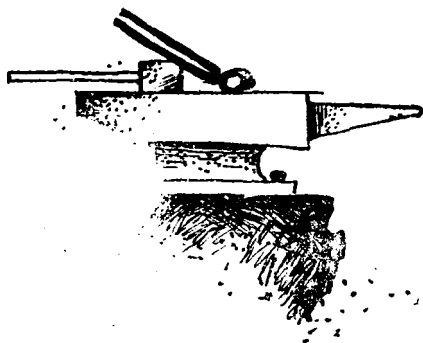

АБДУЛЛА ҚАҲҲОР

ЎТМИШДАН ЭРТАҚЛАР

(ҲИССА
ВА
ҲИКОЯЛАР)

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
„Ёш гвардия“ нашриёти
Тошкент — 1976

Қаҳҳор А.

Ўтмишдан эртақлар (Қисса ва ҳикоялар).
Т., «Еш гвардия», 1976 (С).
143 б. расм.

Қаххар А. Сказки о былом. (Повесть и рассказы).
Ўз2

ҲУРМАТЛИ ЎҚУВЧИ!

Қўлингиздаги китобга сеvimли ёзувчингиз Абдулла Қаҳҳорнинг адабиётимиз хазинасини бойитган дурдона асарлари «Бемор», «Ўғри», «Анор» каби машҳур ҳикоялари ҳамда «Ўтмишдан эртақлар» номли қиссаси киритилди.

Мазкур асарлар билан Сиз қайта танишиб улкан адиб ижоди ҳақида ёрқин тасаввур ҳосил қиласиз.

К $\frac{70803-405}{356 (06)-76}$ 84-76

© «Еш гвардия», 1976.

ҲИКОЯЛАР

КУК КОНВЕРТ

Гвардиячи сержант Эркабой Мирзаев госпиталнинг деразасидан кўчага қараб хаёл суриб ўтирган эди, биров бир сават шафтоли олиб ўтди. Ҳар шафтолики, палаҳмонга солиб отсанг, пахса деворни ағдаради. Қани энди, шундан тўрттасини узатиб юборса! Секин пўстини арчсанг, оғзингга солиб, тилинг билан танглайингга боссанг-у, сувини қулт-қулт ютсанг.

Мирзаев эртасига яна ўша деразадан кўчага қараб ўтирган эди, ўша одам тағии шафтоли олиб ўтди. Шу куни кечгача унинг кўз олдидан шафтоли кетмади; ҳатто кечаси тушига кирибди: хотин олган эмиш, хотини шафтолига бошқоронғи бўлган эмиш.

Бу шаҳарда таниш-билишнинг йўқлиги Мирзаевга шу бугун билинди. Биронта ошнаси бўлганда шафтоли сайилига айтмасмиди?

Мирзаев шу куни жуда зерикди. Бу зерикиш кечқурунга бориб диққатликка айланди.

Унинг госпиталга кирганига беш ярим ой бўлиб қолди. Бирга ётган ўртоқлари билан гаплашмаган гапи қолган эмас. Ташқаридан биров келмайди, ўзи чиқай деса... қаёққа боради?

Бу ваядан фронт яхши эди: ўртоқлар кўп, ҳар куни ҳар хил янгилик... Бунинг устига мамлакатнинг ҳар ёридан сен танимаган одамлардан ҳар хил хатлар, ғалати-ғалати совғалар келиб туради. Мирзаев Ғарбий фронтнинг ўзида учта хат, иккита совга олган эди.

У оддий қисмда оддий қизил аскар бўлиб урушиб юрганида бўлинма командири бир куни: «Ма, қора қош, қора кўз йигит», деб кичкина бир совга берди. Мирзаев командирнинг гапига ҳайрон бўлиб қараса, бу гап совгага ёзилган адресда бор экан:

«Ғарбий фронт, ўнтадан ортиқ фашистни ўлдирган қора қош, қора кўз йигитга тегсин».

Совғада 200 граммча тамаки, битта ғалати батист рўмолча, кўк конвертга солинган икки энликкина хат: «Ўртоқ қизил аскар! Тамакини ўртоқларингиз билан чекинг, рўмолча омонат, урушдан кейин сўраб оламан. Латофатхон Ғуломова».

Мирзаев шошиб қолиб бир куннинг ўзига Латофатхонга иккита хат ёзди. Биринчи хати-ку бошдан-оёқ «раҳматдан иборат эди, кейингиси «қулоғингизга айтадиган ғапим бор» деган мазмунда шама қилди. Иккала хатга ҳам тезда жавоб кела бермади. Бу орада катта жанглар бўлиб, Мирзаевнинг қисми гвардиячи қисм, ўзи гвардиячи сержант бўлди. Шундан кейин Латофатхонга яна хат ёзди. Латофатхон бу хатга ҳам жавоб қайтармагандан кейин Мирзаев, «унақа гаплар мижозига тўғри келмади шекилли», деб қаттиқ хижолат тортди. Шу хижолатликдан қутулиш учун бу гапларни эсидан чиқаришга ҳаракат қилди.

Сержант ярадор бўлиб шу шаҳарга келаётганида яна Латофатхонни эслаб: «Оёққа босишим биланоқ йўқлаб бораман», деб жазм қилган эди, оёққа босганидан кейин ўйлаб қараса, тўғри келмайди: хатларига жавоб бермади, рўмолчани урушдан кейин сўраб оламан дегани — фашистларни калла-поча қилмагунингча кўзимга кўринма, дегани...

Шу билан Мирзаев бу гапларни хаёлидан чиқарган эди.

Шу бугун кечқурун ҳалигидай диққат бўлиб ўтирганида, яна Латофатхон эсига тушиб, бир фикрга келди: Латофатхонни кўриб: «Мен ўша Эркабой Мирзаев бўламан», дейиши шартми? Тўғри келса, Мирзаевман дейди, тўғри келмаса, унинг ўртоғиман, ярадор бўлиб келаётганимда: «Латофатхонни бориб кўр, мендан салом айтгин», деб тайинлаган эди, дейди-қўяди-да. Ақлли, бамаъни қизга ўхшайди, бирпас гаплашиб, кўнглини ёзиб келади.

Гвардиячи сержант Эркабой Мирзаев эртасига ўзига оро бериб ойнага қараса, жойида: битта йигит шунчалик бўлади-да!

Жўнадн. Латофатхоннинг ҳовлисини топиб, эшигини тақиллатаётганида кўнглидан бир гап ўтди; борди-ю, Латофатхон дегани суви қочиб, шохида майиз бўлган кампирсимон бир хотин бўлса-чи?

Ҳақиқатан эшикни жуда ўтиб қолган бир кампир чиқиб очди. Кампир уни кўриб аввал ўзини йўқотиб қўйди, кейин бўйнидан кучиб, у юзидан, бу юзидан ўпди.

— Вой, қоматингдан онанг ўргилсин! Оёғингга нима қилди? Қир, қир тезроқ! Бу ёққа, ўргилай... Ҳой, қизим, қаёқда қолдинг, самовар қўй! Аканг урушдан кептилар...

Мирзаевнинг юраги «шув» этиб кетди.

Кампирнинг ўзи дарров супага жой қилди. Бирпасдан кейин ичкаридан атлас кўйлак кийиб, кокилини бошага ўраб олган ўн етти, ё ўн саккиз ёшдаги бир қиз чиқиб, Мирзаев билан сўрашди-ю, яна кириб кетди. Мирзаев унинг кетидан қараб: «Чакки беҳуда хат ёзиб ҳуркитибман-да, жуда мен боп нарса экан», деб қўйди. Кампир Мирзаевни яна ўпди, ярадор оёғини силади.

— Худоё Гитлер ўлсин, сендай йигитларни уй-жой қилиб, орзу-ҳавас кўргани қўймаса! Латофатхон ҳам сизлар билан биргадир-да, а, ўғлим!

Ҳалиги қиз дастурхон кўтариб келаётган эди, кулди.

— Аям шунақа, ким урушдан келдим деса, опамни сўрайдилар. Сиз қайси фронтдан? Опам Марказий фронтда.

— Ие, Латофатхон урушга кетганми? Қачон? Ким бўлиб?

— Опам медсестра бўлиб кетганлар. Утган йил учинчи майда эди.

— Шунақами?

— Ҳа, ўғлим, шунақа... Шунча айтдим, от миномасанг, замбарак отолмасанг, нима қиласан дедим. Ҳеч кўнмади. Ўзи жуда ғайратли эди-да. Фикри ёди урушда. Шу ерда юганида ҳам нима топса қизил аскарларга совға қилиб юборар эди. Хат ёзмаган куни йўқ. Ҳали-ҳали қизил аскарлардан, командирлардан хат келиб туради. Келган хатларни ўзига жўнатиб турамиз. Қизим, нечта хат жўнатдинг? Ҳа, бир юз иккита хат юбордик.

Мирзаев бир чўчиб тушди. «Ие, учтаси мендан бўлса, қолган тўқсон тўққизтаси кимдан?»

— Ҳаммаси урушдан келганми?

— Ҳа, ўғлим, ҳаммаси урушдан. Бор қизим, суратини олиб чиқ, аканг кўрсинлар... Бу хатларнинг кўпчилигини синглингиз менга ўқиб берган... Қизил аскарлар, командирлар бирам хурсанд, бирам миннатдор денг. Шу хатлардан иккитасини шўхроқ йигит ёзган экан... Майли, умрини берсин!

Мирзаев қип-қизариб пешанасини қашлади.

Қиз Латофатхоннинг суратини олиб чиқди.

— Мана бу шу ерда олдирган суратлари,— деди.

Мирзаев олиб кўрди. Битта қиз шунчалик бўлади-да! Суратда худди: «Боринг, унақа деманг» деганга ўхшаб турибди. Лекин медсестраликка ярабкин?

— Мана бунисини кўринг, ўғлим, бу Москвадан юборган сурати.

Латофатхонга ҳарбий кийим шундай ярашибдики... Мирзаевнинг кўзи тиниб кетди. Бу суратда: «Ҳой бола, кўзингга қара!» деганга ўхшаб турибди. Медсестраликка яраш ҳам гапми?

Мирзаев ўйланиб қолган эди, кампир:

— Танидингизми?— деди.

— Онажон! Шу суратни менга берсангиз, Латофатхон юборган совғалардан бири менинг бир ўртоғимга теккан эди. Шу йигит хурсанд бўлиб, Латофатхонни бир кўрсам, деган эди. Узи ярадор.

— Ким деган йигит?

Мирзаев шошиб қолди.

— Сиз юборган ўша бир юз иккита хатнинг учтаси ўшаники, лекин сиз айтганча шўх йигит эмас. Унақа шўхлик қилмайди...

Кампир қизига қаради. Қиз, бир нарсани пайқагандай, илжайиб.

— Майли, олинг,— деди.

Мирзаев суратни ёнига солиб ўрнидан турди, булар қўймаганига қарамай, хайрлашиб чиқиб кетди.

У госпиталга келиб, шу куни кечгача ўтириб хат ёзди. Хатни Латофатхоннинг конвертига ўхшаган кўк конвертга солиб, адрес ёзди: «Ҳаракатдаги армия. ПП-19640—Б, ўнтадан ортиқ ярадорни жанг майдонидан олиб чиққан бўлса, қора қош, қуралай кўз Латофатхон Фуломовага тегсин».

Бу хатнинг мазмунини бировга айтиб бўлмайди.

1943.

БЕМОР

(Ўтмишдан)

Осмон йироқ, ер қаттиқ.

Мақол.

Сотиболдиннинг хотини оғриб қолди. Сотиболди касални ўқитди — бўлмади, табибга кўрсатди. Табиб қон олди. Бетобнинг кўзи тиниб, боши айланадиган бўлиб қолди. Бахши ўқиди. Аллақандай бир хотин келиб толнинг хипчини билан савалади, товук сўйиб қонлади... Буларнинг ҳаммаси, албатта, пул билан бўлади. Бундай вақтларда йўғон чўзилади, ингичка узилади.

Шаҳарда битта докторхона бор. Бу докторхона тўғрисида Сотиболдиннинг билгани шу: салқин, тинч паркда, дарахтлар ичига кўмилган баланд ва чиройли оқ иморат; шиша қабзали кул ранг эшигида қўнғироқ тугмаси бор. Чигит пўчоқ ва кун-

жара билан савдо қиладиган хўжайини Абдуғанибой омборда қулаб кетган қоплар остида қолиб ўладиган бўлганида бу докторхонага бормай Симга¹ кетган эди. Докторхона деганда Сотиболдининг кўз олдига извош ва оқ подшонинг сурати солинган 25 сўмлик пул келар эди.

Бемор оғирлашди. Сотиболди хўжайинининг олдига арзга борди, аммо бу боришдан муддаоси нима эканини аниқ билмас эди. Абдуғанибой унинг сўзини эшитиб кўп афсусланди, қўлидан келса ҳозир унинг хотинини оёққа бостириб беришга тайёр эканини билдирди, кейин сўради:

— Девонаи Баҳоваддинга ҳеч нарса кўтардингми? Ғамсул-аъзамга-чи?

Сотиболди кетди. Беморнинг олдидан жилмаслик ва шу билан бирга тирикчилик учун хонаки бир касб қилишга мажбур бўлди — ҳар хил саватчалар тўқишни ўрганди. У эртадан кечгача офтобшувоқда гавронлар ичига кўмилиб сават тўқийди. Тўрт яшар қизчаси қўлига рўмолча олиб, онасининг юзини карахт, нимжон, хира пашшалардан қўрийди: баъзан, қўлида рўмолча, мукка тушиб ухлаб қолади. Ҳамма ёқ жим. Фақат пашша ғинғиллайди, бемор инқиллайди; ҳар замон яқин-йироқдан гадой товуши эшитилади: «Ҳей дўст, шайдулло баноми олло, садақа радди бало, бақавли расули худо...»

Бир кечаси бемор жуда азоб тортди. У ҳар инграганда Сотиболди чаккасига буров солинган кишидай талвасага тушар эди. Қўшниси — бир кампирни чақирди. Кампир беморнинг тўзиган сочларини тузатди, у ёқ-бу ёғини силади, сўнгра... ўтириб йиғлади.

— Бугуноқ гўдакнинг саҳарда қилган дуоси ижобат бўлади, уйғотинг қизингизни! — деди.

Бола анчагача уйқу ғашлиги билан йиғлади, кейин отасининг ғазабидан, онасининг аҳволидан кўрқиб, кампир ўргатганча дуо қилди:

— Худоё аямди дайдига даво бейгин...

Бемор кундан-кун баттар, охири ўсал бўлди. «Кўнгилга армон бўлмасин» деб «чилёсин» ҳам қилдиришга тўғри келди. Сотиболди тўқиган саватчаларини улгуржи оладиган баққолдан йиғирма танга қарз кўтарди. «Чилёсин»дан бемор тетик чиққандай бўлди; шу кечаси ҳатто кўзини очиб, қизчасини ёнига тортди ва пичирлади:

— Худо қизимнинг саҳарлари қилган дуосини даргоҳига қабул қилди. Дадаси, энди тузукман, қизимни саҳарлари уйғотманг.

Яна кўзини юмди, шу юмганича қайтиб очмади — саҳарга

¹ Сим — ҳозир Фарғона шаҳри.

бориб узилди. Сотиболди қизчасини ўлик ёнидан олиб, бошқа ёққа ётқизаётганида қизча уйғонди ва кўзини очмасдан одатдагича дуо қилди:

— Худоё аямди дайдиға даво бейгин...

1936.

УҒРИ

(Утмишдан)

Отнинг ўлими итнинг байрами.

Мақол.

Кампир тонг қоронғисида хамир қилгани туриб хўкизидан хабар олди. О!.. Хўкиз йўқ, оғил кўча томондан тешилган... Деҳқоннинг уйи куйса куйсин, хўкизи йўқолмасин. Бир қоп сомон; ўн-ўн бешта хода, бир арава қамиш — уй, хўкиз топиш учун неча замонлар қозонни сувга ташлаб қўйиш керак бўлади.

Одамлар дод овозига ўрганиб қолган: бировни эри уради, бировнинг уйи хатга тушади... Аммо кампирнинг додига одам тез тўпланди. Қобил бобо яланг бош, яланг оёқ, яқтакчан оғил эшиги ёнида туриб дағ-дағ титрайди, тиззалари букилиб-букилиб кетади; кўзлари жовдирайди, ҳаммага қарайди, аммо ҳеч кимни кўрмайди. Хотинлар ўғрини қарғайди, ит хуради, товуқлар қақағлайди. Қимдир шундай кичкина тешиқдан хўкиз сиғишига ақл ишонмаслиги тўғрисида кишиларга гап маъқуллайди.

Қобил бобонинг қўшниси — бурунсиз эллиқбоши кирди. У, оғилга кириб тешиқни, хўкиз боғланган устунни диққат билан кўздан кечирди; негадир устунни қимирлатиб ҳам кўрди, сўнг-ра Қобил бобони чақирди ва панг товуш билан деди:

— Хўкизинг ҳеч қаёққа кетмайди, топилади!

Унинг оғилга кириб қилган тафтиши Қобил бобога бир умид бағишлаган эди, бу сўзи ҳаддан зиёда севингирди. Чол йиғлаб юборди.

— Худо хайр берсин... Ола хўкиз эди...

Одамлар, ўғри деворни қачон ва қандай асбоб билан теш-

гани, хўкизни қайси томонга олиб кетгани, уни қайси бозорда сотиши мумкин эканлиги тўғрисида баҳслаша-баҳслаша тарқалди. Ғовур босилди. Қобил бобонинг кампири йиғидан тўхтаб, элликбошини дуо қила кетди.

Элликбоши ўғри тешган ерни яна бир кўрди. Қобил бобо, қўл қовуштириб, унинг кетидан юрар ва йиғлар эди.

— Йиғлама, йиғлама, дейман! Хўкизинг оқ пошшо қўл остидан чиқиб кетмаган бўлса топилади.

Элликбоши хўкизни жуда нақд қилиб қўйди — гўё у кўчага чиқса бас — хўкиз топилади. Бу «худо яллақагур» шунчалик қилгандан кейин бир нима бериш лозим-да. Текинга мушук офтобга чиқмайди. Бу одам элликбоши бўлиш учун озмунча пул сочганми? Мингбошининг бир ўзига етти юз боғ беда, бир той бергани маълум. Пошшоликдан ойлик емаса! Қобил бобо ҳамёнини қоқиштириб, борини элликбошига берди, яна қанча дуо қилди. Элликбоши бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетди.

Кечқурун Қобил бобо аминнинг олдига борадиган бўлди. Қуруқ қошиқ оғиз йиртади, аминга қанча пул олиб борса бўлади? Берганга битта ҳам кўп, олганга ўн та ҳам оз. Чол-кампир кенгашиб шундай қарорга келишди: бу чиқим охирги ва хўкизни бўйнидан боғлаб берадиган чиқим, шунинг учун пулнинг юзига қараш ақлдан эмас.

Қобил бобо рўпара бўлганда амин оғзини очмасдан қаттиқ кекирди, кейин бағбақасини осилтириб кулди.

— Ҳа, сигир йўқолдимми?

— Йўқ... сигир эмас, хўкиз, ола хўкиз эди.

— Хўкизми?.. Хўкиз экан-да! Ҳимм... Ола хўкиз? Тавба!..

— Бор-йўғим шу битта хўкиз эди...

Амин чинчалоғини иккинчи бўғинигача бурнига тиқиб кулди.

— Йўқолмасдан илгари бормиди? Қандақа хўкиз эди?

— Ола хўкиз...

— Яхши хўкизмиди ё ёмон хўкизмиди?

— Қўш маҳали...

— Яхши хўкиз биров етакласа кета берадимми?

— Бисотимда ҳеч нарса йўқ...

— Узи қайтиб келмасмикин?.. Биров олиб кетса қайтиб кела бер, деб қўйилмаган экан-да! Нега йиғланади? А? Йиғланмасин!

Қобил бобо ерга қараб тек қолди.

— Қидиртирсакмикин-а?— деди амин чинчалоғини этигининг остига артиб,— суюнчиси нима бўлади? Суюнчидан чашна олиб келинмадимми?

Аминнинг бу гапи Қобил бобога «Ма, хўкизинг» дегандай бўлиб кетди.

— Қам бўлманг,— деди пулни узатиб,— яна хиэмагингизданман.

— Мен бетўхтов приставга хабар бераман. Ўзи чақиртиради.

Бир ҳафта ўтди. Бу бир ҳафта ичида кампир «дуонинг зўри билан қулф очадиган» азайимхонга обдастагардон қилдиргани қатнаб ярим қоп жийда, уч елпиш товоқ жўхори, икки калава ип элтди, аммо иш чиқмади. Саккизинчи куни Қобил бобо яна аминнинг олдига борди. Аминнинг тепа сочи тикка бўлди:

— Ҳа, ҳўкизни уйларига элтиб берилсинми?! Ахир, борилсин, арз қилинсин-да?! Фуқаронинг арзга бориши арбобнинг иzzати бўлади!

Қобил бобо ёр-дўстлари билан кенгашди приставга пулдан бошқа нима олиб борса бўлади? Маълум бўлдики, уни бегим дегунча кишининг бели синар экан.

Учта товуқ, гарчи бири курк бўлса ҳам, Қобил бобонинг ўзидан чиқди. Юзта тухумни қўни-қўшни, ёр-биродарлар ўзаро йиғиб берди. Аммо бу тортиқ билан тилмочдан нари ўтиб бўлмади. Тилмоч тортиқни олди ва бетўхтов приставга яхшилаб тушунтиришни ваъда қилди. Чолнинг бутун бўғинлари бўшашиб кетди, кейин тутоқишди, аммо гўрда бир нарса дея олади-ми! «Ўйнашмагил арбоб билан — сени урар ҳар боб билан». «Яхшилаб тушунтирилган» пристав битта кулангир, битта фаранги товуқ, уч сўм пулни олганидан кейин, Қобил бобонинг бахтига, «бетўхтов ҳокимга хабар бераман», демасдан, «аминга бор», деб қўя қолди. Амин «эллиқбошига борилсин», деди.

— Гумонингизни айтинг бўлмаса!— деди эллиқбоши тажанг бўлиб,— ким олганини мен билмасам, авлиё бўлмасам! Олган одам аллақачон сўйиб саранжомлади-да! Узоқ демасангиз, эринмасангиз кўнчиликка бориб териларни бир қараб чиқинг. Аммо териси кўнчиликка тушган бўлса, аллақачон чарм бўлди; худо билади, кавуш бўлиб бозорга чиқдимми...

— Энди бизга жуда қийин бўлди-да. Пешанам шўр бўлмасан...— деди чол ерга қараб.

— Эй, ёш боламисиз? Нега йиғлайсиз? Қап-катта одам... Битта ҳўкиз бўлса бир гап бўлар, худо ажалга тўзим берсин! Мен қайнатамга айтайин, сизга битта ҳўкиз берсин. Битта ҳўкиз одамнинг хуними?

Эртасига эллиқбоши Қобил бобони бошлаб қайнатаси — Эгамберди пахтафурушнинг олдига олиб борди. Пахтафуруш чолнинг ҳолига кўп ачинди ва ерини ҳайдаб олгани битта эмас, иккита ҳўкиз берди, лекин «кичкинагина» шарти бор. Бу шарт кузда маълум бўлади...

1936.

Уйлар тўла нон, оч-наҳорим болам,
Ариқлар тўла сув, ташнай зорим болам.

(У т м и ш д а н).

Туробжон эшикдан ҳовлиқиб кирар экан, қалами яктагининг энги зулфинга илиниб тирсаккача йиртилди. Унинг шашти қайтди. Жўхори туяётган хотини унинг қўлидаги тугунчани кўриб, келисонни келининг устига қўя чопди. Кели лапанглаб ағанади, чала туйилган жўхори ерга тўкилди.

Туробжон тугунчани орқасига бекитиб, тегишди:

— Акажон, дегин!

— Акажон! Жо-он ака!..

— Нима берасан?

— Умримнинг ярмини бераман!.

Туробжон тугунчани берди. Хотини шу ернинг ўзида, эшик олдида ўтириб тугунчани очди-да, бирдан бўшашиб кетди ва секин бошини кўтариб эрига қаради. Ўз қилмишига гердайиб турган Туробжон унинг кўзини жиққа ёш кўриб:

— Нима эканини билдингми?— деди.— Асаларининг уяси! Турган-битгани асал! Мана, мана, сиқсанг асал оқади. Буниси оқ мум, ҳаром эмас — шимса ҳам бўлади, чайнаса ҳам бўлади.

Хотин энгини тишлаб бир нуқтага қараганича қолди.

— Ё, қудратингдан, ишонмайди-я!— деди Туробжон келтирган матоини титкилаб,— мана, чайнаб кўр! Кўргин, бўлмаса иннайкейин дегин...

Туробжон қизарди. У бир замон бетоб ўртоғини йўқлаб элган тарвузини, бемаза чиққан бўлса керак, сигирнинг охурида кўриб шундай хижолат бўлган эди.

Ҳовли юзида айланиб юрган оқсоқ мушук тўкилган жўхорини искаб кўрди, маъқул бўлмади шекилли, Туробжонга қараб шикоятмуз «мау» деди.

— Тур, жўхорингга қара! Уни кўр, мушук тегди.

Хотин тураётиб барала йиғлаб юборди.

— Бу ер юткур қандай бало экан!.. Одамлардай гулутага, тузга, кесакка бошқоронғи бўлсам-чи!

Туробжон дўпписини бошидан олди ва қоқмоқчи бўлганида кўзи йиртиқ энгига тушди, юраги ачиди: энди уч-тўрт сув ювилган янгигина яктак эди!

— Ахир, бошқоронғи бўл, эвида бўл-да!— деди дўпписини қоқмасдан бошига кийиб,— анор, анор... Бир қадоқ анор фалон пул бўлса! Саҳаримардондан сув ташиб, ўтин ёриб, ўт ёқиб бир ойда оладиганим ўн саккиз танга пул. Акам бўлмаса, укам бўлмаса...

Эр-хотин тек қолишди. Хотин жўхорини туйиб бўлди, уни келидан тоғорачага солаётиб тўнғиллади: -

— Ҳавасга анор ейди дейсиз шекилли...

— Биламан... Ахир, нима қилай? Хўжайинимни ўлдириб пулини олайми, ўзимни ҳиндига гаров қўяйми? Ғалатимисан ўзинг?

Хотин овқатга унади, эрининг «бошқоронғи бўл, эвида бўлда» дегани унга жуда алам қилди, хўрлиги келди, ўпкаси тўлди.

Овқат пишди. Қозоннинг занги чиқиб қорайган гўжага қатиқ ҳам ранг киргизолмади. Туробжон икки коса ичди. Хотини эса ҳануз бир косани яримлатолмас эди. Унинг имиллашини кўриб Туробжоннинг кўзига негадир оқсоқ мушук кўринди. Мушук йиртилган енгини эсига туширди, авзойи бузилди. Унинг авзойидан «эсиз жўхори, қатиқ, ўтин» деган маънони англаб хотин, кўнгли тортмаслигига қарамасдан, косани бўшатди, аммо дарҳол том орқасига ўтиб кўзлари қизарган, чакка томирлари чиққан ҳолда қайтди.

— Ҳали туғилмаган болани ер юткур дединг-а,— деди Туробжон борган сайин тутақишиб.

Хотин индамай дастурхонни йиғиштириб олди, қозонга сув қуяётиб, эшитилар-эшитилмас деди:

— Ўша асалнинг пулига анор ҳам берар эди.

— Берар эди!— деди Туробжон заҳарханда қилиб.— Анор олмай асал олдим!

— Албатта берар эди! Албатта анор олмай, асал олгансиз!

Мана шундай вақтларда тил қотиб оғизда айланмай қолади, мабодо айланса, муштнинг хизматини қилади.

— Ажаб қилдим,— деди Туробжон титраб,— жигарларинг эзилиб кетсин!

Бу сўз унга қандай таъсир қилганини фақат бошқоронғи хотингина билади. Туробжон бу гапни айтди-ю, хотинининг аҳволини кўриб аччиғидан тушди; агар иззат-нафс қўйса ҳозир бориб унинг бошини силар ва: «Қўй, хафа бўлма, жаҳл устида айтдим», дер эди.

— Кишининг юрагини қон қилиб юборасан!— деди анчадан кейин.— Наинки мен асал олсам! Асал отлиққа йўқ, ҳали биз пиёда-ку! Хўжайинга бир ошнаси совға қилиб келган экан, билдирмасдан... ўзидан сўраб озроғини олдим... Ўзи берди. Тансиқ нарса, хурсанд бўлармикансан, дебман. Ё тансиқ эмасми? Умрингда неча марта асал егансан? Ўзим умримда бир марта еганман: Шокирхўжа қандалатчи асал қиём қилдираётганда қозонига аммамнинг жўжаси тушиб кетганди, шу жўжани ялаганман...

Туробжоннинг бу сўзлари хотинининг қулоғига нотайин

бир ғулдираш бўлиб кирар эди. Унинг Туробжон билан уй қилганига уч йил бўлиб келаётир, назарида, бу одам шу уч йилдан бери ғулдираб келган, ҳозиргиси шунинг давомидай эди. Иттифоқо, бу кун нима бўлди-ю, уч сўзни равшанроқ айтди: «Жигарларинг эзилиб кетсин», деди. Оламда унинг суянгани эри, бирдан-бир орзуси — анор эди, бирданига ҳар иккиси ҳам йўққа чиқди.

Хотин уйга кириб кетди. Анчадан кейин дарчадан хира шуъла тушди. Туробжон ҳам кирди. Хотин дарча ёнида, бир тиззасига бошини қўйган, қорамтир — кул ранг осмонга қараб ўтирар эди. Туробжон тикка туриб қолди. Токчадаги бешинчи чироқ пихиллаб ёнар, унинг атрофида катта бир парвона айланар эди. Туробжон ҳам дарча ёнига ўтирди. Шипнинг қаеридир «қирс» этди, қаердадир калтакесаг чирқиллади, Туробжоннинг қулоғи жингиллади. У ҳам осмонга — хира юлдузларга қаради. Мачитдаги кекса бақатерак орқасидан кўтарилган қизғиш ўт кўкка оловли из қолдириб жуда юқорилади ва гўё осмонга урилгандай чилпарчин бўлиб, «пўп», этди.

— Мушак,— деди Туробжон,— Муллажон қозининг боғида. Муллажон қози бешик тўйи қилган.

Хотин индамади.

— Шаҳардан тўралар ҳам чиққан,— деди Туробжон яна.

Хотин яна индамади. У Муллажон қозининг боғини кўрган эмас, аммо таърифини эшитган. Бу боғни кўз олдига келтириб кўрди: боғ эмас, анорзор... Анор дарахтларида анор шиғил, чойнакдай-чойнакдай бўлиб осилиб ётипти.

— Битта мушак уч мири,— деди Туробжон,— юзта мушак отилса... биттангадан юз танга. Бир миридан кам — етмиш беш танга бўлади.

Эр-хотин узоқ жим қолишди. Туробжон оғзини катта очиб ҳам эснади, ҳам уф тортди.

— Ма, буни тик,— деди у яктагини ечиб,— ма!

Хотин яктакни олиб ёнига қўйди, афтидан, ҳозир тикмоқчи эмас эди.

— Бўл,— деди Туробжон, бирпасдан кейин,— ол... Сенга айтяпман!

—Ҳа, мунча!.. Туртмасдан гапира беринг... Тикиб қўярман, мунча қистов...

Туробжоннинг тепа сочи тикка бўлди.

— Ҳай, сенинг димоғ-фироғинг кимга! Хўш, нима дейсан?

— Мен сизга бир нарса деяпманми? Тикиб қўярман.

— Ҳар нарсага рўзғор аччиқ бўла берса... қийинроқ бўлар,— деди Туробжон яктагини кияётиб,— камбағалчилик...

— Қамбағалчилик ўлсин!

Хотин бу гапни шикоят тарзида айтди, аммо Туробжон буни таъна деб тушунди.

— Нима, мен сени олганимда камбағаллигимни яширганмидим? Эркабойга ўхшаб чимилдиққа, бировнинг тўни, кавушмахсисини кийиб кирганмидим? Бундай армонинг бўлса ҳали ҳам серпулроқ одамга тег.

-- Иккита анор учун хотинингизни серпул одамга оширгани уялинг!

Бу гап Туробжоннинг ҳамиятига тегди. «Жигарларинг эзилиб кетсин» дегани хотинига қанча алам қилган бўлса, бу гап Туробжонга шунча алам қилди.

— Э, ҳой, анор олиб бермадимми?— деди Туробжон майин тэвуш билан, аммо бу майин товушдан қўрққулик эди,— сира анор олиб келмадимми?

— Йўқ!— деди хотини бирдан бошини буриб.

Туробжоннинг боши ғовлаб, кўзи тинди.

— Утган бозор куни еган анорингни ўйнашинг олиб келганмиди?!

— Уйнашим олиб келган эди!

Туробжон билолмай қолди: хотинининг елкасига тепиб, сўнгра ўрнидан турдимиз, ё туриб кейин тепдимиз; ўзини обрезаининг олдида кўрди. Хотин, ранги оппоқ, кўзларини катта-катта очиб унга ваҳимали назар билан қарар ва бошини чайқаб пичирлар эди:

— Қўйинг... Қўйинг...

Туробжон уйдан чиқиб кетди. Бирпасдан кейин кўча эшиги очилиб ёпилди.

Хотин узоқ йиғлади, эрига қаттиқ гапирганига пушаймон бўлди, ўзини қарғади, ўлим тилади; йиғидан толиб ташқарига чиқди. Қоронғи, узоқ-яқинда итлар ҳурар эди. Кўча эшигини очиб у ёқ-бу ёққа қаради — жимжит. Гузар томонда фақат битта чироқ милтиллар эди. Самоварлар ётган. Қайтиб уйга кирди.

Том орқасида хўроз қанот қоқиб қичқирди. Кўча эшиги очилди. Хотин то бурилиб қарагунча Туробжон катта бир тугунни орқалаб кириб келди. У тугунни уйнинг ўртасига ташлади. Бир чойшаб анор ҳар томонга юмалаб кетди, бир нечаси обрезага тушди. Туробжон хотинига қаради. Унинг рангини кўриб хотин қўрқиб кетди — бу қадар оқарган! Туробжон ўтириб пешанасини ушлади. Хотини югуриб олдига келди ва елкасига қўлини қўйди.

— Қаёққа бордингиз?— деди энтикиб.— Нима қилдингиз?

Туробжон жавоб бермади. Унинг вужуди титрар эди.

1936.

Хотин-қизларнинг бурун замонда кўрган кунини билмайсизлар, қизларим, айтган билан ишонмайсизлар!..

• Тўра хон ойи.

Яқин икки ҳафтадан бери кўз очирмаётган кузак шамоли яйдоқ дарахтлар шохида чийиллайди, гувиллайди; томларда вишиллайди, ёпиқ эшик ва дарчаларга бош уриб уф тортади.

Бундай кечаларда одамзод қўй мижоз, ғуж бўлиб ва ниманидир кутиб жимгина ўтиришни хоҳлаб қолади.

Олимбек додхонинг саккиз хотини қатта кундош Нодирмоҳ-бегимнинг уйига йиғилиб, сандал атрофида ўтиришар эди. Додхо ҳар кеча таровеҳ намозидан кейин ҳалқага қолар эди, бу кеча эрта қайтди. Ҳамма тўзиди: хотинлардан бири унинг салласини олди, бири чакмонига қўл узатди, бири маҳсисини тортгани чоғланди... Кундошларнинг энг кичиги — бу даргоҳга тушганига беш ойгина бўлган келинчак — ганжиравонлик Унсиной чилим солиб тутди. Додхо чилимни бир марта, лекин жуда қаттиқ тортди-ю, ясов тортиб турган хотинларига эътибор қилмай, тўрга ўтди ва дарчани жиндаккина қия қилиб, бир кўзи билан ташқарига қаради. Шамол гоҳ оч бўридай увиллар, гоҳ ўлим чангалига тушган мушукдай пиҳиллар, вағиллар, ҳеч нарса-ҳеч нарса кўринмас эди.

Додхо дарчани зичлаб ёпди, жойига ўтириб тасбеҳ ўгиришга киришди. Унинг бармоқлари тасбеҳ доналарини тез-тез ўтказаётган бўлса ҳам, қулоғи гувиллаётган шамолда, хаёли гўристонда эди. «Ҳозир гўристон қанақа ваҳимали бўлса экан...»

Ўзбек гўристони ўзи хунук, бунинг устига, гўристон ҳақида айтилмаган хунук гап, тўқилмаган ваҳимали миш-миш қолган эмас. Ҳақиқатан, бундай кечаларда гўристон эсига тушган ҳар қандай одам, айниқса додхо сингари пайғамбар ёшидан ошиб, кафанлигини сандиққа солиб қўйган киши ўлишдан ҳам кўра гўристонда ётишни ўйлаганида тилигача совуқ тер чиқаради.

Додхо бошидан гўристон хаёлини чиқариб ташлаш учун тасбеҳини қўйиб ундан-бундан гапирган бўлди, лекин ҳеч ким бу гапларга гап уламади.

Шамол бир хуруж қилганида ниманидир келтириб даруага урди. У нарса дарчани тирмалаганича сидирилиб пастга тушиб кетди. Ҳамма ўтирган ерида гўё бир қарич чўккандай бўлди ва тин олмай бир-бирига қаради. Додхо хотинларига, улардан ҳам кўра ўзига таскин бериш учун ўрнидан туриб дарчанинг бир томонини очди. Дарчадан кирган шамол осма чироқни липиллатди, тебратди. Додхо пастга қаради ва суюниб кетгандай:

— Бўйра, бўйра экан!— деди ва дарчани яна зич ёпиб жонига ўтирди.

Бўйра одатда тобутга солинадиган бўлганидан, додхонинг кўз олдида одамларнинг елкасида лапанглаб кетаётган тобутни келтирди. Тобут эса яна гўристонни эслатди, гўристон ҳақида болалигидан қулоғида қолиб келган ваҳимали гапларни, ҳодисаларни жонлантириб юборди. Додхо бу хаёлларни энгиш учун гўристон ваҳималаридан ўзи сўз очди ва икки оғиз гапнинг бирида ўзининг довжураклигини хотинларига, улардан ҳам кўра ўзига писанда қила кетди.

Гапдан гап чиқиб, Нодирмоҳбегим бир воқеани айтиб берди.

— Бола эдим. Раҳматли дадам гап ер эдилар. Бир меҳмонхона йигит... Мана шунақа шамол кечаси экан. «Ҳозир ким гўристонга бориб, Асқарпонсотнинг гўрига пичоқ санчиб келадими?»— деган гап бўлипти. Шунда бир киши пичоғини қинидан суғуриб: «Мен санчиб келаман»,— депти, битта қўйдан гаров боғлашиб йўлга тушипти. Жўралари ҳали кутишар эмиш — йўқ, ҳали кутишар эмиш — йўқ; тонг отипти, уйда ҳам йўқ эмиш; гўристонга бориб қарашса, Асқарпонсотнинг гўри олдида ўлиб ётган эмиш! Бечора гўрга пичоқ санчганида этагини қўшиб санчган экан, қайтай деса этагидан биров тортгандай бўлган-да...

Ҳамманингни эти живиллашиб кетди. Узоқ жимликдан кейин Унсин ёнида ўтирган кундошига шивирлаб:

— Улсин, нокас одам экан, битта қўйни деб... Кошки арзийдиган нарса бўлса!..— деди.

Бу гапни додхо эшитиб қолди. Унинг нафсонияти кўзгади. Додходай одам гўристон деганда тиззаси қалтираса, биров «оламга подшо қиламан» деган тақдирда ҳам бормаса, боролмаса-ю, бу қиз муштдай боши билан, «арзийдиган нарса бўлса мен бораман» деса!

Додхо гаши келиб Унсинни масхара қилди.

— Оббо, тегирмончининг қизи! Битта қўйни назарлари илмайди! Нечта қўй бўлса арзир эди? Сен ўзинг ўнта қўй берсам пичоқ санчиб келасанми? Юзта қўй, давлатимнинг ярмини берсам борасанми?

Унсиний бозвантидаги тангаларни ўйнаб:

— Менга давлат керак эмас, давлат керак бўлса борар эдим,— деди.

Бу гап додхога тегиб кетди.

— Нима керак?

Унсин индамади. Додхонинг саволи жавобсиз қолиши мумкин эмас эди. Шунинг учун биттаси гуноҳ қилса ҳаммаси баравар калтак ейдиган кундошлар Унсинни турткилашди.

— Жавоб берсанг-чи!

— Тилдан қолдингми?!

Енида ўтирган кундоши тирсаги билан биқинига икки-уч туртгандан кейин Унсин бошини кўтариб, бало-қазодай тикилиб турган додхога бир кўз ташлади-ю, яна бошини эгиб, лекин дадил жавоб берди:

— Жавоб берсангиз... Ганжиравонга кетсам... Битта гўрга битта пичоқ эмас, ўнта гўрга ўнта пичоқ санчиб келаман...— деди.

Унинг мақсадини кундошлар дарров фаҳмлашди. Лекин додхо бундай гапни сира кутмагани учун янглиш тушунди.

— Тагин нима қиласан Ганжиравонда, бориб келганинга икки ой ҳам бўлгани йўқ-ку!

Нодирмоҳбегим сандал ичидан оёғини узатиб Унсиннинг болдирини чимчилади, кўзи билан «хайрият тушунмади, бас, гапирма» деб ишора қилди. Бироқ Унсин жонидан кечган кишининг шижоати билан додхога тик қаради.

— Йўқ, мен буткул кетсам дейман, жавобимни берсангиз демоқчиман.

Гапни айтган Унсину, бошқалар ўтирган жойида ерга қапишиб кетди. Бироқ додхо, ҳамманинг кутганига қарши, қўлига қамчи олиб Унсинни «қаеринг қичиди»га солмади, аксинча, заҳарханда билан бўлса ҳам, мулойим гапирди:

— Шунақами?.. Хўп майли, айтганинг бўла қолсин,— деди ва бир оз ўйлаб туриб гижинганини яширолмай илова қилди.— Лекин гўристонга пичоқ эмас, қумғон олиб борасан. Онҳазратим сағанаси олдида қумғон қайнатиб, битта чой дамлаб келасан, майлими?

— Майли, майли!— деди Унсин кўзлари жавдираб,— лекин лафзингиздан қайтмасангиз...

Додхонинг дами ичига тушиб кетди. Бир гадоваччанинг бу даргоҳдан кетишга ошиқиши унга ҳақорат бўлиб тушди. Энди Унсинни тилаб олиш учун бирон сўз айтишга ҳеч ким, ҳатто гўристондан унинг ўлиги келишига кўзи етиб, ичида фарёд чекаётган Нодирмоҳбегим ҳам журъат қилолмай қолди.

Додхонинг оппоқ, узун соқоли, тсвуши титради.

— Хўп, лафзимдан қайтмайман, мана хотиржам бўла қол: мен ҳозир сени бир талоқ қўйдим, қайтиб келганингдан кейин уч талоқсан! Бор, қумғонни кўтар!..

Унсин додходан дарров юзини беркитганича чиқиб кетди. Нодирмоҳбегим, қўлидан бошқа иш келмагандан кейин, ҳеч бўлмаса Унсиннинг юрагига қувват бўладиган бир-икки оғиз сўз айтиш мақсадида кетидан чиқмоқчи бўлган эди, додхо бир хўмрайиб жойига ўтқазиб қўйди. Кундошлар битта-битта оёқ учида юриб чиқиб кетишди.

Унсин уйига кирди, паранжи-чимматини ёпинди, қумғонга сув тўлдириб, чойнакка чой солди-ю, жўнади. Қўр ойдин. Осмоннинг чеккаси сариғ — кир увадага ўхшайди. Бу кир шуъла қўйнида паст-баланд уйлар, шамолда эгилаётган, тебранаётган дарахтлар қоп-қора кўринади. Пишқираётган шамол ҳар хуруж қилганида Унсинни тентиратар, талай жойга суриб ташлар эди. Унсин паранжи-чимматини юмалоқлаб қўлига олганидан кейин йўл юриш осонроқ бўлди.

Гўристон тўғрисида додхо нималар эшитган бўлса, Унсин ҳам шунини эшитган, шамол кечаси гўристон додхо хаёлида қандоқ даҳшатли бўлса, унинг хаёлида ҳам шундай даҳшатли, лекин, шундоқ бўлса ҳам, тириклар гўристонини бўлган бу даргоҳнинг даҳшати олдида ўликлар гўристонининг даҳшати унга даҳшат кўринмас, бундан ташқари, эртагаёқ Ганжиравонга жўнаш, ота-онасини, дугоналарини кўриш умиди унинг бошига бошқа ҳеч қандай фикр-хаёлни йўлатмас эди.

Унсин худди дадасидан катта ҳайитлик олиб бозорбошига кетаётган ёш боладай чопқиллаб, қаршисидан эсаётган шамолга сўз бермай, баъзан ирғишлаб борар эди; бироқ гўристон кўчасига бурилиб, салобат билан тебранаётган қоп-қора кекса чинор остида оқаришиб турган сағаналарни, белгисиз зулматни кўрганида юраги увушди-ю, зовур кўпригидан ўтиб, икки қадам қўйганича тўхтаб қолди. Даҳшат унинг юрагига раҳна солди: Ганжиравон, ота-онаси, дугоналари хаёлидан кўтарилиб, кўз олдига оппоқ кафанга ўралиб, сағана ва гўрлар атрофида елиб юрган арвоҳлар келди. Унинг эти живирлашиб, сочи бошидаги рўмолини бир қарич кўтаргандай бўлди. Унсин беихтиёр бир қадам орқага чекинди, лекин шу ондаёқ худди ўликдан қўрқмаслигини бировга писанда қилаётгандай, бақириб: «Ўликнинг жони йўқ! Ўликнинг жони йўқ!»— деб олға интилди, шу юрганича чинор остидаги Онҳазратим сағанаси олдида тўхтади; чойнак билан қумғонни оёғи остига қўйди, паранжи-чимматни бир чеккага ташлади, ичида: «Кўпи кетиб ози қолди»,— деб суюнди. Бироқ унинг суюнгани беҳуда эди: ҳамма нарсани олипти-ю, энг зарури — ўтин эсидан чиқипти! Ҳар сағанадан бир қўл, ҳар гўрдан бир товуш чиқишини кутиб ўтин қидириш ваҳимаси унинг юрагига яна раҳна сола бошлади. Унсин ўзига-ўзи баланд товуш билан яна: «Ўликнинг жони йўқ!»— деб, ҳозир дилига битта одамчалик қувват бўлаётган бу гапни оғзидан қўймай, сағана ва гўрларни оралаб ўтин қидирди: пайпасланиб, қўлига илинган нарсани этагига солди, қамиш синдирди, янтоқ, гиёҳ юлди, қўллари қонаб кетганини ҳам пайқамай, топган-тутганини келтириб ўт ёқди. Ут чирсиллаб-кирсиллаб бирпасда гуркуради, шамолда тўлғанаётган тутун аралаш аланганинг қизғиш шуъласидан қоронғилик липиллаб, узоқ-

яқинда дўппайиб турган гўрлар, худди биров тупроқни кўтариб чиқаётгандай ҳаракатга келди.

Унсин яна ўтин қидирди, лекин ҳар сафар ўтин қалаганида аланганинг гуркираши, чирсиллаши мудраб ётган арвоҳларни уйғотиб юборишидан қўрққандек унинг устига ўзини ташлағудай бўлар эди.

Ниҳоят, қумғон қайнади. Унсин наридан-бери чой дамлади, қуруқ янтоқ ва қамишларга ўт кетмасин учун ўтни тепкилаб ўчирди; ўнг қўлида чойнак ва чап қўлида қумғон, ўтнинг шуъласидан кўзи ҳануз қамашиб борар экан, бир жойда ер ўпирилиб, чап оёғи тақимиғача ботиб кетди ва оёғининг учи юмшоқ бир нарсага теккандай бўлди. Унсин бояги гапни дуодай тез-тез қайтариб, қўрқувни ўзига йўлатмаётган бўлса ҳам, кўнглига «ўликнинг қорнимикин» деган гаплар келди-ю, юраги орзиқиб, оёғини дарров суғуриб олди ва чуқурда қолган бир пой кавушини олгани юрак қилолмай маҳсичан кетаверди. Унсин бир неча қадам босганидан кейин паранжи-чиммати сағананинг олдида қолганини эслаб тўхтади, лекин қайтиб боргани ботинолмади, ҳозир қайтиш эмас, қайрилиб қарагани ҳам юраги дов бермас, назарида ҳамма ўликлар сағаналардан, гўрлардан бошини чиқариб, кетидан қараб тургандай эди. Унсин нима қилишини билмай туриб қолди. Шу аснода каттакон бир сағананинг ичиданми, нариёғиданми аллақанақа бир товуш эшитилди-ю, хиёл ўтмай нимадир келиб Унсиннинг елкасига миниб олди, афтидан, бўғмоқчи бўлиб қўл узатди. Унсин кўкрагига ниҳоятда оғир бир нарса билан урилгандай кўнгли озиб тентираб кетди-ю, йиқилмади, лекин оёқ узра туриб ҳушидан кетди: орадан қанча вақт ўтганини билмади, кўзини очиб қараса жонвор елкасидан тушипти, эмаклаб бояги сағананинг орқасига ўтиб кетди. Унсин қўрқувдан телба бир аҳволда бўлса ҳам фаҳмлади: маймун! Додхонинг маймуни! Маймунни додхонинг ўзи олиб келмагандир, бировдан бериб юборган! Дунёда додходай бераҳм одам яна бор эканми!

Унсин елкасига маймун минган дақиқада нақадар қўрққан бўлса, ҳозир шу қадар тинчиди, хотиржам бўлди: демак, қандоқ бераҳм бўлса ҳам шу атрофда одам бор!

Унсин гўристондан чиқиб, катта йўлга тушиб олди, ярим йўлга борганида чап қўлига қаттиқ оғриқ кирганини сездди. Оғриқ қумғонни эслатди. Чап қўлида қумғон бор эди, қани? Унсин бир тўхтади-ю, чойнакни иккала қўли билан бағрига босиб, дармони етгунча жадаллади. Тушида югургандай унинг йўли кўпаймас, икки оёғи гавдасидан кейинда қолар, қўлидаги чойнак тобора оғирлашиб борар эди.

Унсин Нодирмоҳбегимнинг оғир эшигини зўрға очди, остонадан ўтиб, бир неча қадам босганидан кейин ҳолдан тойиб

чўккалади ва не машаққат билан интилиб, жўмрагидан чой оқиб буғланаётган чойнакни сандалнинг бир чеккасига қўйди, умрлик орзуси ушалгандай, ҳордиги чиқиб, ўзини ерга ташлади. Сандалда ўтириб пинакка кетган додхо уйғониб тамшанди, бошини кўтариб Унсинни кўрди-ю, «жон бераётипти» деб ўйлади шекилли, кўзлари олайди, ундан кўзини олмай секин ўридан турди, худди ўлим хавфидан қочгандай, бир ирғиб сандалдан ошди-да, ўзини эшикка урди...

Унсин ҳушдан кетган экан, бир вақт кўзини очиб қараса, сандалнинг четида чалқанча ётипти, тепасида Нодирмоҳбегим йиғлаб ўтирипти. Унинг ўнг кўзи моматалоқ бўлиб шишиб кетган, оқ дока рўмолининг у ер-бу ерига қон теккан эди. Унсин Нодирмоҳбегимга кўзи тушган замони ундан додхонинг лафзи лафзми эканини сўрамоқчи бўлган эди, унинг аҳволини кўриб, эшитқлар-эшитилмас:

— Сизга нима бўлди?— деди.

Нодирмоҳбегим Унсиннинг ёш жонига раҳм қилишини, уни қайтаришни сўраб додхога ёлворганида додхо уни тутиб олиб хўп урган эди. Нодирмоҳбегим Унсиннинг саволига жавоб бермади, товуш чиқармай яна ҳам қаттиқроқ йиғлаб, унинг бошини силади, юзини юзига қўйди: сўнг, ўша чоғи одам юбориб гўристондан олдирган икки чимдим тупроқни ярим пиёла сувга чайиб Унсинга тутди:

— Ич, жигарим, қўрққансан... Гўристонда қўрққанга гўристоннинг тупроғи даво бўлади.

Унсин пиёладаги лойқа сувни дарров ичди ва хийла енгил тортгандай бўлди.

— Мендан қайтмаса худодан қайтсин... Энди Ганжиравонга кетармикинман?

— Кетасан,— деди Нодирмоҳбегим йиғлаб,— сал ўзингга келгин, кетасан...

Унсиннинг чақнаб кетган кўзларида ёш йилтиради.

— Мен тузукман... Пешингача тузаламан, жўнасам бўлади... Ганжиравонга одам юборсангиз... Ота-онам боришимни ҳарна эртарақ эшитса, ҳарна эртарақ суюнса...

Нодирмоҳбегим яна калтакланишидан ҳайиқмай Ганжиравонга бир хизматкорини юборди.

Бироқ Унсин пешингача етмади — узилди.

Шом қоронғисида унинг жасадини қизил кўрпага ўраб аравага солишди. Шамол ҳамон гувиллар, яйдоқ дарахтларнинг шохида чийиллар гувиллар эди.

Дарвозадан бошида паранжи ва қўлида оқ тугунча Нодирмоҳбегим чиқди. У дарвозага юзини ўгириб чўнқайди, икки қўлини фотиҳага очиб, бир нималар деди. Додхонинг ўзи билан бирга бу даргоҳни ернинг қаърига юборгандай иккала муштини

уч марта ерга қадади; кейин «бу даргоҳни энди елкамининг чуқури кўрсин» дегандай бир ҳаракат билан кескин бурилиб аравага чиқди, марҳуманинг бош томонига ўтирди.

Арава жўнади, шаҳар қўрғонидан чиққанда кундузи Нодир-моҳбегим юборган хизматкор Ганжиравондан қайтиб келмөқда эди.

ИИЛЛАР

Ўтди умрим, воҳ дариг...

Қ а д и м г и қ ў ш и қ.

Ҳожимирсирож автобусда жой таллашиб болалик бир хотин билан айтишиб қолди. Бир мактаб бола ҳам келаётган экан, шу орага тушди-ю, ёмон бўлди. Бу қоқвош «шу ишингиз нотўғри» дейиш билан-ку, Ҳожининг қорнига қоziқ қоққандек бўлган эди, яна «хўрайманг» дегани нимаси?

Ҳожи бирпас заҳарини ютиб турди-да, бола автобусдан тушиб кетаётганида, секин қўлини узатиб, қулоғини ушлади ва уч буклаб туриб қаттиқ қисди; қисди, жонининг борича қисди! Бола, «қулоқдан айрилдим» деб ўйлаган бўлса керак, кўрқиб дарров ушлаб кўрди — йўқ, қулоқ жойида. У автобусдан тушиб, ловуллаб турган қулоғини ушлаганича Ҳожига қаради ва бисотидаги энг оғир, энг даҳшатли ҳақоратни ишлатди, яъни «тарбиясиз!» деди.

Ҳожи ҳузур қилиб ўч олганидан, боланинг сўккани бошқа сўз тополмаганидан хурсанд бўлиб, орқасига суянди ва атрофига назар ташлади; қараса, ҳамма, айниқса шофёрнинг орқасида китоб кўриб ўтирган киши ўзини кулгидан зўрға тийиб турганга ўхшайди. «Ҳароми, мени тоза расво қилганга ўхшайди,— деди ўзича.— Бу ҳозир кулиб юборади, ҳозир кулмаса кейин, уйига бориб кулади; бола-чақаси билан кулади! Нега мен у итваччанинг қулоғини шартта узиб қўлига бермадим?»

Ҳожимирсирож шошиб автобусдан тушди, боланинг кетидан кетди. Бола ҳамон қулоғини ушлаб борар эди; бир орқасига қараб Ҳожини кўрди-ю, жадаллаб муюлишдаги каттакон икки қаватлик бинога кириб кетди. Ҳожи уни бу ерга қочиб кирди деган ўйда эшикнинг олдида узоқ пойлаб ўтирди. Қуёш ботди ҳамки, бола чиқмади. Ҳожи аста эшикни очиб кирди. Болани пастдан тополмай, оёғининг учида юриб иккинчи қаватга чиқаётган эди, кимдир зинанинг устидаги чироғини ёқиб юборди. Ҳожи бир чўчиб тушди ва юқорига қаради. Юқорида ўзига

маълум Орзиқул турар эди. Ҳожи уни қаердадир қоровуллик қилади деб эшитган, лекин қаерда эканини билмас эди.

— Э, ҳа, Орзиқул,— деди,— бу ерда нима қилиб юрибсиз? Шу ердамисиз?

— Ҳа, биз шу ерда,— деди Орзиқул, тўнининг енгини ки-йиб.— Ўғлимизга шу ердан жой теккан. Сиз нима қилиб юрибсиз?

Ҳожи гангиб қолди. У, «Орзиқулнинг ўғли яхши йигит чиқди, ҳозир битта ўзи ўттиз иккита машинага қарар эмиш» деб эшитган, лекин унинг шундай жойда туришини хаёлига ҳам келтирмаган эди.

— Шунақами,— деди Ҳожи бошқа сўз тополмай,— бу жой ўғлингизга теккан экан-да, мен ўзингизга теккан деб эшитган эдим... Буюрсин... Шундай ўтиб кетаётган эдим, эсимга тушиб қолдингиз, бир кирай дедим. Орзиқул уйда бўлса қуллуқ бўлсин қилиб чиқай...

— Жуда соз бўпти-да, Ҳожим! Кўп яхши қилибсиз. Қани. кирсинлар... Йўқ, йўқ ковушни ичкарига ечадилар... Заб келибсиз-да. Ўзим ҳам сизни бир айтиб келаман, бирпас гапиришиб ўтирамиз деб юрган эдим.

Орзиқул бу гапни меҳмоннинг кўнглига бўлиб айтмади, ростдан ҳам Ҳожимирсирожнинг бир келишига орзуманд эди. Лекин, ростини айтганда, Ҳожини уйига таклиф қилишдан муроди бирпас гапиришиб ўтириш эмас, унга ўз турмушини кўрсатиш эди. У, уй-жойини, маишатини кўрсатиш билан мақтанмоқчи эмас, чунки қўлга киргизган нарсаси ўз қадр-қимматидан юқори бўлган одам мақтанади. У фақат ҳақиқатни айтмоқчи, «чўлоқ чўлоқлигидан, камбағал камбағаллигидан норизо бўлса, худонинг қаҳри келадиган» замонда ҳокисор бўлган одамларнинг ўт кечиб, сув кечиб олиб борган курашлари натижасида турмушлари қандай ўзгарганлигини кўрсатмоқчи, холос. Орзиқул бу ҳақиқатни кўрсатиш билан таъна қилмоқчи ҳам эмас, чунки таъна қилиш — қаттиқ ўпкалаш деган сўз. Ҳожидан нима деб ўпкалайди? «Шунча йил сенинг заводингда ишлаб қорним ҳам тўймади, очдан ҳам ўлмадим; сен мени от қатори кўрар эдинг; тойпахталар остида қолиб қовурғам синганда касалимни маҳалла боққан» деб ўпкалайдими? Ҳожи шундай қилмаслиги керак эмишми? Завод эгаси-я? Лекин Ҳожи ўша вақтда шундай қилмаган бўлар экан, деб ҳозир айтиши мумкин ва айтди ҳам, чунки шу гап билан бировнинг кўнглини юмшатиб бир пиёла чойини ичади.

Орзиқул Ҳожини коридорнинг охиридаги эшикка — ўзининг бўлмасига бошлади. Бу бўлмада балконга чиқиладиган эшикнинг тутқичига илинган аллақандай бир халтадан бўлак ҳамма нарса Ҳожининг кўзига қалбаки кўринди шекилли, бутун жи-

ҳозларни алоҳида-алоҳида кўздан кечирди, ҳатто деворларни чертиб кўрди.

Орзиқулнинг келини Тожихон кирди. У, меҳмон билан кўришиб, нариги уйга таклиф қилди. Орзиқул Ҳожини ошхонага бошлаб чиқди. Ошхонада Мурод харита кўриб ўтирар эди.

— Келдингми, ўғлим,— деди Орзиқул,— мана Ҳожи бобонг ҳам келдилар.

Мурод дарров туриб Ҳожи билан сўрашди ва назокат билан унга жой кўрсатди.

— Келинг, Ҳожи бобо. Кўринмайсиз, келмайсиз...

— Баракалло, ўғлим, баракалло,— деди Ҳожи курсига эҳтиёт билан ўтираётиб.— Умрингиз узоқ бўлсин. Кўпдан-кўп хурсанд бўлдим... Уғил деган шундоқ бўлсин, отасини рози қилсин. Кўп хурсанд бўлдим. Хўп... Бу гилам... бу гиламни неча пулга олдингиз?

— Эсимда йўқ. Анча бўлди олганимизга.

— Ўтган ҳафта бозорга бир гилам чиқди, гиламмисан гилам эди-да. Бир минг уч юзга савдо қилиб, Қодиралининг ўғлига олиб бердим. Гилам таниган одам икки мингга индамасдан олади. Шунақа нарсалар керак бўлса менга айтиб қўйинг. Хўш... яшанг ўғлим, қам бўлманг. Энди Орзиқул оёғини узатиб, баҳазур ёта берса ҳам бўлар экан. Биз бурун замонда шунча давлат билан ҳам бу хилда орзу-ҳавас кўрган эмасмиз. Энди ишламассиз-а, Орзиқул?

— Нега ишламас эканман, қирқ тўртинчи мактабда қоровуллик қиламан. Мен ишламасдан туролмайман... ўрганмаганман...

— Ана шу чакки-да, Орзиқул, ана шу чакки! Ношукурчилик...

— Ношукурчилик бўлса ҳам ўрганмаганман.

Мурод кулди:

— Кўрдингизми, ўрганмаганлар! Бу кишини ишлаш ҳуқуқидан маҳрум қилишга ҳаддим сиғмайди.

Тожихон овқат келтириб қўйди. Овқат вақтида Ҳожи ҳеч кимга сўз навбати бермай, бурунги замонни ёмонлаб кетди. Маълум бўлишича, бурун замонда, завод эгаси бўлишига қарамай, у ҳам жабр кўрган экан: уезд ҳокими «акангизни мингбоши қиламан» деб уч минг йигирма етти сўм пулини еб, сайловда дегрезлик Исомиддин деган жаллобни сайлаган экан. Тожихон «пиқ» этиб кулиб юборди ва Муродга қаради:

— У қанақа сайлов?— деди.

— Мен қаёқдан билай. Дада, у қанақа сайлов?

Орзиқул анчадан кейин жавоб берди:

— Мингбоши сайлов деб эшитар эдим-ку, ҳеч кўрган эмас-

ман. Қанақа сайлов бұлар эди, мана Ҳожим айтдилар-ку.. Оббо хотин — талоқ-эй, шунақа қилган денг, Ҳожим!..

Тожихоннинг кулиши, Орзиқулнинг сўзидаги калака оҳанги Ҳожига ёқмади. У, кичкина пичоқчаси билан суяк тозалар экан, сўзни бошқа, буларга хуш келадиган мавзуга буриш ниятида бирдан сўради:

— Уғлим,— деди,— стахановчилик дейсизлар, бунинг ҳикмати нимада? Жуда кўп нарсаларни ақлим ола бермас эди, энди секин-секин фаҳмляяпман. Лекин шу стахановчилик ҳеч ақлимга сиғмайдиган иш бўлиб чиқди. Бурунги замонда битта одам, менинг билишимча, жуда нари борса уч ярим пуд пахта тэзар эди, ҳозир йнгирма беш пудга етказиб терар эмиш. Мана, сиз, битта ўзингиз ўттиз иккита машинага қарар эмишсиз...

Мурод мийиғида кулиб, Тожихонга қаради:

— Тожихон, сиз айтинг, нима учун ҳозирги одамлар Ҳожибобонинг ақлларига сиғмайдиган ишларни қилишади? Айтинг, сиз ҳам стахановчи-ку.

Тожихон жавобга лаб очганида эшик тақиллади-ю, туриб кетди. Жавобни Муроджон ўзи берди:

— Стахановчиликнинг ҳикмати шундаки, Ҳожибобо... ўзимизда бир мақол бор-ку: «Бировнинг ишига саратонда қўл совқотади». Стахановчиликнинг ҳикмати ҳаммадан бурўн шундақа, мен бошқарадиган ўттиз иккита машина ҳам, бу машиналар билан қилинадиган иш ҳам бировники эмас. Бу — бир...

Эшикни тақиллатган Улмас экан, йўлакда онасига нима тўғридадир қувона-қувона сўзлаётган товуши эшитилди. У, шу қувончини отасига ҳам айтиш учун бўлса керак, шошилиб кирган эди, не кўзи билан кўрсинки, ҳали автобусда «тарбиясизлик» қилган киши ўтирибди! Улмас ихтиёрсиз қулоғини ушлаб, секин ётоққа томон бурилган эди, Мурод тўхтатди:

— Хўш, ўртоқ командир, қанақа кино кўрдингиз?

Болани таниб, Ҳожининг эси чиқиб кетди. «Оббо ҳароми,— деди ичида,— ҳозир арз қилади. Агар арз қилса, чўнтагимга қўл солди дейман!»

— Ўртоқ командир танкист бұлар эмишлар,— деди Тожихон кулиб.— Учувчи бўлишдан айнибдилар.. Улмас, меҳмон билан сўрашмайсанми?

Улмас сўрашгани қўл узатди. Ҳожии унинг қўлини олар экан, ўрнидан турди:

— Энди мен кетай, бемаҳалга қолмай,— деди.

У, боланинг шикоят қилишидан ва бунинг натижасида ўнғайсиз аҳволда қолишидан қўрқмаса ҳам бұлар эди, чунки Улмас ҳеч шикоят қилиб ўрганган бола эмас. Орзиқул уни пастгача кузатиб хайрлашди. Ҳожии кўчанинг у юзига ўтиб, битта-битта қадам ташлаб борар экан, ўйлар эди: «Машина ҳам, бу

машиналар билан қилинадиган иш ҳам ўзингники... танкист... танк ҳам ўзингники! Йиллар, йиллар ўтди! Утган бу йиллар дунёни остин-устин қилди!..»

1939.

АСРОР БОБО

Ултармалик Асрорқул Ҳайдар отанинг қадрдон ошнаси бўлади.

Оқ пошшо мардикор олган йили бир куни кечқурун Ҳайдар ота Уста Мўминнинг дўконига чиқса, бир бегона киши дам босиб ўтирибди, суриштирса «ултармалик қочоқ» дейишди.

Шундан уч-тўрт ой бурун «Ултармада ғулу чиқди, шаҳардан солдат келиб анча одамни ҳайдаб кетди, буларни губернинг ўзи сўроқ қилар эмиш» деган гап тарқалган эди. Бу одам ўша вақтда қочиб қолгандардан бири — Асрорқул деган тегирмончи экан.

Аламон бир нимага қасд қилиб тўлишиб турганда бир оғиз гап кифоя қилади. Асрорқул ўшанда аламонни ёриб чиқиб, «оқ пошшонинг девори йиқилган бўлса, ўзининг юртидан мардикор олсин, биз бормаймиз» дебди. Шундан кейин аламон хуруж қилиб мингбошининг уйига борибди. Мингбоши қочибди. Шаҳардан солдат чиқибди... Асрорқул ўшандан бери қишлоқма-қишлоқ қочиб юрар экан.

Уста Мўмин ёлғиз қўл бир косиб эди. Асрорқул унинг дамани босиб, бўлак ишларга қарашиб, дўконига ётиб юрди. Бу одам ўзи ўттиз бешларга қориб қолган бўлса ҳам болчақа қилолмаган, отасидан қолган мерос — тегирмонини айлаштириб, кунини ўтказиб юрган экан. Кейинчалик Ҳайдар ота иккови ошна бўлиб қолди. Ҳайдар ота баъзан кечалари унинг олдига кириб, бирпас-яримпас гаплашиб ўтирадиган бўлди. Шунда Асрорқул тегирмони тўғрисида гапириб хафа бўлаверганидан кейин Ҳайдар ота бир куни Ултармага бориб, тегирмондан хабар олди. Асрорқул қочгандан кейин Ултарманинг амини тегирмонни «пошшолик бўлди» деб ўзиники қилиб олган экан.

Орадан бир неча ой ўтиб, бир куни Ҳайдар ота шаҳарга борган эди «оқ пошшо тахтдан тушди» деган гапни эшитиб қолди. «Ундоқ бўлса, тезроқ бориб Асрорқулдан суюнчи олай», деб келса, Асрорқул бу хабарни аллақачон эшитиб, Ултармага жўнабди. Лекин икки ҳафтадан кейин бўшашганича қайтиб

келди. Ҳайдар ота «Ҳа?» деса, «оқ пөшшо тахтдан тушгани билан, оқ амин аминлигидан тушмапти» деди.

Петроградда, Тошкентда, Қўқонда урушлар бўлиб, «оқ аминлар» аминлигидан тушгандан кейин ҳам Асрорқул Ултармага боролмай юрди, сабабки, бу қишлоқ босмачиларнинг уяси бўлиб қолган эди. У тегирмонидан, қишлоғидан кўнгил узганидан кейин, Ҳайдар ота бош бўлиб бир бева хотинга уйлантириб қўйди. Асрорқул фарзанд кўрди. Уста Мўмин, раҳматлик, хат билар эди, китоб кўриб, боланинг отини Ёдгор қўйди — «Ўз юртингда қочиқ бўлиб юрган кунларингдан ёдгор бўлсин», деди.

Шунақа қилиб Асрорқул то Калинин келган йилгача шу ерда туриб, юрт тинчигандан кейин бола-чақаси билан Ултармага кўчиб кетди; тегирмони бузилиб кетган экан, тузатди: колхозга шу тегирмони билан кирди.

Ултарма бу ерга хийла олис бўлса ҳам, бу икки ошна борди-келди қилиб туришар эди. Асрорқулнинг ўша ўғли Ёдгорбой аскарликни битириб келганди. Ҳайдар отанинг жиянига бўлишамиз, деб туришган эди, мана бу уруш чиқди-ю, тўй кейинга қолди.

Шу бу йил тўққизинчи числода мана шу Асрорқулдан Ҳайдар отага хат келди. Хат мужмалроқ: Асрорқул ундан хафами, нима бало... Бир гап бор! Ҳайдар ота ҳар нима бўлса ҳам бориб кўриб келай, деб йўлга чиқди.

Ҳайдар ота Ултармага хуфтондан кейин етди. Асрорқул самоварда экан, уни кичик ўғли Аброр қарши олди. Кампир, бечора, бемаҳал бўлса ҳам, қозон осди. Ҳайдар ота ундан Ёдгорбойни сўраб:

— Хат келиб турибдими?— деган эди, кампир, ўзи тўлиб турган экан, кўз ёши қилди.

— Уртоғингиз бошимга битган бир бало бўлди. Ёдгордан келган хатларни менга бермайди, Аброрга ҳам кўрсатмайди; хат келмай қўйган бўлса, уни айтмайди. Ўзининг аҳволи бу: қариган чоғида бузилиб, самовардан бери келмайди — самоварчилик қилади. Авваллари бу иш ҳаммага бирам эриш кўринди, бирам ғалати туюлдики, болам бечора Аброр номусларга ўлди. Билмаган одам нима дейди? Ўғли боқолмапти, кунни ўтмапти дейди-да! Раисга айтдик, жамоага ўзим бордим — бўлмади: «Ким самоварчилик қилишимга тўсқинлик қиладиган бўлса, менинг душманим бўлади, районга маълум қиламан» депти. Хайрият шу тўғрида раис билан сан-манга бориб унинг устидан районга арз қилди-ю, гап нима, сўз нима экан ҳаммага аён бўлди.

— Самоварчиликка яраяптими, ахир?

— Ҳа, балодай... Ҳассасиз юради...

Шу пайтда Асрорқулнинг ўзи келиб қолди. Ҳайдар ота уни дабдурустдан танимади. Унинг тетиклиги, шахдам қадам ташлаши ёш болага чиққан соқолдай кишининг кулгисини қистатар эди; лекин хўп озибди, қорайиб кетибди, шуни ўзи ҳам билар экан шекилли, олдини олиб:

— Озибманми, қорайибманми?— деди.

— Йўқ, жуда жойида... Майиз бўлибсан... Хўш, Едгорбойдан хат келиб турибдими?

— Ҳар хатида сени сўрайди... Уғлим, Аброр, битта чилим сол! Асрорқул илгари чилим чекмас эди. Ҳайдар ота шуни сўрай деб энди оғиз ростлаган эди, кампирга кўзи тушиб қолди. Кампир ўчоқдан чўғ олаётган Аброрнинг панасига ўтиб, «Айтинг, хатни кўрсатсин» деб ишора қилди.

Ҳайдар ота унга секин бош иргитиб:

— Ҳа, ишқилиб боши тошдан бўлсин. Қани, биронта хатини ўқийлик, бўлмаса,— деди.

— Дўконда, ҳамма хати самоварда.

Кампир, жуда тўлиб қолган экан, тоқат қилолмади:

— Биронтасини кўрсатсангиз ўласизми? Ҳамманинг юрагини қон қилдингиз-ку?— деди.

— Яхши хат ёзса ҳам йиғлайсан, ёмон хат ёзса ҳам йиғлайсан, нима қиламан кўрсатиб?

— Йиғласам, кўз ёшини сиздан қарз олмайман.

Кампир йиғлаб юборган эди, Асрорқулнинг аччиғи келди.

— Тағин!.. Аммо-лекин, хўп калтакбоп хотин бўлибсан-да! Бурунги замон бўлса, биронта қовурғанни бутун қўймас эдим!..

— Мана, уринг, синдиринг қовурғанни! Қўрқмай қўя қолинг, арз қилмайман.

— Арз қилишингдан қўрқмайман, хотин, ургани номус қиламан!

Асрорқул чилимни шундай қаттиқ тортдики, сархонадан аланга кўтарилди; авзойидан ҳозир кампирни хафа қиладиган кўриниб қолди. Ҳайдар ота сал босармикинман деб:

— Қўй энди, озор берма, кўнгли яримта,— деган эди, Асрорқул қайта авж олди:

— Кўнгли яримта бўлса, мияси ҳам яримтами? Уйингни ўғри босса, ўғлингни сандиққа солиб қўйиб, қўшнини чақирмайсан. Ҳамманинг ҳам фарзанди ўзига азиз.

— Азиз эканлигини билсангиз бўпти-да! Боламни соғинаман, соғинганимдан кейин йиғлайман...— деди кампир куюниб.

— Майли, йиғла, йиғи гойида хафаликни ёзади, лекин ҳамма қатори йиғлагин-да.

— Ҳамма қанақа йиғлар экан?

— Ҳамма қўли бўшаганда йиғлайди, сен йиғидан бўшамайсан. На ўзингга қарайсан, на уйга. Чироғнинг шишасини қа-

ра!.. Қишлоқда ҳеч кимнинг уйида пашша йўқ, бизникида кечаси ҳам бурун талашади.

— Юрагимга сиғмайди, сиғмайди юрагимга ҳеч нарса!

— Баракалла!.. Ёдгорбойга шунақа меҳрибонман дегин? Бери кел, ўтир. Ма, бир пиёла чой ич, кўз ёши бўлади... Шунақа меҳрибонман дегин? Аброр ўғлим, ана у беҳининг каллагига газета қистириб қўйган эдим, шуни олиб кел. Баракалло... Хўш, шунақа меҳрибон бўлсанг, мана бунга қулоқ сол: «...Шу вақт ичида яъни икки йиллик урушда СССРнинг кўрган талофати 35 минг замбарак, 30 минг танк, 23 минг самолётдан иборат. Тушундингми? Бошқасини қўй, нобуд бўлган замбарак шунча бўлса, ҳаммаси қанча экан? Шунча замбарак бир кунда қанча ўқ чиқаради деб ўйлайсан? Шунча ўқни ким етказиб бериб туради? Ўша Ёдгорбойга ўхшаган аскар болаларнинг ота-оналари, ака-укалари, опа-сингиллари, хотинларими?.. Ёдгорбойга ўхшаган аскар болаларнинг устига душман 100—200 самолётни бирдан юборади. Душман самолётларини даф қиладиган кўп ва зўр самолётларни ким ясаб бериб туради? Яна ўша ота-оналар, ака-укаларми? Шуларни ҳам меҳри муҳаббати бордир. Шулар ҳам соғинишар дейман? Ё сенчалик соғинишмасмикин? Сенчалик соғинишади, лекин сенга ўхшаб соғинишмайди! Буларнинг юрагига ҳамма нарса сиғади! Дуруст, сен самолёт ясолмайсан, кетмон чополмайсан... лекин қиламан десанг, қўлингдан иш келади. Сенинг кўкрагингда ўт бор, соч шу ўтни, ҳўлу қуруқ баравар ёнсин. Бизни ҳамма нарсадан бепасиб қилмоқчи бўлган Гитлер ҳозир ҳам анча нарсадан маҳрум қилди. Қани илгариги қишлоқ? Ҳозиргача ҳам ёнмаган юрак бўлса мана шуни эслатишинг билан аланга олади. Аланга олди, ёндир! Шунда фарзанд доғига қолган гитлерчилар кўпаяди, яхши бўлади...

Асрорқулнинг товуши ўзгарди. У ирғиб ўрнидан турди-ю, чилимни кўтариб ўчоқ бошига қараб кетди. Ҳайдар ота билдики, унинг ўпкаси тўлди. Буни кампир ҳам пайқадимикин деб секин разм солса, пайқабди; пайқабди-ю, афтидан, кўнглига гулгула тушибди. Ҳайдар ота буни унинг «қилт» этиб ютинганидан билди. Бу орада Асрорқул чилимни чекиб бўлиб, кампирни чақирди.

— Қани, кел энди, ошингни суз!— деди. Кейин тегишди:— Узим сузиб бера қолайми? Утиришингдан ошни оғзингга солиб, жагингни қимирлатиб қўймасам, чайнамайдиганга ўхшайсан...

Кампир ялт этиб Ҳайдар отага қаради, шу қараши билан «ҳазиллашаётибди, хайрият» дегандай бўлди.

Асрорқул келиб ўтирди. Унинг чакка томирлари чиққан, нафас олиши бежо эди.

— Ҳа?— деди Ҳайдар ота.

— Ҳеч... чилим элтгандир.

Ҳайдар ота ичида «химм...» деди-ю, бўлак гап сўрамади. Шундан кейин кампирнинг «Едгорбойдан келган хатларни бизга кўрсатмайди» деганига ўзича маъно берди.

Ош устида гапни яна Асрорқулнинг ўзи бошлади.

— Урушдан ярадор бўлиб келган Содиқжон деган йигит ўтган жума куни самоварга келиб, урушда кўрганларидан анча гапириб берди.

Кампир урушдан келган кишининг дарагини эшитиб, бетоқат бўлиб қолди...

— Нима дейди Содиқжон?

— Олавер, олавер, айтиб бераман! Чойдан қуй... Шу Содиқжон бир йигитнинг қандай ўлганини айтиб берди. Қаттиқ бир жангдан кейин булар ўн тўрт киши нима бўлиб бошқалардан ажралиб қолишибди; икки кечаю икки кундуз ўрмонма-ўрмон йўл юриб, кичкина бир қўрғончага дуч келишибди. Бу қўрғончада немислар борми, ўзимизникилар борми — билиб бўлмабди. «Шунинг учун, — деди Содиқжон — биз, икки киши, олдин бориб билиб келадиган бўлдик. Менга Оғабеков деган ёш, ниҳоятда чиройли бир армани йигит ҳамроҳ бўлди». Бу йигит йўлда Содиқжонга хотинидан келган хатни, хотини билан боласининг суратини кўрсатибди, ҳасрат қилибди. «Экин ора-лаб бораётган эдик, — дейди Содиқжон, — катта йўлга чиқиб шундай қарасак, йўлнинг четида ағанаб ётган бир автомобилнинг ёнида учта немис ўтирибди. Дарров ётиб олдик». Содиқжон автоматини тўғрилаб, тепкисини босай деганда ҳалиги йигит қўлини маҳкам ушлабди: «Шошма, — дер эмиш, — хат ўқиётибди. Хотинидан келгандир, боласидан келгандир..» «Мен, — дейди Содиқжон, — унинг гапига қулоқ солмасдан тепкини босдим, лекин сал ҳаяллабман: уччала немис, йиқилгандан кейин ёнимга қарасам, Оғабеков қип-қизил қонга бўялиб ётибди». Содиқжон кўтариб қараса, ҳали жони чиқмаган экан, кўзини очибди.

У йигитнинг бекорга нобуд бўлгани кампирга хўп алам қилди. У аввал немисни қарғади, кейин йигитдан койиди:

— Ахир, сени бола-чақангдан айирган-ку шу қуриб кетгурлар эди, уни отаман деган кишининг нега қўлини тутасан? Хат ўқиётибди эмиш-а? Бола-чақаси билан қўшмозор бўлмайдами!.. Ўзига-ўзи қилибди-да.

— Ҳа, Содиқжон ҳам шуни айтмоқчи бўлган экан-у, айтмабди. Йигит шўрлик жон бераётганида ўзи иқроор бўлибди: «Бола-чақангни яхши кўрсанг, бола-чақанг тўғрисида ўйлама», дебди. «Шу гап, — дейди Содиқжон, — кейинчалик жангчилар орасида мақол бўлиб кетди»... Шунақа, кўнгилни ўз ихтиёрига қўйиб бериш урушда, урушдагина эмас, шу ерда ҳам кишини

гафлагга солади. Ақл, фаҳм-фаросат билан кўнгилни йўлга солиб туриш керак. Ақл, кўнгилни йўлга сололмайдиган киши бузоқ маъраса ҳам уҳ тортаверади, сабабки, бузоқнинг маърасани — йиғлагани бўлади... Аброр, қўлга сув ол, ўғлим!

Кампир жой солаётиб Ҳайдар отага яна «айтинг, хатни берсин» деб имлади. Ҳайдар ота ҳам унга имо билан «самоварда экан, эртага ўзим олиб келаман», деди.

Асрорқул эрта билан барвақт туриб кетди. Ҳайдар отани «тушга яқин тегирмон бошига чиқиб борсин», деб кампирга тайинлабди.

Тегирмон Шўхсойнинг бўйида эди. Ҳайдар ота шу баҳона билан у ёқ-бу ёқни ҳам кўрай деб, айланишроқ бўлса ҳам бозор бошидан юрди.

Уруш бошланган йили баҳорда икки ошна мана шу бозор бошидаги мактабнинг саҳнида Ленинни кўрган, унинг гапини эшитган эди. Ҳордиқ кунлари шаҳардан чиқадиган автомобиль шу ерда картина қўйиб берар эди. Ҳайдар ота қараса, шу ялангликка янтоқ босиб қўйишибди. «Ҳа, ҳозир картина қолдими,— деди Ҳайдар ота ўзича,— биз Ленинни кўрган кечаси ўйин-кулги қилиб қишлоқни бошига кўтарган ёшлар қаерда?»

Ҳайдар ота шу ўй билан тегирмон бошига етганини ҳам билмай қолди. Соё бўйида беҳисоб дарахтлар орасига кўмилган тегирмон гувиллар эди.

Асрорқул самоварни жуда баҳаво жойга қилган эди. Икки том бўй пастда Шўхсой шовиллайди. Тегирмонни кўмиб ётган дарахтзор пастда худди самоварнинг саҳнидаги гулзорга ўхшар эди. Тепаликдағи чинор, икки туп сада қайрағоч тўрт-беш кишилик талай супаларга соя солиб турарди. Супаларнинг ора-ларига, атрофига анвойи гуллар экилган.

Ҳайдар ота бир туп сада райҳонга қўл уриб искади, сўнгра, шохидан синдираётган эди, кимдир «ҳай, ҳай!» деди, Ҳайдар ота орқасига қаради. Шийпонда Асрорқул кулиб турар эди.

— Аммо лекин, Асрорқул, барака топ!— деди Ҳайдар ота райҳонни чаккасига тақиб,— умрингда самоварнинг жўмрагини ушламаган бўлсанг ҳам, кўп тўқим табиат самоварчиларга ибрат бўладиган иш қилибсан. Лекин чойхўр йўқ-ку?

— Чойхўр кечкурун келади... Кел, ўтир.

— Сен кампирга тайинлаганинг учун келганим йўқ, ўзимча келдим. Сендан икки нарсани сўрамоқчи бўлдим. Биттаси шуки, нега бирдан самоварчиликни ихтиёр қилиб, шу туфайли раислар билан уришдин демоқчи эдим, энди мана бу самоварингни кўрганимдан кейин, самоварга мунча ишқинг тушиб қолди, десам тўғри келади.

— Самовар сенга ёқдими, ахир?

— Ёқди!

Асрорқул сойнинг нариги юзида отлиқ келаётган бир болага қараб қўл силкиди. Бола ҳам қўли билан «йўқ» деб ишора қилди. Ҳайдар ота Асрорқулнинг тажанг бўлганини пайқаб:

— Қанақа бола у?— деди.

— Шогирдим. Бешсеркага юборган эдим. Бешсеркалик Абдумажид деган йигит урушдан ярадор бўлиб келган. Шу йигитни яқин ўн беш кундан бери олиб келолмайман. Икки мартаба одам юборганимда хотини унамабди, ҳали дармонга киргани йўқ, узуликади, дебди. Уйланганига йигирма олти кун бўлганда аскарликка кетиб қолган экан... Билмадим, бугун нима важ қилди экан.

Ҳайдар ота тушунолмай:

— Нима қилардинг уни, бирон гапинг бормиди?— деб сўради.

— Йўқ, унинг менга, менинг чойхўрларимга гапи бор... Раҳматлик Уста Мўминга кечалари жангнома ўқитиб эшитганларимиз эсингда борми? Уша ҳазилакам урушлар тўғрисида лофқоф урилиб ёзилган жангномага шунча қизиқар эдик. Мана бу, бутун ер юзини титратаётган уруш тўғрисидаги жангнома қизиқ эмасми? Урушга бориб келган мана шундай йигитларнинг ҳар қайсиси бир жангнома. Шунинг учун районимизнинг қарига урушдан биров келса дарров дарак топаман, олдириб келаман.

Бу орада ҳалиги бола кўприкдан ўтиб отни сой бўйига боғлади ва ўзи юқорига чиқиб келди. У, Ҳайдар ота билан сўрашди, сўнгра Асрорқулга хат берди. Асрорқул хатни товуш чиқариб ўқиди:

«Ҳурматли Асрорқул ота!

Кеча ўзим бормоқчи эдим, шаҳардан меҳмонлар келиб қолишди. Биз бугун Қорашаҳарга бормоқчимиз. Эртага кечқурун меҳмонлар билан бирликда хизматингизда бўламиз.

Уғлингиз Абдумажид».

Асрорқул хатни ўқиб бўғилди:

— Меҳмонлари билан келаверса бўлмас эканми? Бу бола мени эртага ҳам алдайди. Қорашаҳарда нима қилар экан? Энди ўзим бормасам бўлмайди! Сиз, ўғлим, газет-пазетингизни кўриб, кечқуруннинг ғамини енг. Ҳайдар, бирга бориб келамизми, отлиқ бир ярим соатлик йўл.

Ҳайдар ота кўнмагандан кейин Асрорқул отланиб жўнади. У, кўприкдан ўтиб, катта йўлга чиққанидан сўнг отга қамчи берди ва ҳаял ўтмай жилгага кириб кўздан йўқолди. Ҳайдар ота унинг кетида қолиб аста-секин елиб юрган сарғимтир чанга қараганича хомуш қолган эди, бола:

— Асли борсангиз бўлар эди, ота. Бешсерка ҳам яхши жой,— деди.

— Сиз бешсеркаликми?

— Йўқ. Шу ерлик, ултармалик.

— Ота-онангиз борми?

— Бор. Отам Эронда, командир.

— Уқийсизми?

— Урушдан кейин Москвага бориб аграномликка ўқийман. Ҳозир отага қарашиб турибман: чойхўрларга газета, китоб ўқиб бераман. Сиз отанинг ўртоқлари Ҳайдар отасиз-а? Сизнинг тўғрингизда ота бир гапириб берган эдилар мажлисда.

Ҳайдар ота хижолат бўлди: Асрорқул унинг тўғрисида нима деб гапириши мумкин? Буни боладан сўрагани ўнғайсизланиб:

— Асрорқул мажлисда гапира оладими?— деди.

— Э-ҳа!..— деди бола.— Бултур раис енгил ишларга ярайдиган қарияларни рўйхат қилганида отани ёзмаган экан, ота рўйхатга кирмай қолган чолларни йиғиб мажлис қилди. Ота, мажлисда биринчи сўзга чиқиши экан. Гапни нимадан бошлади дегн: «Ҳозирги вақтда анчайин бир тракторнинг ғилдираги томорқада занг босиб ётса ҳам одамнинг ғаши келади. Раис ҳеч ишга ярамайсан деса, ярамас эканман деб, курк товуққа ўхшаб юраверасанми ҳамманг?» Шу мажлисдаёқ ҳалиги чоллар фронтча ишлайдиган комсомол бригадаларига бирикиб олди. Отанинг ўзи самоварни жўнаштириб юборганидан кейин кўп иш қилди. Илғор бригадаларнинг район слётида райкомнинг секретари отага катта баҳо берди: «Асрорқул ота райони-мизда энг зўр агитатор... Ота шу ерда туриб Берлинга ўт қўя-ётибди», деди.

Шу пайтда Асрорқулнинг кичик ўғли Аброр келиб отасини сўради ва уйга меҳмонлар келганидан хабар берди. Унинг айтишига қараганда, келган меҳмонлар ўша Абдумажид ва шаҳардан чиққан кишиларга ўхшар эди. Ҳайдар ота аста тушиб борди. Йўлакда кампирга йўлиқди. Кампир имо билан Асрорқулни сўради. Унинг ҳаракати Ҳайдар отага ғалати туюлиб, юзига тикилди. Кампирнинг ранги оқарган, кўз атрофи қизарган, лаблари пирпираб учар эди. Ҳайдар ота тўхтади.

— Асрорқул Бешсеркага кетган эди. Ҳа, нима бўлди?

Кампир, дока рўмолининг учини лабига босиб, ерга қаради ва сегин:

— Абдумажидлар келди,— деди.

— Нима гап?

— Ўртоғингизга айтманг...

— Нимани?

Кампир товуш чиқармай куйиниб йиғлади. Ҳайдар ота ун-

дан жавоб ололмаслигига кўзи етиб, шошганича ичкарига кирди. Супада ўтирган уч меҳмон туриб, худди бу ерда оғир касал ётгандай, Ҳайдар ота билан пичирлашиб сўрашди.

Ҳайдар отанинг диққати ҳарбий кийим кийган ёш йигитга жалб бўлди. У ҳаддан ташқари қизарган, ўзини қаерга қўйишини билмаётганга ўхшар эди.

— Абдумажид сиз бўласизми, ўғлим!— деди Ҳайдар ота.— Сиз эртага борамиз деб хат қилган экансиз. Асрорқул сиз билан гаплашгани ўзи кетган эди.

— Шундоқми? Овора бўлибдилар-да. Қорашаҳарга кетаётган эдик, меҳмонлар отани кўриб ўтайлик дейишди.

Ҳайдар ота ариқ бўйида юзини юваётган кампирга қараган эди, Абдумажид яна ҳам қизариб Ҳайдар отага секин:

— Жуда катта бефаҳмлик қилдим-да,— деди.

— Нима гап?

— Едгорбойнинг... нобуд бўлганидан булар беҳабар экан, тўғри келиб кампирдан кўнгил сўрабман...

Ҳайдар отанинг юраги орзиқиб, тилигача музлаб кетди. У нима дейишини билмасдан, анчадан кейин:

— Шу аниқ гапми?— деди.

Абдумажид унинг саволига жавоб бериш ўрнига:

— Энди бўлар иш бўлди. Асрорқул отага айтманг. Кампирнинг ҳам хоҳиши шу. Ота қариб қолган, кўтаролмайди,— деди.

Кампир келиб супанинг лабига ўтирди. Жимлик чўкди. Анчадан кейин кампир гап бошлади:

— Асрорқул отангизга қанча озор бердим... Хат келмай қўйгани учун шунақа қилиб юрган экан.

Меҳмонлар, гарчи бундай вақтда кишига ҳеч қандай сўз тасалли бера олмаслигини билишса ҳам, кампирга тасалли берган бўлиб қўзғалишди. Абдумажид йўлакай отанинг самоварини кўриб ўтиш тўғрисида шаҳарлик меҳмонларнинг хоҳишини сўраган эди, улар мамнуният билан қабул қилишди. Ҳайдар ота уни очиқ чеҳра билан қарши олишга ҳарчанд уринса ҳам, Асрорқул зийраклик қилиб:

— Ҳа, зерикканга ўхшайсан-ку,— деди.

— Йўқ... Меҳмон келган эди.

— Йўлда кўрдим. Эртага аниқ келишади. Энди ҳовлига бо-райлик.

Ҳайдар ота кампирнинг ирода кучига ишнолмас, шунинг учун ҳозир Асрорқулнинг унга рўпара бўлишини истамас эди: йўл қилди.

— Мана, шу супага жой қил, бирпас ўтирайлик. Агар биров менга «қолган умрингни дунёни саёҳат қилиб ўтказасанми, ё шу супада ўтириб ўтказасанми?» деса, ҳеч ўйлаб ўтирмасдан шу супани бера қол, дер эдим.

Бу гап Асрорқулга жуда ёқди. У, атрофга сув сепиб супага жой қилди.

— Мана, ёнбошла! Супага бунчалик ишқинг тушган бўлса, овқат бўлгунча шу ерда ўтираминиз... Ҳа, айтгандай, самоварга бунча ишқинг тушди, деган эдинг, жавоб бермабман.

— Энди жавоб бермасанг ҳам майлига. Биламан.

— Нима учун ишқим тушганлигини билдингми?

— Билдим. Бу гулзор кўкрагингда ёнган ўтдан бино бўлган экан. Мен бекорчи — такасалтангни сўк! Сўк мени, курк товук дегин!

Асрорқул қаҳ-қаҳ уриб кулди.

— Мендан икки нарсани сўрамоқчи бўлган эдинг, иккинчиси нима эди?

Ҳайдар ота унга «мен сендан икки нарсани сўрамоқчи бўлиб келдим» деганида Ёдгорбойдан келган хатларни кўзда тутган эди, ҳозир нима дейишини билмай, шошиб қолди.

— Иккинчиси, энди, ўзинг биласан... Ёдгорбойдан хат келмай турган бўлса, кампирни шунақа овунтириб турганинг ҳам тузук... келиб қолар.

Асрорқул узоқдаги кўм-кўк адирларга соя солиб турган оппоқ булут парчаларига қараб жим қолди; анчадан кейин чилим солиб чекди.

— Қанчадан бери хат келмайди?— деди Ҳайдар ота.

— Анчадан бери.

Ҳайдар ота ер остидан унинг юзига қаради; назарида Асрорқул яна ҳам қорайган ва ҳозир вужудидан тутун чиқиб кетаётгандай кўринди.

— Келиб қолар, дўстим, ҳар хил хаёлларга борма.

Асрорқулнинг кўз атрофи қизариб, юзидан сохта табассум акс этди.

— Нима хаёлга борар эдим? Ёдгорбой овга боргани йўқ, урушга борган!.. Кампирга билдирмасанг, ростини айтаман. Кампирга айтма, кўтаролмайди... Қора хат келган!

Ҳайдар ота кампирнинг эшитганлигини айтишини ҳам билмай, айтмаслигини ҳам билмай, бир лаҳза ўйланиб қолган эди, Асрорқул:

— Ҳа, эшитганмидинг?— деди.

Ҳайдар ота бирининг билганлигини иккинчисидан яширишга қарор берди, чунки бирининг қайғуси иккинчисининг қайғусига қайғу қўшувиغا кўзи етиб қолди.

— Қишлоқда эшитган эдим, лекин ишонмаган эдим. Шу аниқми?

Асрорқул жавоб бермай қошини силади.

— Бардош қил, дўстим, хафа бўлганинг билан, йиғлаган билан бўлмайди,— деди Ҳайдар ота.

— Мен йиғламайман! То ўғлимнинг гўрини қучоқлаб, тупроғини юзимга суртмагунимча кўзимдан ёш чиқмайди.

Аброр овқатга айтгани келди. Уни кўриб, Асрорқулнинг чеҳраси дарров ўзгарди ва уйга боргунча мусибатдан асар қолмади.

Кампир одатдагидан чаққонроқ ҳаракат қилар ва мумкин қадар сўзлашга тиришар эди. Асрорқул чочиққа қўлини арта-ётиб унга разм солди ва кулиб:

— Э, қўзичоғим, яна йиғлабсиз-да,— деди.

Кампирнинг юзидан кулгига ўхшаган бир нима акс этди, лекин дарров юзини буриб, кампир билан қозонни қирар экан, жеркиб:

— Ҳадеб йиғи тўғрисида гапирманг!— деди.

Лекин овқатни келтирганида унинг кўзида ёш айланар эди; овқатни ўртага қўйиб кўзини артди.

— Қуриб кетгур шу ўтиннинг тутуни бирам аччиқ эканки!

— Ўтир,— деди Асрорқул турпдан бир бўлагини оғзига солиб,— аччиқ тутунни биз кўрганимиз йўқ, аччиқ тутун уруш бўлаётган жойларда.

Овқат маҳалида кампир жуда бетоқат бўлиб ўтирди; бир мартаба ичидан йиғи тўлқинланиб келганда ўзини тутиш учун Асрорқулга хархаша қилди:

— Мунча курт-кurt қилиб чайнайсиз!

— Турп шунақа бўлади-да, жонидан.

— Қаёқда, юмшоқ нон есангиз ҳам беда еган отга ўхшаб чайнайсиз!

— Юрагингни кенг қил.

— Нима қилибди юрагимга? Менга ўхшаб эртадан кечгача уйда ўтиринг-чи!

Ҳайдар ота аралашди:

— Келин рост айтадилар... Менга қаранг, келин, ўртоғингиз менга сизни олиб келишни жуда тайинлаган. Мен бу ерда уч-тўрт кун турадиган бўлиб қолдим. Сизни эртагаёқ элтиб қўяйми? Нима дединг, Асрорқул?

Чол-кампир бир-бирига ялт этиб қаради. Бу қарашда ҳар иккисининг ҳам кўнглидан бир гап ўтди: «Мен йўғимда бу хабарни эшитсанг, ёлғизлик қилиб қолмасмикинсан?»

Ҳайдар ота икковини авраб шунга кўндирди ва эрталаб кампирни элтиб қўядиган бўлди. Эрталаб арава келганда кампир Ҳайдар отани бир четга тортиб:

— Иним,— деди,— ўртоғингизни ёлғиз ташлаб кетгани асти кўнглим бўлмапти?

— Сизни Аброр элтиб қўйсинми?

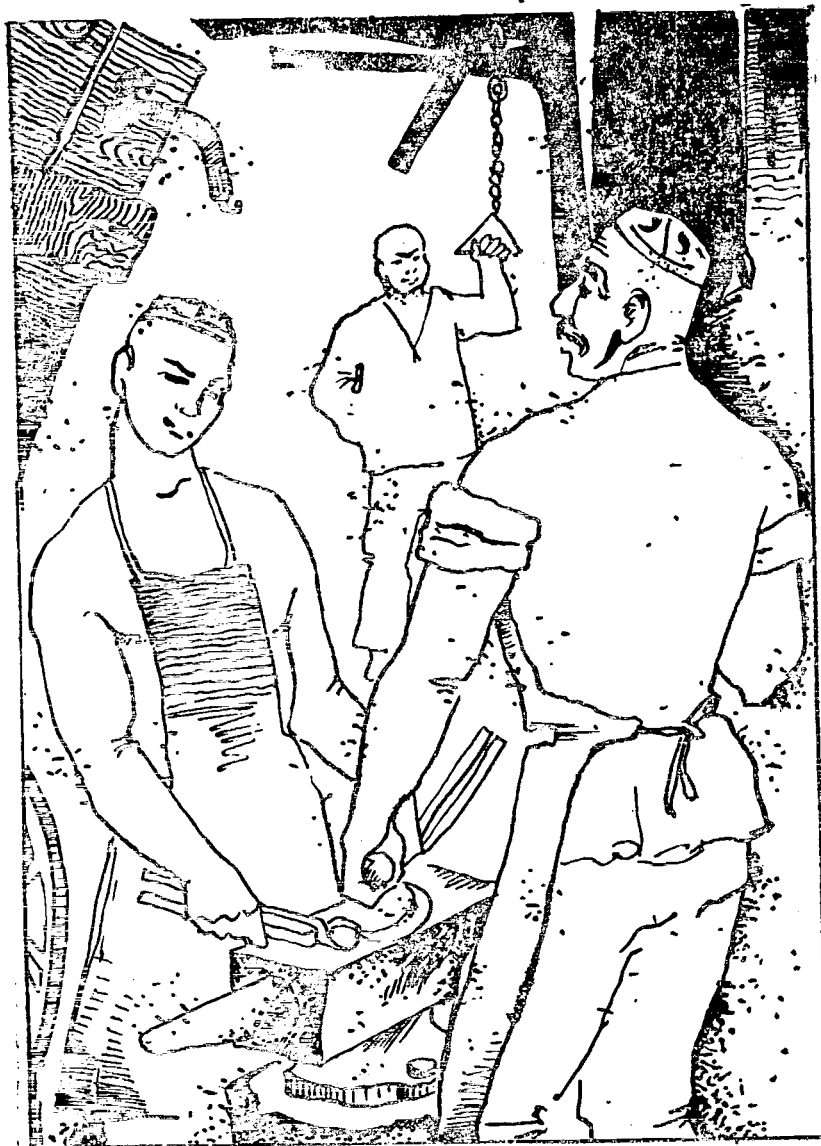
— Аброрнинг иши бор. Ўзим ишга ярамай шу маҳалдан яна

бировни ишдан қўяйми! Отнинг тизгинига арқон улаб беринг-
лар, ўзим ҳайдаб кетавераман. Аравани почтанинг одамидан
бериб юбораман.

Асроркул бунга рози бўлмаса ҳам, кампирнинг раъйини
қайтаргани ботинолмади.

Кампир жўнади.

1943.

ОКТЯБРЬ ИНҚИЛОБИНИНГ
50 ЙИЛЛИГИГА
БАҒИШЛАЙМАН

ЎТМИШДАН ЭРТАКЛАР

ҚИССА

Эшилиб, тўлғаниб ингранади куй,—
Асрлар ғамини сўйлар «Муножот».
Куйи шундай бўлса ғамнинг ўзига
Қандай чидай олган экан одамзод!

Абдулла Орипов.

БИР-ИККИ СЎЗ

Менинг болалик йилларим Фарғона водийсининг Яйпан, Нурсуқ, Қудаш, Бувайди, Толлиқ, Олқор, Юлғунзор, Оққўрғон деган қишлоқларида ўтган. Ўттизинчи йилларнинг ўрталарида болалигимни ўйлаганимда чалакам-чатти туш кўргандай бўлган эдим: думли юлдуз чиққан эди; Бабар (Бобир бўлса керак) деган йигитни отқоровул милтиқ билан отганда ўлмаган эди, шунда отқоровул одамларга юзланиб: «Епирай, бунақа баттол ўғрини умримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узибману киприк қоқмади-я!» деган эди.

Зеҳнимда шунга ўхшаган қалқиб юрган хотиралардан ташқари қалқимасдан тошдек чўкиб ётган хотиралар ҳам ҳисобсиз эканидан узоқ замон беҳабар эканман. Бундан мени Антон Павлович Чехов домла хабардор қилдилар.

Бундан ўттиз йил бурун мен у кишининг йигирма икки томлик тўпламини кўлимдан қўймасдан ўқиб чиқдим. Шунда аломат бир ҳодиса юз берди: шу билан муҳтарам устод менга гўё муборак кўзойнақларини бердилару: «Мана буни тақиб, ўз халқингнинг ўтмишига назар сол!» дедилар.

Устоднинг муборак кўзойнақларини тақиб халқимизнинг ўтмишига қарадим. Бир томонда Антон Павловичнинг темир йўл гайкаларини бураб олган «ёвуз ниятли киши»си, иккинчи томонда отқоровул, юр деса юрган, тур, деса турган, устидан ошириб ўқ узганида киприк қоқмаган «баттол ўғри»— Бабар! Булар замона дарахтида етишган бир олманинг икки палласи эди.

Шундай қилиб, болалигимда зеҳнимга чўкиб қолган хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаёти кўз олдига келди. Мана шунинг натижаси бўлиб, ўттизинчи йил-

ларнинг ўрталарида ғам-ғуссага тўла «Ўғри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор», «Миллатчилар» вужудга келди. Бу ҳикояларни кенг китобхонлар оммаси хуш қабул қилган, ҳанузгача қайта-қайта босилиб келаётган бўлса ҳам, ўша вақтлардаёқ ёш китобхоннинг эътирозига сабаб бўлди. Ёшлар ҳикояларда тасвир этилган воқеаларни ортиқ даражада муболаға деб билишарди.

Йиллар ўтиб янгидан-янги китобхон авлод етишган сайин бу эътирозлар кескин тус ола борди: наинки, ҳўкизидан айрилган мусибатдийда бир мўйсафидга ҳеч ким раҳм қилмаса, ахир амалдорлар ҳам одам-ку; наинки, киши ўз юртида бегона бўлиб, ўз шаҳрининг томоша боғига киролмаса; наинки, бемор хотинга гўдакнинг саҳарлари қиладиган дуосидан бошқа даво топилмаса; наинки, соғ-саломат йигит бошқоронғи хотинига иккитагина анор олиб беролмаса; наинки, зиёли деб аталган киши бойнинг итидан ҳам тубан турса!

Ёш китобхонларнинг таънаси хусусан сўнгги йилларда дашномга айлана бошлади.

1960 йилда ўзбек аёлининг ўтмишига оид «Даҳшат» деган бир ҳикоя ёзган эдим. Бу ҳикояда саккизта аёлни Олимбек додхонинг ҳарамига қамаб қўйганим бир аёлга ҳақорат бўлиб тушибди. Имзосиз, адрессиз юборилган хатда шундай сатрлар бор:

«...ўтмишда шундоқ бўлса, эҳтимол, бўлгандир, лекин ўзбек хотин-қизлари тарихининг шундай маломатли саҳифаларини ҳозир, бугунги кунда тирилтириш шартмиди? Сиз ўтмишни қаламга олганингизда баъзан уйдирмачиликка берилиб кетасиз...»

Мана шунақа таъна-дашномлардан кейин «уйдирмачиликка» берилмасдан, ўз кўзим билан кўрганларимни, кечирганларимни, ўтмиш ҳаёт лавҳаларидан эсимда қолганларини қаламга олгим келиб қолди. Китобнинг газета ва журналларда босилиб чиққан айрим парчаларини ўқиган бир танқидчимиз ҳалитдан ғашлик қилиб: «Жуда зулматку, китоб ўқувчида жуда оғир таассурот қолдирмасмикан?» деб қолди. Бу танқидчи 1930 йилда туғилган, ундан кейин туғилган ёшлар, шубҳасиз, бу мулоҳазани кескинроқ айтишини ҳам биламан. Мен китобни «Ўтмишдан лавҳалар» деб атамоқчи эдим, майли, шуларнинг ҳам кўнгли тўлсин, китобни «Ўтмишдан эртақлар» деб атай қолай.

ФАЛОКАТНИНГ ШАРОФАТИ

Биз Яйпанда Олим бува деган бир нозвойнинг ташқисида турар эдик.

Новвойхонанинг орқаси ташқининг қарийб ярмини эгаллаган, ҳовли жуда ҳам тор, аям унинг ўртасини теша билан чопиб қўқонгул, сариқгул, райҳон, жамбил эккан, ҳовлининг гувалак деворлари қалдирғочнинг уясига ўхшар эди. Эшиги бир табақалик, кичкина ва пастаккина уйнинг дарчаси ичкари ҳовлининг айвонига очилгани, бунинг устига номахрам назаридан пана қилиб, панжарасига ёғланган қоғоз ёпиштирилгани учун уй қоронғи, одам одамни тусмол билан танир эди.

Олим буванинг ички ҳовлиси ҳам тор, устини бошдан-оёқ ток қоплагани учун жуда ҳам дим. Унинг хотини эртадан кечгача ғув-ғув чарх йигирарди, тез-тез бизникига кириб аям билан гаплашиб ўтирарди; бизнинг мусофирлигимизга раҳми келса керак, баъзан ўпкаси тўлиб, аямга таскин берган бўларди:

Мусофир бўлмаган ким бор,
Мужовир¹ бўлмаган ким бор;
Бировнинг юртига бориб,
Муҳожир бўлмаган ким бор?..

Олим буванинг ўғли кимнингдир эшигида қарол, қизи эрга тегиб кетган. Унинг ўзи саҳарда туриб нон ёпади, нонни дўконнинг олдидаги тахтага дасталаб қўйганидан кейин чорвоғига кириб кетади-ю, шом қоронғисидан чиқади; дўконга келиб нонни, тушган пулни санайди, пул баъзан кам келса керак, жаврайди, пул ёки нон кам келганига эмас, пул ташламасдан нон олиб кетган киши бировнинг ҳақини еб, дўзахий бўлганига куяди.

Эзинг иссиқ кунлари. Ҳовлимиз, айниқса қоронғи бўлса ҳам салқинроқ уйимиз гиж-биж пашша. Бир куни дадам уйнинг эшик ва дарчасини зич ёпиб, аччиқ тугма қалампир тутатди. Тутун шундай аччиқ эдики, уйдан дадамнинг ўзи зўрға чиқди, узоқ йўталди. Унинг ниятидан хабардор бўлиб, Олим бува астойдил хафа бўлди ва девор оша:

— Уста, худонинг махлуқига озор берманг, пашшани ҳам худдо яратган, жон берган!— деди.

Дадам тутунни дарров ўчирди.

Бир куни уйимизга дадамнинг овчи жияни келди. У Пастқўриқда ов қилиб юрган экан, ўқи тугаб, бизникига ўқ ясагани келибди. Мен онамнинг «ўққа яқин борма» деб ҳайҳайлаб туришига қарамай, овчининг ўқ яшашини томоша қилиб турдим. Меҳмон милтиқ доридан пичасини ёқиб, усти қизил ва ичи оқ чиройли пистондан биттасини чақиб кўрсатди. Пистон қарсиллаганда мен бир чўчиб тушдим, кейин завқ қилиб ирғишладим.

¹ Мужовир — турғунлик маъносига.

дим. Шунда пистондан иккитасини ўғирлаб, кигизнинг тагига яшириб қўйдим. Меҳмон кетганидан кейин нима хаёлга бордим, битта пашшани тутиб иккала пистоннинг орасига қўйдим, сандончамнинг устига қўйдим-да, болгачам билан қаттиқ урдим. Пистон қарс этиб кетди. Олим буванинг хотини билан гаплашиб, райхон чопиб ўтирган аям бирдан войвойлаб, қуймичини ушлаганича ўзини райхоннинг ичига ташлаб юборди. Кампир дод солиб унинг устига ўзини ташлади ва менга қараб: «Нима қилиб қўйдинг, бор, дадангни айтиб кел!» деб бақирди. Аям райхоннинг ичида ҳамон войвойлар экан, «Чориғингни кий!» деди. Қўрқиб кетдим, дарров чориғимни кийдим, кўчага қараб чопдим. Дўконимиз гузарда — чорраҳада бўлиб, болга товуши эшитилиб турар эди. Дадам ўзи дам босиб ишлаётган экан мени кўриб қўрқиб кетди, шошиб аямни сўради. Мен бошқа гап қўшмасдан «аям йиғлаяпти», дедим. Дадам қоп пешгирни ечиб дўкондан чиқди ва «шайтон арава»сини миниб уйимизга томон кетди. Мен қўрққанымдан тек ўтирдим. Чорраҳанинг нариги томони кенг майдон, унда катта-кичик толларга осилган ранг-баранг тўрқовоқлардаги беданаларнинг битбилдиғи, кўча бўйи ва майдоннинг теварак-атрофидаги дўконларда тарафма-тароф сайраётган какликларнинг қаққувоғи ҳеч тинмас эди. Дўкондан чиқдим, чорраҳанинг у томонига ўтиб, каклик сайраётган бир дўкон олдига бормоқчи бўлганимда дадам чақириб қолди. Дадам «шайтон арава»дан тушиб белига пешгирини боғлар экан: «Аянгни отибсан-ку! Укача туғиб берадиган аяни отадими киши!» деди ва қўлимга дамнинг арқонини берди. Дадамнинг авзойидан аям тузалиб қолганини фаҳмлаб, дам босавердим.

Дадам вариллаб турган ўчоқдан чўғдай қизиган бир парча темирни олиб тешаётган эди, ундан чиққан лўядай темир сандондан кундага, ундан юмалаб чориғимнинг қўнжига тушиб кетди. Чориғимни қўлаптаёқ кийган эдим, темир болдиримга жаз этиб ёпишди. Чинқириб юбордим. Дадам чориғимни дарров ечиб ташлади ва мени кўтариб, дўкон олдидаги тахтасупага ётқизди. Бир вақт қарасам, тепамда беш-олти киши турибди. Буларнинг бири мени елпияпти, бири болдиримни пуфляяпти. Қимнингдир: «Бу азамат бола, йиғламайди, йиғлаётгани йўқ, тойчоқ бўлиб кишнаяпти», деганини эшитдим. Болдирим ҳарчанд жазиллаётган бўлса ҳам йиғидан тўхтадим, лекин вужудим қалтираб-силкиниб кўзимдан ёш оқар эди. Бир чол жароҳатимга кигиз куйдириб босди ва болдиримни латта билан боғлаб қўйди. Биров ярим қарич келадиган сариқ обакидандон, биров қизил тойчоқ нон келтириб берди. Бир оз тинчиганимдан кейин дадам кулиб: «Темирчи деган куйиб-куйиб темирчи бўлади-да!» деди.

Кечга яқин дадам дўконни ёпди, мени опичиб олди. Уйга кетдик.

Аям оёғим куйганини эшитиб ҳушидан кетаёзди; кейин нима бўлиб мени якка дўконга юборганини ақлига сиғдиролмай ўзини қарғади. Мендан олдин ва мендан кейин туққан саккиз боласини қора ер бағрига берган аям энди мени ер-кўкка ишонмас, кўз ўнгидан бир қадам нари жилгани қўймас эди. Аямнинг ярадор бўлгани, оёғимнинг куйгани бир чеккада қолиб кетди. Ота-онам, бири қўйиб, бири олиб, муштдай бошим билан дўконга ёлғиз борганим, бу қадар уддабурролигим тўғрисида ҳайрон қолиб сўзлар эди. Гўё бутун дунёдаги ҳамма бало-қазо ҳовлимиз билан дўконимиз орасига йиғилиб, менинг кўчага чиқишимни кутиб турган экану, мен бирини уриб, бирини йиқитиб, бирига чап бериб, дўконга етиб борибман.

Шундан кейин ота-онамнинг назарида, «худого минг қатла шукур» катта бўлиб қолдим, узоққа кетмаслик шарти билан кўчага якка чиқадиган бўлиб қолдим, лекин ҳеч вақт кўчадан хуш-хурсандлик билан қайтмас эдим. Кўчага биринчи чиққан куним эшигимиз олдидан ўтадиган зовурга йиқилиб тушдим: тор кўприкнинг устида бўриқ¹ ётган экан, шуни тегиб зовурга тушурмоқчи бўлганимда иккала оёғим кўтарилиб кетди шекилли, йиқилдим ва зовурга тушиб кетдим. Зовурдан мени биров тортиб олди. Ҳовлига йиғлаб кирдим. Онам юраги ёрилгудай бўлиб юзимга сув сепди, ҳўл қўйлагимни ечиб ташлаш ҳам эсига келмай, латта ёқиб бошимдан айлантириб ташлади — аласлади. Шундан кейин бир ҳафта кўчага чиққани ижозат бўлмади. Яна бир куни, эшигимиз олдида лойпарсиллоқ ўйнаб ўтирган эдим, гузар томондан бир тўда отлиқ қозоқ-ўрис келиб қолди. Мен қозоқ-ўрисни ҳеч қачон кўрмаган эдим. Буларнинг кизаги қизил кўк шапкасига, чаккасида ҳурпайиб турган сочига, кийим-боши ва шоп-шолопига қараб анграйганимча эргашиб кетаверибман. Бир вақт қарасам далага чиқиб қолибман. Дарров орқага қайтдим, бироқ ўйимизни эмас, ҳатто кўчамизни ҳам тополмадим. Айрилишда йиғлаб ўтирган эдим, толеимга арава келиб қолди. Аравакаш аравасини тўхтатиб, отидан тушди, мендан гап сўради; дадамни таниркан, отига мингаштириб ҳовлимизга келтириб қўйди. Мен бу воқеани аямга айтмадим, айтсам кўчага чиқармай қўярди. Лекин бояги аравакаш бу гапни дадамга айтибди. Аям дадамдан бу гапни эшитиб ваҳима қилди:

— Вой шўрим, худо бир сақлапти! Қозоқ-ўрис оёғингдан олиб ерга урса ё отига бостириб кетса нима қилардик! Қуло-

¹ Жўхориюянинг бир бўғини.

ғингда бұлсин: қозоқ-ұрисни кўрсанг қоч, қочолмасанг ўзингни зовурга ур!

Дадам мени мақтади:

— Дуруст, дуруст, ботир йигит бўладиганга ўхшайсан,— деди ва аямга юзланди:— Қозоқ-ұрисни кўрса қатта одам шошиб қолади-ю!..

Дўконга якка ўзим борганим, қозоқ-ұрисдан қўрқмаганим гўдакнинг биринчи айтган сўзлари сингари ота-онамни қувонтириб юборди. Шундан кейин кўчага бемалол чиқадиган, ҳатто нариги кўча ва торкўчаларга бориб, болалар ётсираса ва ўйинга қўшмаса ҳам, уларнинг ўйинини томоша қиладиган, шикаст емасдан, адашмасдан уйга қайтадиган бўлдим.

Рамазон кирди. Аллақаерда чалинаётган ноғоранинг така-туми, эчкининг товушига ўхшаш сурнай садоси ҳаммани саҳарликка уйғотарди. Ота-онамнинг сўзидан, ҳаракатидан, рўза қизиқ нарса бўлса керак, деб бир-икки саҳар мен ҳам турдим. Бироқ рўзанинг саҳарлиги эмас, бозоршаби қизиқ бўларкан. Дадам мени бозоршабга олиб борди.

Чорраҳа ва қатта майдоннинг атрофидаги сон-саноқсиз дўконларда чироғ, камиди иккитадан, учтадан шам. Одам кўп. Ғовур, ҳайқирӣқ, кулги, ашула... Сотувчилар қичқиргани қичқирган: «Иссиқ нон бу!» «Саҳарликка қўшалоқ сомса деган борми!» «Шимингу чайнаманг!»... Болалар учқун сочаётган сихмушакни визиллатиб у ёқдан бу ёққа чопишади. Ора-сира толлар орасидан қизил учқун сочиб вашиллаганича осмонга кўтарилган қамишмушак юлдузлар орасида чилпарчин бўлади-ю, пақиллаб, ҳамма учқун сўнади, фақат битта каттакон учқун ерга қараб шўнғийди.

Яна бир кеча бозоршабга чиққаннимизда дадам мени майдоннинг тўридаги самоварга олиб борди. Бу ерда ҳам одам кўп, ғовур кулги. Уртага осилган каттакон, жуда ҳам аломат бир чироқ кўзни қамаштириб айвон ва саҳнадаги одам тўла сўриларни кундуздай ёритиб турарди. Сўриларни оралаб айвонга томон кетаётганимизда биров мени кўтариб сўрининг четига ўтқазди. Дадамга ҳам жой беришди. Сўрининг остидами, тепасидами кимдир ингичка, лекин жуда ўткир товуш чиқариб ашула айтмоқда эди. Мен аланглаб қолган эдим, дадам имо билан каттакон, қучоққа сиғмайдиган бир дона карнайгулни кўрсатди. Қарасам, ашула сариқ қутичага санчиб қўйилган шу карнайгулнинг ичидан чиқаётган экан. Мен «мошина-қўшиққа» деб эшитганман, лекин ўзини кўрмаган эдим, мошина қўшиққа тикилганимча қолдим. Ашула тугагандан кейин яна шу карнайгулнинг ичидан: «Отангга раҳмат, Ҳамроқул қори!» деган товуш чиқди. Назаримда карнайгул остидаги сариқ қутичага

соқол-мўйловли кичкина-кичкина одамчалар қамаб қўйилганга ўхшарди.

Ашула тугагандан кейин бир нима қарс-қарс этиб кетди. Қўрқиб дадамнинг қучоғига отилдим. Дадам: «Қўрқма, қўрқма, бақамушак», деди. Қарасам, даврада ҳақиқатан бақага ўхшаган бир нима қарсиллаб, ҳар қарсиллаганида одам бўйи сапчиб юрибди. Даврада мендан бошқа ҳам қўрқиб кетган одамлар бор экан, роса кулги бўлди. Кейин, мушакдан гап чиқиб, қайтарма ёқа оқ камзул кийган серсоқол бир одам Хўжандда бўлиб ўтган бир воқеани гапириб берди. Хўжандда донғи кетган бир мушакчи бор экан. Шу одам алланима деган бир бойнинг тўйида белига тўртта катта-катта мушак боғлаб осмонга учибди. Мушакчи терак бўйдан баландроқ чиққанда, мушакнинг дориси тамом бўлмай туриб, одамлар уни оёғига боғланган арқондан тортиб ерга туширишибди. Буни эшитиб ҳамма ёқасини ушлади.

Яна машина-қўшиқ хониш бошлади. Нариги сўрининг устида «гардиш мушак» дегани учқун ва тутун пуфлаб айлана кетди.

Шундан кейин «Бувақовоқ» деган ўйин бошланди.

Қирғиз башара жиккаккина бир одам айвоннинг бир чеккасига тутиб қўйилган бордон орқасидан учта саночни битта-битта зўрға кўтариб чиқди-ю, келтириб сўрилар даврасига қўйди ва каттақон шокосани чертиб, қимизини мақтаб кетди. Ўша бордон орқасидан оқ эшак минган, новча, салласи қозондай, қорни эшакнинг ёлига, узун айри соқоли қорнининг икки томонига тушган бир одам чиқди. «Бувақовоқ» деган шу экан. Бувақовоқ қирғизнинг олдидан ўтаётиб қимизнинг нархини сўради. Қирғиз қимизини мақтаб: «Бир шокосаси икки пул», деди. Бувақовоқ ўн шокосасини бир пул сўради. Қирғиз унамади, бағиллаб берди. Одамлар хўп кулишди. Бувақовоқ эшагидан тушди, саночлардан бирининг оғзини очиб қимизни татиб кўрди; иккинчисини очди, бундан ҳам татиб кўрди. Қирғиз очилган иккала саночнинг оғзини бураб, маҳкам ушлаб турганда Бувақовоқ учинчи саночни нарироқ тортди-да, қимизни татиб-нетиб ўтирмасдан шокосага қуйиб ичаверди ва ҳар сафар шокосани бўшатганида қирғизга қараб: «Гап битта — ўн шокосаси бир пул!» деб қўярди. Қирғиз шовқин солар, талпинар, сўкар, лекин иккала саночнинг оғзини қўйиб юборолмас эди. Одамлар юмалаб-юмалаб кулишди.

Шундай қилиб, пистон касофатининг шарофати билан «худога шукур, бозоршабларга борадиган кап-катта йигит» бўлиб қолганимдан кейин вақт бемаҳал кўчага чиқсам, болалар билан яшин топалоқ, тутминди, даста, тўппи тепиш ўйнаб узоқ юрсам ҳам аям тергамас, аксинча, беҳад қувонар эди. Мендан

бегонасирайдиган болалардан энди бир-икки ўртоқ орттирганимда бу маҳалладан кўчадиган бўлди.

Бир куни дадам шайтон аравасини миниб Қўқонга кетган эди, кечқурун қайтишда Олим буванинг опаси — саксонлардан олиб қолган кампирга йўлиқибди. Дадам қўнғироқ чалмай унинг ёнидан шув этиб кетибди. Унинг шабадасидан сесканиб кетган кампир бошини кўтариб қараса, олдинда одамга ўхшаган бир махлуқ оёғи ерга тегиб-тегмасдан учиб кетаётганмиш. Кампир шайтонлаб ўзини ташлаб юборибди. Одам йиғилибди. Кампирни уйига замбилда олиб кетишибди. Дадам қўрққанидан кўчага чиқмай, дўконга ҳам бормаи қўйди. Уч кун деганда кампир ўлиб қолди. Дадам тергов ва Олим буванинг ғазабидан қўрқиб чўп-устихон бўлиб қолди. Аям йиғидан бошини кўтармас эди. Кампирнинг еттиси ўтгандан кейин Олим бува дадамга киши қўйиб: «Майли, уста хафа бўлмасин, опанинг куни битган, қазоси етган экан, худонинг иродаси, лекин бундан кейин шайтон арава минмасин, шу шайтон арава олиб келгандан бери Яйпандан файз кетди», дебди.

Дадам эртасигаёқ шайтон аравани Қўқонга элиб сотиб келди, Олим бувага учраб узр-маъзур айтди; унга иккита ўн икки қадоқлик кетмон, битта болта ясаб берди. Чол дадамни ҳол-жонига қўймасдан бу нарсаларнинг пулини берибди.

Шу билан тинчиган эдик, орадан бир ҳафта ўтар-ўтмас яна бир воқеа юз берди.

Дадам эрталаб дўконга кетаётганида йўлакда паранжилик бир хотинни кўрибди. Паранжининг орқа этагига бир шох янтоқ илашиб бораётган экан, дадам хотинга етиб олиб янтоқни босибди. Янтоқ ерда қолиб, хотин дадамга қайрилиб қарабди-ю, кетаверибди. Бу хотин Олим буванинг эрга тегиб кетган қизи экан, паранжинеига илашган янтоқдан беҳабар, «уста менга тегишмоқчи бўлиб паранжимни тортди», деган хаёлга борибди-да, бу гапни отасига айтибди.

Олим бува эртасига эрталаб йўлакда шовқин солди.

— Ҳо шайтон арава! Ҳо келгинди! Бу ёққа чиқ! Чиқ дейман бу ёққа!

Чолнинг бунақа шовқин солганини эмас, баландроқ товуш чиқарганини ҳам ҳеч биримиз эшитмаган эдик. Дадам чўчиб аямга қаради. Унинг ҳам ранги ўчиб кетди. Дадам йўлакка томон югурди. Мен ҳам чопдим. Йўлакда ўнг қўлини енгидан чиқариб олган Олим бувани кўриб танимадим: мени ҳамиша болам-бўтам деб суядиган, ширинсўз, юзидан табассум аримайдиган чол қани? Унинг ўрнида кўзлари қинидан чиқай деб турган, ранги соқолидан ҳам оқроқ, вужуди титраб, узун соқоли силкинаётган даҳшатли бир одам турарди. Дадам рўпара бўлиши билан унинг оғзидан ҳақорат устига ҳақорат ёғилди,

икки гапнинг бирида «келгинди ит» деб, қизидан эшитган гапларини дадамнинг юзига солди, яна ҳақорат қилди. Дадам бошини қуйи солганича нуқул:

— Отахон, аввал гапга қулоқ солинг,— дер, шундан бўлак гап айтса чол келиб мушт соладиганга ўхшарди.

Чол дўғайиб келди.

— Ҳозир кўрпангни кўтар, ит келгинди!— деди ва пўшт-пўштлаб ҳовлимизга, тахта бўлиб қотиб қолган ва кишидан қочишни ҳам унутган онамнинг ёнидан ўтиб, уйга отилди.

Дадам ҳамон «отaxon, отaxon» дея унинг кетидан эргашди. Олим бува уйдан бир қучоқ кўрпа кўтариб чиқиб кўчанинг ўртасига улоқтирди. Одам йиғилди. Ҳеч ким Олим бувага таскин-тасалли бермасди, аксинча кимдир бақириб:

— Шайтон арава минадиган одамдан яхшилик чиқмайди, ур бўйнига!— деди.

Олим бува бошини қуйи солиб эшик олдида турган дадамнинг ёнидан ўтаркан, қўлини пахса қилиб бақирди:

— Менинг қизимни кўчада санқиб юрган қанжиқ деб ўйлаганмидинг? Ҳў ит! Қайтиб юзингга қарасам хотиним уч талоқ!— деди-ю, ҳовлисига кириб кетди.

Ҳовлидан унинг шовқини эшитилиб турарди.

Дадам кўрпаларни отйўлакдан олиб ҳовлига кирди. Аям бошини деворларга уриб, сочларини олиб йиғлар эди. Дадам бояги янтоқ воқеасини айтиб, аямни юпатмоқчи бўлди:

— Чолнинг қулоғига ҳозир гап кирмайди, оғзига сўз олиб қўйди, майли, кейин билади, уялиб қолади,— деди.

Аям бирдан йиғидан тўхтади.

— Сиз уялинг, бир мўминнинг хотинига кўз олайтиргани сиз уялинг!— деди.

Дадам унга бир хўмрайиб қаради-да, индамади, индамай кўчага чиқиб кетди.

Дадам кечки пайт қайтиб келди, Қўшариқ деган маҳалладан уй топиб, эшак арава олиб келибди. Кўч-кўронимизни эшак аравага ортиб Қўшариққа кўчдик.

«ИНДАМАС»

Қўшариқ маҳалласи гузардан анча нари, кўча иккита катта-катта ариқ ўтадиган дарахтзорга бориб тақалган, биз ижарага олган ҳовли шу дарахтзордан берироқда экан. Ҳовлини кўриб аям суюниб кетди: бир туп каттакон тут, пачақроқ бўлса ҳам айвон, тўққиз ёғочлик васса-бўйра ёруғ уй...

Намозгарга яқин кўчада болалар чуғурлашиб қолишди. Чиқдим. Болалар менинг учун янги «Оқ теракми, кўк терак»

ўйнашаётган экан. Бу ўйинда болалар орада йигирма ўттиз қадам масофа қолдириб икки сафга тизилишар, қўл ушлашиб туришар, сафнинг бошлиғи қарши сафга қараб: «Оқ теракми, кўк терак, биздан сизга ким керак?» деркан; қарши томоннинг бошлиғи «фалончи керак» деганда номи айтилган бола сафдан чиқар экану, югуриб бориб ўзини жон-жаҳди билан қарши сафга урар экан; шунда сафни узолса ғолиб бола мағлуб сафдан бир болани етаклаб келар, сафни узолмаса ўзи шу сафда қолиб кетар экан. Мен Олим бува маҳалласида болалар қаторига кириб қолганим учун дадил бориб сафга қўшилдим. Қанчадан-қанча болалар қарши сафни бузиб бола олиб келди, қанчадан-қанчаси сафни бузолмай қолиб кетди. Орзиқиб кутдим: мени ҳам «керак» деса, мен ҳам югуриб бориб сафни бузсам, бола етаклаб келсам... Бироқ мени ҳеч ким «керак» демади. Бу болалар менинг номимни билмаслиги эсимга келмабди.

Болалар чарчаб ўйин бузилганда нариги томоннинг бошлиғи — ҳаммадан кўпроқ шовқин солиб олиб югурган бола мени пайқаб олдимга келди, менга бошдан-оёқ разм солди-ю, бирдан:

— Келгинди!— деб ургани қўл кўтарди.

— Ўзинг келгиндисан!— дедим эҳтиётдан орқага чекиниб.

Бола бир ирғиб менинг калламга қўйиб юборди. Мен жавоб қилолмадим — қарасам, бошқа болалар ҳам урмоқчи бўлиб, илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғурлашиб туришибди. Шу пайт бизни кузатиб турган кичкина салла, узун малла тўнли новча бир чол:

— Қўйинглар, болалар тегманглар, келгинди бўлса ўзи бўлибдими, худо қилган,— деди.

Болалар дарров тарқалишди. «Келгинди, келгинди ит», деган гапни Олим бувадан эшитганимда бунинг ҳақоратдан ташқари яна одам ҳазар қиладиган маъноси ҳам борлигини билмаган эканман, чолнинг бу гапи бошимдан кириб, товонимдан чиқиб кетди.

Ҳовлига кирдим. Бу гапни аямга айтмадим, ичимга солдим. Шундан кейин кўчадан, болалардан ҳам, одамлардан ҳам кўнглим қолди. Аям туққандан кейин дардга чалиниб, «уй қизи» бўлиб қолганим ҳам чандон малол келмади.

Аям Ўлмасойни туққанидан кейин тез ўнғарилмади, узоқ ётиб қолди. Қўшни хотинлар нон ёпиб беришар, кир-чирга қарашар эди. Рўзгорнинг бошқа ишлари менинг бўйнимга тушди: уй ва ҳовлини ҳар куни икки маҳал супураман, далага чиқиб кўтарганимча ўтин орқалаб келаман, дадамга овқат пиширгани қарашаман, идиш-товоқ юваман, сув ташийман, Ўлмасойнинг латта-путтасини юваман...

Аямни ҳар куни ёки кун оша пешинга яқин дард тутади: ав-

вал хўп чанқайди, кейин қўлларининг томири тортишади. Аям панжасини ёзиш эмас, ҳатто оғзини очолмас, жағи қотиб қолар эди. Дадам табиб олиб келмоқчи бўлганда аям кўнмади: «Ховлимизда зиён бор, ҳаммаси шундан», деди. У бир кунни кечқурун дарчадан ташқарига қараб ётган экан, тутнинг остидаги деворнинг рахнасидан ҳовлимизга битта қора эчки ошиб тушибди, тушибди-ю, тушган жойида ғойиб бўлибди. Аямнинг назарида қора эчки жин бўлиши керак, касаллигининг бошини шундан кўрарди. Дадам қуръон, аврод сотиб олиб унинг ёстиғи остига қўйди. Буларнинг ҳеч бири фойда қилмади — дард тутишини қўймади. Биров дадамга: «Учармахсумга ўқитинг, нафаси ўткир», дебди. Бу одам жуда зўр, дуонинг кучи билан қулф очадиган азайимхон бўлиб, айтилган жойга бир зумда етиб бургани учун «Учармахсум» деб ном чиқарган экан. Дадам бориб шу азайимхонни олиб келди. Учармахсум ҳақиқатан елдай келиб уйга кирди, юзига дока тутган аямдан берироққа чўккалаб, бешиктерват сингари тебраниб майин товуш билан ўқий кетди. Махсум кичкинагина, озгин, сийрак соқоли-ю, қопқора чўтир юзидан ёшини чамалаб бўлмайдиган, лекин оғзида биронта ҳам тиши йўқ кўзлари юмалоқ ва равшан бир одам эди. Махсум беш-олти марта келди. У келмаган вақтларда мен уйига бориб дуо ёзилган қоғозлар олиб келардим. Аям бу қоғозларни сувда эзиб ичарди. Махсум бир келишда тўққизта қори бола билан келди. Булар аямнинг икки томонига ўтириб узоқ ўқишди, дам солишди, кейин билишимча, булар аямни «чилёсин» қилишган, «чилёсин» узоқ ётган касални ё у ёқли, ё бу ёқли қилар экан, хайрият, аямни бу ёқли қилди. Аям бирикки ҳафтадан кейин бир оз ўнғарилиб ўрнидан турди.

Аям ўрнидан турганидан кейин маҳалладан бир қанча хотин-халаж таомилга кўра, ҳар бири топган-тутганини кўтариб «сичқон сурди»га киришди, ўзлари ош-овқат қилишди. Буларнинг кўпчилиги хушчақчақ хотинлар экан, семиз бир хотин аямнинг қўлини ушлаб лўличасига ром очди:

Ҳо азизлар, авлиёлар,
Авлиёлар, анбиёлар!
Мағрибдан десаммикан,
Маширдан десаммикан...

Унинг қилиқларига ҳамма, хусусан аям кулавериб қотиб қолди. Аямнинг бунақа кулганини ҳеч қачон кўрмаган эдим.

Еш бир жувон маҳалладаги ҳамма эркакларга лақаб қўйиб ҳамманинг ичагини узди: «Мадамин-талмов, бу одам ҳамиша талмовсирар экан; Ғани-саланг, бу одам жуда новча бўлиб, саланглаб юрар экан; Нурмат-тажанг, бу одамнинг ҳеч тўғри гапи йўқ, нима деса хуноб бўлиб айтар экан. Жувон буларнинг

қилиғини ҳам қилиб кўрсатди. Жувон дадамга «Чиноқ» деб лақаб қўйди, ҳаммадан ҳам шу кулги бўлди: аям шунча йил туриб дадамнинг қулоғи кемтик эканини кўрмаган экан.

Ҳамма кулишдан чарчаб жим бўлганда ҳалиги семиз хотин мени пайқаб қолди-ю, ёнига чақирди, бошимни силаб:

— Аянг тузалиб қолди-ку, хотинларнинг ичида нима қилиб ўтирибсан, кўчага чиқсанг бўлмайдами?— деди.

Мен индамадим, болалар мени уради, келгиндимиз, дея олмадим.

— Бозорбошига от ўйин келган эмиш, от ўйинини кўрган-мисан?— деди хотин яна.

Мен яна индамадим. Бояги ёш жувон тиқилинч қилди:

— Гапирсанг-чи! Тилинг борми?

Мен нима дейишимни билмасдим. Семиз хотин икки қулоғимдан ушлаб пешонасини пешонамга ниқтади.

— Гапирасанми, йўқми?

Аям Олим буванинг ташқарисида турган вақтларимизда мени кўчага чиқармаганини, бу ерда рўзғор иши бўйнимга тушиб «уй қизи» бўлиб қолганимни, у ерда ҳам, бу ерда ҳам ҳеч ким мен билан гаплашмаганини унутиб:

— Ўзи шунақа, индамас, «ичимдагини топ» бола чиқди,— деди.

Семиз хотин билагимдан маҳкам ушлади.

— Гапирасанми, йўқми?— деди ва ўрнидан қўзғалди.— Ҳозир иштонимга қамаб қўяман!..

Мен унинг қўлидан чиқиб қочдим. Хотинлар хўп кулишди. Булар чиқиб кетгунча кўча эшиги бўсағасида ўтирдим.

Бир неча кундан кейин Нурсуқдан дадам орттирган ошналарнинг хотинлари ҳам «сичқон сурди»га келишди. Булар ҳам менинг индамаслигимни пайқашди, бири: «Устанинг зап ўғли бор экану, соқов экан», дебди. Булар кетгандан кейин аям бу гапни дадамга куйиб-пишиб гапирди.

Куз кирди. Дадамнинг иши кўпайиб кетди шекилли, бир куни эрталаб: «Шогирд топгунимча бир-икки кун қарашмасанг бўлмайди», деб мени дўконга олиб кетди ва дамга солди. Мен ҳар куни дадамга ўхшаб саҳарда бориб хуфтонда қайтмасам ҳам, кун ёришганда бориб қоронғи тушмасдан қайтар эдим. Куни бўйи дамнинг арқонини тортаман, қўйвораман, тортаман, қўйвораман... Мен билан ҳеч кимнинг иши йўқ, гапириш керакмас, дамдан ҳар қанча зериксам ҳам шунга хурсанд эдим.

Бир куни попукли гилам дўппи кийган барваста ва серсоқол Додархўжа деган бир қоратегинлик ўшанақа попукли гилам дўппи, яланғоч баданига олача тўн кийган яланг оёқ ўспирин болани бошлаб келди. Бу киши ўн икки йилдан бери Ортиқ оқсоқол деганнинг жувозини ҳайдар, бола унинг укаси, оти Кула-

ла экан. Кулала Қоратегиндан беш яшарлигида келган, жувоз-хонада катта бўлган, авваллари акаси билан кўчама-кўча юриб ёғ, кунжут ҳолва сотган, кейин бир темирчида дамқаш бўлган экан. Акаси: «Кулалага ҳунар ўргатинг, менга бошқа нарса керакмас», деди. Шундай бўлса ҳам дадам унга ойлик тайин қилди. Кулала суюниб дамни қўлимдан олди. Лекин бундан хурсанд бўлганим йўқ: яна уйда бўламан, аям яна уришиб, баъзан йиғламсираб мени гапга солмоқчи бўлади. Мен энди «индамас» деган таънадан қутулиш учун одамдан, ҳатто аямдан ҳам мумкин қадар қочадиган бўлиб қолдим. Бу ҳол ота-онамни катта ташвишга солиб қўйди. Аям кўп йиғлаб безор қилганидан кейин дадам мени ўша Учармахсумга элтиб ўқитди. Махсум менга хўп дам солганидан кейин тупугидан ялатди. Шундан кейин яна ҳам индамас бўлиб қолдим, бир сўз айтмоқчи бўлсам, бундан кейин нима дейишимни ўйлаб, бор сўзни ҳам унутар эдим.

«ЗИНГЕР»ЛИ БОЙ

Бир куни Кулала дўкондан ҳаллослаганича келиб: «Опа, етти ярим танга пул берармишсиз, уста акам «Зингер» оладилар» деди. Аям «Зингер нима эканини суриштирмай уйга кириб, латтага ўралган бир ҳовуч танга-чақа олиб чиқди, ўзи пул санашни билмагани учун Кулалага тутди. Кулаланинг ҳовлиқишидан «Зингер» бирон қизиқ нарса бўлса керак, деган хаёлда унинг кетидан чопдим.

Чорраҳанинг дўконимизга қарши бурчагида айвонлик кўк дўкон бўлиб, буни «лапка» дейишарди. Шу лапканинг олдига тумонат одам йиғилган, айвонга қўйилган сандал устида қопқора, қўнғизга ўхшаган, лекин у ёқ-бу ёғи ялтироқ бир нарса турар эди. Ҳамма унга ҳайрат ва шубҳа, хавотирлик ва мароқ билан қарар, журъат қилган кишилар унга кўрсаткич бармоғини секин тегизиб, аста-аста чертиб кўрар эди. Лапкадан шаҳарлик, қайтарма ёқа камзул кийган бир киши дадамни эргаштириб чиқди. Кулала бир ирғиб айвонга чиқди-да, қўлидаги пулни дадамга узатди. Дадам пулни олиб бояги кишига берди. У киши сандалнинг бир чеккасига ўтириб, тиззасида бир нималар ёзди.

Говур, ҳар хил гап.

— Шапка тикадиган машина!

— Вой пангвош-эй, пошшолик гўсхўрмас, шапка тикадиган машинани қўлингга бериб қўймайди!

— Итёқа кўйлак, бўғма камзул тикадиган машина!

— Тўғри, қулоғини бурсанг бас, газламаси ҳам ичида!

Шаҳарлик киши тиззасига қўйиб ёзган қоғозини дадамга берди-да, сандалнинг устида турган раиғ-баранг қийқимлардан бир нечасини олиб машинада бир-бирига улади, тиккани қан-

чалик пишиқ эканини кўрсатиш учун қийқимларни бир-бирдан узмоқчи бўлди. Қуроқ йиртилди-ю чокидан сўкилмади. Одамлар: «Уҳа!» деб юборишди. Кимдир яқинроқ бориб:

— Қойилман! Айил тикса ҳам бўладими?— деб сўради.

— Бўлади, тўқим ямаса ҳам бўлади!— деди шаҳарлик киши, кейин халойиққа юзланиб, машина қандай савдо бўлганини айтиб берди.

Машинанинг баҳоси қирқ саккиз танга, учидан етти ярим танга нақд тўланса, олти ой муҳлат билан насияга берилар экан.

Дадам машинани кўтариб, пастда турган Кулалага узатди. Шу дамгача тек турган халойиқ бирдан гуриллади. Одамлар бир-бирини туртиб, итариб олға, энди машинани эмас, дадамни кўргани интилар, унга биров ҳайрат, биров ҳасад, биров ҳавас билан қарар эди. Кулала машинани елкасига қўйди, икковимиз физиллаганимизча уйга кетдик. Орқамиздан болалар дув эргашди.

Темирчи устанинг «Зингер» олганлиги дарров доврўқ бўлиб кетди. Уша замониёқ шу атрофдаги хотин-халаж уйимизга ёпирилиб киришди. Буларнинг ичида индамаслигим учун менга таъзир бермоқчи бўлган семиз хотин ҳам бор эди. «Зингер»ни тибар экан, эски дастурхондан менга бирпаса кўйлак тикиб берди. Мен ҳаммани ҳайратга солган кўйлакни кийиб дарров кўчага чиқдим. Атрофимда болалар чуғурлашар, келгинди эканимни ҳам унутиб, ҳаммаси: «Зингерингни битта кўрсат», деб ялинар эди. Мен болаларнинг ялинганидан ўзимда йўқ суюниб чопқиллаганимча уйга кирдим ва қалдирғочдай чуғурлаб, аямга қайта-қайта:

— Болалар, зингерингни кўрсат, дейишаётипти,— дедим.

Аямга «Зингер»ни ўргатаётган семиз хотин ялт этиб менга қаради.

— Вой, тилинг чиқиб қолипти-ку!— деди.

Аям ҳам ҳайрон бўлди, кейин суюнди.

— Махсум поччамнинг нафасларидан ўргилай, ўша кишига ўқитган эдик,— деди.

Уялиб кетдим. Қўйлагимни ечиб қўйдим. Анчадан кейин кўчага чиқдим. Балалар тарқаб кетишибди.

Бир-икки кундан кейин «Қайқувотлик Нодирхон тўра ҳам «Зингер» олипти», деган хабарни эшитдик.

Уёқда Нодирхон тўра, бу ёқда уста Абдуқаҳҳор!..

Сал кунда дадам оғизга тушиб кетди. Дадам маҳаллада «Зингерли бой» деб ном чиқарди, мен буни болалардан ҳам эшитдим.

Бироқ бу хурсандчилик узоққа бормади. Кулала бир куни «Зингерли бой шайтон арава миниб одам ўлдирган», деган гапни топиб келди. Шундан кейин гап чиқаверди. Аям ҳам куни

кечқурун дадамнинг келишига бир дилсиёҳлик топиб қўяр эди: «Намоз ўқимайди», «маҳаллага келганидан бери бирон марта ис чиқаргани йўқ», «маҳаллага қўшилмайди», «Зингер» олгунича хирсдай бўлиб қолган ўғлининг қўлини ҳалолласа бўлмайди?..»

Ота-онам катта ташвишга тушиб қолди. Аям йиғлар, дадам ичидан қиринди ўтса ҳам унга таскин-тасалли берар эди. Дадамнинг айтишига қараганда, Олим бува энди опасининг хунини даъво қилмайди, чунки ўзи «худонинг иродаси» деган. Лекин бошқа гапларда жон бор эди. Ота-онам буларнинг ҳаммасини мени суннатга ётқизиш билан босмоқчи бўлди. Янаги ҳафта бир пуд гуруч дамлаб мени суннатга ётқизишди. Ота-онам бунчалигини кутмаган бўлса керак, имом бошлиқ бутун маҳалла тўйга кирганда «хайрият» дейишди. Ош устида «Зингер»дан гап очилганда маҳалламизнинг имоми «Зингер» тиккан кийим намозликка ярамайди», дебди.

Дадам «Зингер»ни эски қопга ўраб тандирнинг тагига тиқиб қўйди, бомдод, шом ва хуфтон намозини мачитга чиқиб ўқийдиган бўлди.

Шу билан тинчиб қолган эдик, яна ташвиш чиқиб қолди.

Бир кечаси саҳарга яқин Улмасой йиғлаганда аям уйғониб қараса, йўлакни тўсиб осилган шолчанинг олдида шопдай бўлиб бир киши турганмиш, аямнинг уйғонганини кўриб девордан ошиб кетибди. Яна бир куни эрталаб қарасак, тутнинг остига девордан иккита гувалак кўчиб тушибди. Уйимизда ўғрининг қўлига илингудек ҳеч нарса бўлмаса ҳам жуда ваҳима бўлиб кетди. Бир-икки кеча дадам болта кўтариб ҳовлини айланиб юрди.

— Катта бойларни пошшолик қўриқлайди,— деди дадам,— Мироқил пахтафурушнинг уйини ўғри босганда элликбошидан тортиб мингбошигача хода ютган, бу ёғи шаҳардан терговчилар келган эди. Чакана «Зингерли бой»ни чакана ўғри босса ким узатган оёғини йиғади?

Дадам қаёқдандир каттакон, мен зўрға кўтарадиган қора тўппонча топиб келди; тўппонча бузуқ бўлса керак, кечаси эшик ва дарчасини зич ёпиб, чироқда тузатди, зиғир ёғи билан мойлади, кечалари бошига қўйиб ётадиган бўлди. Аям ўғридан ҳам кўра тўппончамиз борлигини биров билиб қолишидан қўрқар, унинг номини айтиш керак бўлиб қолса, «тўппонча» эмас, «мошина-қўшиқ» дер эди. Дадам бир куни аямни уришиб берди:

— Унақа демагин, тағин «мошина-қўшиқ» ҳам олипти, деган гап чиқмасин!

Ҳар нечук «Зингер» туфайли болалар орасида обрўйим ошиб кетди, болаларнинг ўйинига қўшиладиган, ўшалар қатори чугурлаб, шовқин солиб югурадиган бўлдим.

Бироқ Яйпандан Қўқонга кўчадиган бўлиб қолдик.

Анжир хазон бўлай деганда Қўқондан амаким келди. Амакимни илгари кўрганим эсимда йўқ, у киши дадамдай чўққи соқол бўлса ҳам унга қараганда новчароқ, барваста бўлиб, кўрсаткич бармоғини дам-бадам бурнининг ёнидан юқорига суриб димоғини тортиб қўядиган одати бор экан.

Амаким уста Абдурахмон қизи Савринисони ўз қўлида ўсган шогирди Азимга бермоқчи, бу ерга келишдан мақсади Яйпан бозоридан арзонроқ гуруч ва зиғир ёғи олиш ва шу билан бирга Гирмон билан уруш бошланганини айтиб, бизни шаҳарга кўчгани даъват қилиш экан.

Уруш бошланганига бир ярим ойча бўлибди. Буни амакимнинг ўзи ҳам ўтган жума кунни эшитибди: элликбоши жума намозидан чиққан одамларни тўхтатиб: «Бекорчи темир-терсақларинг бўлса мачитга келтириб ташланглар, пошшоликка керак», дебди. Амаким секин: «Пошшолик буни нима қилади, мунча назари паст бўлмаса?» деб сўраса, элликбоши «Гирмон билан уруш бошланиб қолди, темир-терсақдан ўқ ясалади», деб жавоб берибди.

Биз уруш нима эканини билмасак ҳам амакимнинг: «Ҳаммамиз бир жойда бўлайлик», деганидан кўнглимизга ғулғула тушди.

Дадам эртасига бозор кунни амакимга керакли нарсаларни олиб берди. Амаким шу кунни кечки пайт Қўқонга жўнар олдида аямга тайинлади:

— Тўйда ўзинг хизмат қилмасанг бўлмайди, овсининг тамом бўлган... Шошилишимнинг боиси ҳам шу, бечора қизининг тўйини кўриб ўлсин, — деди.

Аям ҳаммадан ҳам «Зингер» даҳмазасидан қутулишига хурсанд эди.

Янаги ҳафтанинг ўрталарида бутун рўзғор ва дўконимизнинг асбоб-ускунасини битта аравага ортиб Қўқонга жўнадик.

ҲУР ҚИЗ

Қўқонга туш маҳалида кириб келдик. Кўчаларда одам кўп, худди Яйпаннынг бозор кунига, йўқ, ҳайитга ўхшайди. Жангур-жунгур извошлар, арава, гумбур соябон аравалар кўп, онда-сонда эшак ёки одам қўшилган эшак аравалар ҳам кўриниб қолади. Кўчанинг икки бети тўла лавка, дўкон; темирчилар, мисгарлар тарақлатгани-тарақлатган. Ясаниб нағма чалиб кетаётган бир болани кўриб қолдим. Бир жойга келганимизда худди азага келган бир ҳовли хотин бараварига уввос тортиб йиғлагандай ваҳимали бир товуш эшитилди. Мен ҳайрон бўлиб қол-

ган эдим, дадам: «Қўрқма, зовут, Мирраббийбойнинг зовути, одам чақиряпти», деди.

Амакимнинг ҳовлиси Қипчоқариқ деган маҳаллада, толларларнинг остига кўмилган анҳор бўйидаги пастқам ҳовлилардан бири экан. Ярмини каттакон тол қоплаб ётган ҳовлида бизни бошдан-оёқ оппоқ кийинган бир кампир билан озгин, ранги заҳил, лекин қоши-кўзи қоп-қора, сариқ кўйлак ва қизил желатка кийган бир қиз қарши олишди. Кампир дадамнинг онаси, қиз амакимнинг қизи Савринисо экан. Кампир дадамни қучоқлади. Қиз аямнинг кўксига бошини қўйиб йиғлади, кейин юз-кўзини артиб мени қучоқлади, ўпди. Иккови бизни тандир ва ўчоқ қурилган бостирмага, ундан қоронғироқ уйга бошлаб киришди. Бу уйда амакимнинг оғир бетоб хотини ётган экан. Бетоб озиб чўп бўлиб кетган, чақчайиб турган кўзларидан одам қўрқар эди. Савринисо мени ҳовлига олиб чиқди, рўпарадаги янги уйнинг зинасига ўтқазиб гапга солди, желаткасининг чўнтагидан иккита парварда олиб берди, кейин: «Ҳозир Гаффоржон мактабдан келади, бирга ўйнайсиз» деди-ю, қайтиб кетди, анчадан кейин яна чиқди, қўлимга бир бўлак совунак ҳолва берди.

Шу орада Гоффоржон келиб қолди. Мен уни қўлидаги китобидан танидим. Гоффоржон менга қайрилиб ҳам қарамай, китобини сўрига улоқтирди-ю, бориб толнинг каллагидан бир нима олмоқчи бўлди. Савринисо бориб унинг қулоғига бир нима деди. Гоффоржон бағиллаб берди. Савринисо яна бир нима деган эди, Гоффоржон ерга ўтириб, оёқларини типирчилатиб йиғи бошлади. Савринисо менинг олдимга қайтиб келди. Гаффоржон узоқ йиғлади, сидирғасига эмас, дам олиб-дам олиб, бирон нарсага алаҳсиб қолса йиғлашни унутиб, яна эслаб йиғлар эди.

Уйдан кампир чиқди, Гаффоржонни кўриб, худди бир корҳол бўлгандай унинг олдига югуриб борди, бошини силаб гап сўради.

— Дадамни айтиб келгин, десам шунақа қилиб ўтирибди,— деди Савринисо.

Кампир бақириб берди.

— Қўшнининг боласини юборсанг бўлмайдими!— деди ва энгидан бир нималар олиб Гаффоржонга берди-да, алдаб-сулдаб кўчага чиқариб юборди.

Савринисо ҳовлига сув селиб, сўрига жой қилди. Мен нима қилишимни билмай кўчага чиқдим. Муюлишдаги кўприк бошида болалар туришган экан, яқин бордим. Булар мендан ётсирашмади. Гаплашиб кетдик. Бироқ кўп ўтмай, булар менинг ҳар бир сўзимдан кула бошлади, бири «қишлоқи» деб қўйди. Мен, масалан, «дўкан», «нон», «бола» деб ўрганганман, булар «дикон», «нун», «бала» дейишар экан. Шундан кейин менга рўйхуш

беришмади. Шунда Ғаффоржондан: «Бу бола бизнинг қариндошимиз», деган гапни шунча кутдим, айтмади, болалар қаёққадир кетаётганда менга «юр» ҳам демади.

Қайтиб келдим. Амаким ҳам келибди. Савринисо ўчоқ бошида, бошқалар сўрида гаплашиб ўтиришган экан. Сўз тўй ҳақида бораётган эди.

— Онаси ҳам шунга илҳақ бўлиб кўз юмолмаяпти, деди кампир нафаси титраб, — қачон олдига кирсам: «Тўй қачон, кўзим очиқлигида қизимнинг тўйини кўриб қолай», дейди. Ҳазимнинг ҳам шартим кетиб, партим қолган... Вақтида одамларга ўтказиб қўйганим бор, тўёнага ким нима олиб келишини билмасам ҳам, ҳар нечук, умидим катта, ўз қўлим билан берганимни ўз қўлим билан олай...

Кечаси Савринисо онасининг ёнида, кампир билан амаким ва Ғаффоржон янги уйда, биз ҳовлидаги сўрида ётдик. Ота-онам хийла вақтгача шивирлашиб ётишди.

— Савринисонинг Азимга ҳеч ҳам кўнгли йўқ экан, — деди аям, — боя сувхонада мени қучоқлаб зор-зор йиғлади.

Дадам аямни уришиб берди.

— Қизиқмисан ўзинг, дунёда қайси бир қиз кўнгли бўлганга тегипти? Қайси бир қиз кўнгли бўлмаганга тегмапти? Тушириндида йиғламасдан аравага чиққан келин борми?

Эртасига кечқурун иккала аммам келишди. Аям шуларнинг олдида амакимга сўз қотди:

— Савринисо ўн олтига энди тўлди, шу ишни бирон йил бўлса ҳам пайсалга солинса бўлмасмикан? — деди.

Бу гап дадамга ҳам маъқул тушди шекилли, сўзга оғиз ростлаганида амаким шовқин солиб берди:

— Ўзинг неча ёшда эрга теккансан?! Ўн тўртда эдинг! Нима қиласан Саврини қаритиб!

Кампир мингиллади.

— Абдурахмон узил-кесил гапни айтиб қўйган, бу тўғрида бир нима дегани ҳеч кимга сўз қолгани йўқ!

Тўй келаси ойнинг саккизи, жума кунига тайинланди. Эртасига Савринисо йўлакда дадамнинг оёғига йиқилди, товуш чиқармай куюниб йиғлади. Дадам уни юпатди, «ҳамманинг ҳам бошида бор», деган гапларни айтди.

Мен бу кун Савринисонинг азоб-уқубатларига сабаб бўлаётган Азимни кўриш учун амакимнинг дўконига бордим. Азим мўйлаби энди сабз урган, пешонаси тор, кўзлари катта-катта, бўйи пастроқ бўлса ҳам ҳар елкасига тўрттадан одам сиғадиган бир йигит бўлиб, дадамнинг айтишига қараганда «босқончимисан босқончи, босқонни бошидан ошириб уришни Қўқонда шу расм қилган» экан. У дудуқ, хийлагина дудуқ бўлишига қарамай шўх, хушчақчақ, яхшигина аския ҳам қилар экан. Қулала

аскияда енгилганида унинг дамини қайтариш учун: «Сиз менинг отимни айтгунингизча онам яна битта Кулала туғади» деб шахсига текканида, Азим хафа бўлиш ўрнига қотиб-қотиб кулди.

Амаким Яйпанга борганида бизга уй ижарага олиб қўйишни ваъда қилган эди, олиб қўймабди. Шунинг учун уй топилгунча, балки тўй ўтгунча биз шу ерда турадиган, дадам ўзи дўкон очгунча амакимга қарашадиган бўлди. Бу орада мен сиқилиб қолдим; кўчага чиқиб болаларга қўшилолмаيمان; Гаффоржон мактабдан келганидан кейин қулоқни қоматга келтириб нуқул най пуфлайди, чалолмайди, фақат пуфлайди, бундан зерикса кўчанинг у юзидаги ботқоққа бориб бақа ўлдиради. Менга эътибор қиладиган, қўли текканда сўз қотадиган бирдан-бир одам Савринисо бўлиб қолди.

Савринисо бир куни кампирдан жавоб сўраб мени Кўмир бозорида турадиган кичик аммамнинг уйига олиб борди. Аммам қизи Мукаррам икковимизнинг қўлимизга пул бериб, роҳатижон егани шу ерга яқин Гишткўприкка юборди. Гишткўприк Кўмир бозоридан анча нарида экан. Биз Кўмир бозорида қанорларда кўмир ортилган туяларни, ундан нари ҳар хил ялтироқ нарсаларга тўла боққоллик дўконларини томоша қилиб бордик; Гишткўприкнинг икки томонида заранг коса тутиб тиланаётган пес-моховлар, олдида майда тош уйиб ром очаётган фолбинларни оралаб, кўприкнинг у томонига ўтдик. Янги дўконда ўтирган жиккаккина чол олдидаги музни қириб ликопчаларга солди-да, устига қошиқча билан шинни оқизиб қўлимизга берди. Роҳатижонни қошиқчанинг учиде олиб узоқ едик.

Қайтдик. Келиб қарасам, Савринисо йиғлайвериб шишиб кетибди, лекин йиғлаганини билдирмаслик учун мени гапга солди, икки гапнинг бирида кулар эди.

Эртасига иккала аммам келишди, кампир учови узоқ гаплашганидан кейин паранжи ёпиниб қаёққадир кетишди. Иккала аммам нима учун келганини, кампир учови қаёққа борганини шу куни кечаси аямнинг дадамга айтган гапларидан билдим: учови шу маҳаллалик Банди эшонга бориб илму амал қилдиришибди, Савринисони Азимга иситтиришибди. Шундан кейин, билишимча, Савринисо кампирнинг зиқнови билан, жўмрагига пахта тиқилган сопол обдастадан сув ичадиган, фақат кампирнинг қўлидангина овқат ейдиган, амал кўмилган кўча эшиги остонасидан нари ҳатламайдиган бўлди.

Тўй куни яқинлаша бошлади. Савринисо нуқул мени қучоқлаб товуш чиқармай йиғлар эди.

Янги ой чиқди. Сешанбадан бошлаб Гаффоржон икковимиз узоқ-яқиндаги қариндошларимиз, таниш-билишларимизни тўйга хабар қила бошладик, катта аммамизни айтгани Ойимқиш-

лоққа бордик. Аммамиз бир дўппи ёнғоқ берди. Ёнғоқни Гаффоржон икковимиз бўлишиб олдик. Мен ўз тегишимни келтириб Савринисога бердим. Савринисо юз-кўзимдан ўпди, катта уйнинг зинасига ўтириб, амиркон ковушини ечди-ю, пошнаси билан ёнғоқни чақиб, биттасини ўзи еса, иккитасини менинг оғзимга солди. Ёнғоқ тамом бўлгандан кейин Савринисо бошимни тиззасига олиб, силаб бир куй мақомига тебраниб ўтирди. Чаккамга бир томчи илиқ ёш томди. Станцияда паровозлар бир-бирига навбат бермай қичқирар эди. Савринисо ўйчан, лекин беихтиёр товуш чиқариб гапира бошлади:

— Поезд мени чақиряпти... Чақир! Қаттиқроқ чақир, бораман! Мени узоқ-узоқ юртларга олиб кет!

Қаёқдандир пайдо бўлган амакимнинг бақирган товуши эшитилди.

— Қаёққа олиб кетади!— деди ва Савринисога томон отилди.

Мен аранг қочиб қолдим. Амаким даҳшат ичида ўзини уйга урган Савринисонинг кетидан отилиб кирди. Савринисонинг аввал «Дадажон!» деган чинқирғи, кейин мушукдай вағиллагани, ниҳоят, инграгани эшитилди-ю, жим бўлиб қолди. Бу жимликда кампирнинг товуши эшитилди.

— Ҳой, болам, Абдурахмон, эвида! Пўписи қилгин, қўрқитгин, нанки шунақа урсанг!

Мен деразанинг олдида дағ-дағ титраб турардим. Қоронғи уйдан аям чиқди, менинг ранг-қутим ўчганини кўриб югуриб келди, қумғондан сув олиб юзимга сепди, гап сўради. Мен жавоб беришга улгурмай ичкаридан амаким чиқди ва онамга «кир» деб ишора қилди-ю, оёғидан тушиб қолган бир пой ковушини кийиб кўчага чиқиб кетди.

Онамнинг кетидан уйга кирдим. Савринисо тахмоннинг олдида мукка тушиб ўзини билмай ётар эди. Аям тахмондан кўрпа тортиб туширди, жой солди, қисқа-қисқа нафас олаётган Савринисони кўтариб ётқизди. Аям кўтарганда Савринисо эшитилар-эшитилмас ингради.

— Ваҳима қилма, ўлмайди, кечгача тузалиб қолади,— деди кампир бошидан тушиб кетаётган рўмолини пешонасига суриб.— Овсинингга айтмай қўя қол!..

Кампир чиқиб кетди.

Савринисо кечгача ҳам ўзига келмади, аксинча, иситма чиқарди. Аям унинг ёнидан жилмади. Мен гоҳ деразадан қарайман, гоҳ эшикка бош тикаман, Савринисо кўзини очишини, мени чақиршини кутаман, ундан ҳам кўра бирдан: «Ва-а, ҳаммаларингги алдаган эдим» деб ўрнидан туриб кетишини хоҳлар эдим.

Шомдан кейин дадам билан амаким келишди. Дадам Сав-

ринисонинг ёнида бирпас ўтиргандан кейин елкасига секин туртди Савринисо кўзларини хиёл очди, лекин осма чироқнинг хира шуъласида дадамни танимади, синчиклаб қарашга дармони етмади шекилли, кўзини яна юмди. Дадам ташқарига чиқди. Эшик олдида қилмишига ўкиниб, бошини қуйи солиб турган амаким имо билан: «Қалай?» деб сўради. Дадам индамай зинадан тушиб кетди.

Ярим кечага бориб Савринисо оғирлашиб қолди. Ҳеч ким, ҳатто кампир ҳам кечаси билан кўз юммади. Воқеадан ва ҳазирги аҳволдан Савринисонинг онаси хабардор бўлиб қолмасин учун ҳамма оёқ учида юрар, шивирлаб гаплашар эди. Саҳарга яқин амаким она-боланинг қўшмозор бўлишидан қўрқди шекилли, хотинини бир баҳона билан қўшнисини — яқинда қазо қилган Абдураззоқ ямоқчининг уйига элтиб қўйди. Савринисо ўсал экан шекилли, дадам чуқур хўрсиниб аямга: «Бечора туғаб боряпти, кўзларини кўрдингми, дунёга тўймаётипти», деди.

Савринисо ўша маҳалда узилган экан.

Улик ювилиб тобутга солингандан кейин азага келган хотинлар орасида: «Қизнинг ўнг биқини моматалоқ бўлиб ётипти, зарб еган экан» деган гап ўрмалаб қолди. Буни фаҳмлаган фаҳмлади-ю, фаҳмламаган фаҳмламади, ёпиқлиқ қозон ёпиқлигича қолаверди.

Тобут кўтарилганда амаким икки-уч қалқиди-ю, чалқанчасига кетди. Одамлар уни уйига олиб кириб ётқизишди. Амаким шу ётганича Савринисонинг еттисига ҳам, йигирмасига ҳам турулмади.

Савринисо дафн қилиниб, икки кун ўтгач, онасини Абдураззоқ ямоқчининг уйидан олиб чиқишди. Кампир йиғлаб туриб худонинг иродаси, пешона, тақдири азал ҳақидаги узундан-узоқ даромаддан кейин Савринисо тўсатдан қазо қилганини унга айтди.

Тери-ю суякдан иборат бўлиб қолган бемор кўзларини катта очди, оппоқ тилини зўрға чиқариб, қонсиз лабларини ялаган бўлди, кўзларини яна юмди, киприклари ялтиради. Унинг куйгани, йиғлагани, фарёд чеккани шу, бундан ортиққа мадори йўқ эди.

Ўзини билмай ётган беморга кампир тасалли берган бўлди.

— Бола бечора қиз кетди, у дунёда ҳурларга қўшилиб кетади...

Кунлар ўтган сайин бу хонадонга яна бир мусибат қора қўланка сола бошлади: ювғучининг гапи аста-секин ўрмалаб, миршаббошининг қулоғига етадиганга ўхшаб қолди. Мен бундан дадамнинг уста Ҳомиджонга айтган гапларидан билиб қолдим:

— Бу гап миршаббошининг қулоғига етса ёмон бўлади, ўриснинг зақуни қаттиқ. Яйпанда бир қассобни арава уриб

ўлдирганида Қўқондан йигирматача терговчи борди, икки кун ўликни жойидан жилдиргани қўймади, бутун бозорбоши уч ҳафта сўроқ берди.

Уста Ҳомиджон ваҳмак одам экан, бу гапни эшитгач, чўчиган хўроздай бўйинини чўзиб, оғир-оғир киприк қоқди. Дадам иккови ҳамон оғир ётган амакимга сир бермай кўчага чиқади, уйга киради, шивирлашади... Уста Юнус, уста Ароқул деганлар келишди. Узоқ маслаҳат қилишди. Қампир буларнинг ҳеч биридан қочмаса керак, гапга аралашиб, ҳеч кимга сўз навбати бермасди:

— Олдини оламân деб исини чиқариб қўйманглар, худо хоҳласа, бу гап маҳалладан ташқарига чиқмайди, маҳаллада ўғлимнинг душмани йўқ...

Шундай бўлса ҳам булар, чамамда, закон биладиган бирон одамнинг таскин-тасаллисига муҳтож эди. Шундай одам маҳалланинг ўзидан чиқиб қолди. Темирбой боқ-қол деган бундан уч йил бурун биров билан законлашиб саёзгача¹ борган экан. Уста Ҳомиджон шу одамнинг қўйинига қўл солиб кўрибди. Бу одам воқеадан, дадамлар тортаётган ташвишдан хабардор экан, гапни кўпайтирмай: «Даъвогар бўлмаса кимнинг ким билан иши бор?» депти.

Бу борада даъвогар йўқ эди.

Савринисонинг қирқи ўтгандан кейин Азим дудуқ йўқолиб қолди. Қидирилмаган жой қолмади. Уша куни биров уни Шалдирамоқда ғалтак арава суриб кетаётганини кўрибди. Ғалтак аравада гуллик қора лас кўрпа, қизил лўлаболиш, яна алланималар бор экан. Кўрган киши: «Йўл бўлсин, Азимбой» деса, Азим: «Ойим ўттиз бўлди», деган эмиш.

Бутун ҳовлини тўлдириб турган Савринисо экан, ҳамма ёқ ҳувиллаб қолди. Савринисонинг зинада ўтириб амиркон ковшининг пошнаси билан ёнғоқ чаққани, тахмоннинг олдида мукка тушиб ётгани, одамларнинг елкасида лапанглаган тобут кўз ўнгимдан сира кетмас эди.

Бир куни шом пайтида анҳорнинг кўпригидан оёғимни осилтириб жимгина ўтирган эдим, ёнимга Ғаффоржон келиб ўтирди.

— Бир йили дадам мени Шоҳимардонга олиб борган эди. Шоҳимардоннинг йўлида битта тоғ бор, шу ердан ўтишда «Қирқ қизлар-у!» деб чақирсанг тоғнинг ич-ичидаги ҳур қизлар «ҳувв» деб жавоб беришади. Савринисо опам шу ҳур қизларга қўшилиб кетди. Катта энам шунақа деяптилар. Шоҳимардонга борамиз. Дадам олиб боради.

¹ Саёз — судьялар съезди.

Кошки эди ўша тоққа мен ҳам борсам, бор товушим билан ҳур қизларни чақирсам, ҳур қизлар, шуларнинг ичида Савринисонинг ҳам «ҳувв» деган товушини эшитсам...

Амаким бир оз ўнгангандан кейин дадам аямнинг кўз ёшларига раҳм қилиб шу маҳалладан ҳовли топди. Бунга жуда суюнди, чунки бу ерда амакимнинг кўзларидан, соқоли, қоп-қора қўллари, ҳатто жағи узилган ковушидан ҳам қўрқар эдим.

Биз Оқ домла деганининг ташқисига кўчадиган бўлдик. Ҳали дармонга кирмаган амаким ва унинг бемор хотинига аям қатнаб, Абдураззоқ ямоқчининг дастёр бўлиб қолган қизи Омина доимий туриб қарайдиган бўлди.

ХУДО

Оқ домланинг ташқиси бир вақтлар ташқи бўлиб, кейинчалик ҳовлисининг ярмидан кўпини янги меҳмонхона эгаллагани, уй бузилиб, ўрнига жувозхона солинадиган бўлгани учун қаровсиз қолган, ҳозир жиннихона қилиб қўйилган, домла шу ерда жинниларни ўқиб тузатар экан.

Оқ домла пешонаси, кўз остлари, бир чаккаси ва бутун бўйни оппоқ пес, бироқ нафасидан жинни шифо топадиган бўлгани учун халқ Пес домла дегани оғзи бормаи, Оқ домла деркан. Биз кўчиб келадиган бўлганимиздан кейин уйнинг олдидаги харига занжирбанд қилиб қўйилган икки жинни янги отхонага олиб чиқилибди.

Дадам уйнинг шикаст-рехтини тузатди, ҳовлини янтоқ ва қора шўрадан тозаллади.

Кўчиб келган кунимиз эртасига эрталаб отхона томондан ғалати бир ўкирик эшитилди. Дадам ишга кетган эди, аямнинг ҳайҳайлашига қарамасдан югуриб йўлакка чиқдим. Отхонанинг олдида норгул бир йигит устунга боғлаб қўйилган икки жиннини гаврон билан навбатма-навбат урмоқда, домла эса кичкина гиламчада чўккалаб, бошини қуйи солганича дуо мақомига тебраниб, ҳар замон-ҳар замонда жинниларга дам солмоқда эди. Жинниларнинг бири йигитга орқасини бериб жим, ҳатто гаврон тушганда ҳам сесканмасдан тахт турибди, иккинчиси эса ҳар гаврон тушганда туядай ўкираётибди. Гаврон синиб тамом бўлгандан кейин домла юзига фотиҳа тортиб ўрнидан турди ва гиламчасини қоқиб қўлтиғига қистирди, битта-битта қадам босиб уйга кириб кетди. Маълум бўлишича, домла ҳар кун бомдоддан қайтганида жинниларни мана шу хилда урдириб ўқир экан.

Қайрилиб қарасам орқамда ранг-кути ўчган аям турибди. Аям кечқурун дадамга воқеани айтиб: «Бу ердан кўчамиз», деб туриб олди.

Бошқа ҳовли ҳадеганда топилавермади. Қўқоннинг бўри бўлиб улийдиган ва мушук бўлиб вағиллайдиган куз шамоли бошланиб кетди. Уйимизнинг олдида айвон бўлмагани учун эшик сал очилса шамол уйни кўтариб кетгудай бўлар эди.

Жинниларнинг дод-фарёди, жиннилардан кўчадиган жин ваҳимаси устига яна уйнинг бу қадар ноқулайлиги қўшилган бўлса ҳам, аям бошқа ҳовлига кўчишдан айниб қолди, дадамга: «Майли, кишни шу ерда чиқарайлик, у ёғи худо пошшо», деди; «Дадангга айт, кўчмаймиз, шу ер яхши», деган мазмунда менга ҳам гап ўргатди. Кейин билсам, амакимнинг уйида хизмат қиладиган одам бўлмагани учун кампир бизникида турмоқчи, бунга ҳозир уйимизнинг торлиги ва ноқулайлиги монелик қилиб турган экан.

Биринчи қор учқунлаб турганда шу маҳаллалик Муқим бува деганнинг ташқисига кўчдик. Катта йўл бўйи, узун йўлакнинг ўнг томонидаги ҳовличанинг бир ёғи — қоронғи ва пачақ бўз дўкони, бир ёғи — меҳмонхона. Дадам ҳовличанинг ярмидан икки томонга иккита устун ўрнатиб, чий тортиб қўйди.

Муқим бува тўзғоқдай оппоқ, дўконига саҳарда кириб кетганича куни бўйи, баъзан кечалари ҳам шилиққа-шиқ, шилиққа-шиқ бўз тўқийди, баъзан: «Худога шукур!» деган товуши эшитилиб қоларди. Унинг хотини — ўзига ўхшаган оппоқ Тўхта хола кўчиб келган кунимиз ош қилиб йўқлаб кирди. У ҳам мусофирни «худо қилган бахти қора» деб билар экан. Унинг сўзига қараганда, кишининг мусофиратда тўккан кўз ёшлари охиратда этагига дуру гавҳар бўлиб тушар экан.

Тўхта хола ҳам фарзанд доғини кўп кўрган, етти қиз, тўрт ўғлидан фақат иккита қизи қолган, бири Тўхлимерганга, бири Авғонбоққа тушган экан. Тўхта холанинг мусофирга шафқатидан ҳам кўра фарзанд доғини кўп тортганлиги уни аямга яқин қилиб қўйди. Шундай бўлса ҳам Тўхта хола уйимизга кам кирар, куни бўйи ва кечалари ҳам чарх йигирар эди, чилла кириб совуқ заптига олганда кампир «темирчининг арча кўмиридан бозиллаб турган сандал»ига исиниб олгани кўпроқ кирадиган бўлди.

Бир кечаси амаким икки хуфтон кечроқ Ғаффоржонни олиб келди ва хўрсиниб, ҳамма кутиб турган гапни айтди: «Худо омонатини олди», деди. Дадам иккови чиқиб кетди. Ғаффоржон онасининг ўлганини пайқамаган экан, ётиб ухлади. Эрталаб азахонага аям ҳам кетди. Мен унинг боришини сира истамасдим, амаким кўз ўнгимдан кетмас эди.

Тушга яқин дадам бизга овқат келтириб берди, кечқурун кампирни олиб келди; кампир касал экан, сандалнинг четидан жой қилиб берди-ю, яна кетди.

Эрта ётдик. Кампир сандал кўрпани ўзининг устига тортди. Гаффоржон икковимизга жой солдим. Ухлаб қолдик. Бир маҳал Гаффоржон уйғониб сув сўради. Қоронғида кампирнинг вағиллаган товуши эшитилди: «Ўл! Оғзингни очиб ёт, чанқоғинг босилади!» деди. Мен етимга раҳмим келиб, сув келтириб бердим.

Аям азахонада бир ҳафтадан ортиқроқ қолиб кетди, лекин ҳар куни пешинда кампирга ош қилиб бергани келарди. Кампирнинг дўппидеккина қозончаси бор экан, аям шунда ош дамларди. Ошни кампирнинг ўзи сузиб, бировга манзират ҳам қилмай, якка ўзи ерди. Мен-ку суқланадиган бола эмас, дадам бировнинг қўлидан битта ёнғоқ ҳам олдирмай ўстирган, лекин шунча эрка ва тантиқлиги билан Гаффоржон ҳам гашлик қилмас, афтидан, шунга кўниккан эди.

Шу-шу кампир билан Гаффоржон бизникида қолиб кетди.

Кампир ҳар куни, шомдан кейин Гаффоржон икковимизни кўчага чиқармай намозлик ва ҳар хил дуолар ўргатарди; гўр азоби, қиёмат, фаришталар, шайтон ва бошқа кўк жониворларидан гапирарди. Гаффоржон кўпинча эркалик, тантиқлик қилиб бу гапларга чандон қулоқ солмасди, лекин мен қулоқ солмагани кампирдан ҳайиқардим. Кампир айтган жониворларни сал кунда кўз олдимга келтирадиган бўлдим: фаришта — каттакон парвона, ҳур — қанотли Савринисо, шайтон — туёқли, калласи хўрознинг тожигига ўхшаган одам, арвоҳ — юрадиган кафанли ўлик, жин — бир оёқли арвоҳ, алвасти — одамсимон қора ҳўкиз... Бир кечаси кампир худо нималарни қайси кунларда яратганини айтиб берди. Қайси куни нималарни яратгани эсимда қолмаса ҳам, кунлар ҳақида тасаввур қолди: шанба — парпаша паранжи рангида, якшанба — қорамтир қизил, душанба — кўк, сешанба — қоп-қора, чоршанба — кул ранг, пайшанба — сариқ, жума — ҳаво ранг.

Гаффоржон сўфи Бадал эшоннинг хонақосида очилган жадид мактабида ўқир экан, онаси ўсал бўлгандан кейин дадаси мактабга юбормай қўйибди, онасининг йигирмаси ўтгандан кейин мактабни кампир эсга солди. Зотан, амаким Гаффоржонни мулла қилиш эмас, кампирнинг қулоғи ва жағини ярим кун бўлса ҳам тинчитиш учун мактабга берган экан.

Мактаб Галабоққолликда, бу ерга узоғи билан уч-тўрт юз қадам келса ҳам, Гаффоржон ҳали бироя марта ҳам ўзи бориб келмаган, авваллари уни гоҳ Савринисо, гоҳ Азим

слиб бориб олиб келаркан, энди бу вазифа менинг зиммамга тушди.

Ҳар куни эрталаб кампир вағиллайди, Ғаффоржонни, баъзан ҳаммамизни қарғайди. Ғаффоржон йиғи-сиғи билан мактабга отланади, кўчага чиққандан то мактабига етганимизча най пуфлайди. Бир куни хонақо эшигидан кирганимизда Ғаффоржон қўлини орқасига қилиб ҳовлида айланиб юрган чўққи соқол, пиёзи чакман ва чақмоқи телпак кийган бир кишини кўриб тўхтади ва шивирлаб: «Домла, Абдуваҳоб домла, ҳозир мени уради», деди. Домла бизни кўрди, кўрсатғич бармоғи билан имлаб чақирди. Ғаффоржон ҳарчанд кўрқса ҳам югуриб борди. Домла мени ҳам чақирди. Мен ҳам бордим. Домла авзойидан Ғаффоржонни урадиган бўлса ҳам, бегона бола олдида ургиси келмади шекилли, урмасдан, нега кечикканини сўради, унинг онаси ўлганини эшитиб бошини силади, бир нималар деб кўнглини кўтарди. Ғаффоржон, калтак емаганига суюниб, югурганича ҳужралардан бирига кириб кетди. Домла мени гапга солди, талаффузимдан қишлоқ боласи эканимни билди шекилли, қайси қишлоқдан эканимни сўради. Мен «кўчманчимиз» деёлмадим, қизариб кетдим шекилли, икки ёноғим ловиллаб кетди. Уялганимни кўриб домла бошқа гап сўрамади. Югурганимча хонақодан чиқиб кетдим. Пешинда Ғаффоржонни олиб кетгани келганимда Ғаффоржон домла менга нима деганини сўради, жавобимни эшитиб: «Домла қишлоқ болаларини яхши кўради, найманчалик Мелибой деган болани пул олмай ўқитади», деди. Яна бир куни ўша Мелибой деган болани ўз кўзим билан кўрдим: олача гуппи тўн, қундузсиз телпак кийган бўлиққина бола экан. Кўп афсус қилдим, Абдуваҳоб домла гап сўраганда, фалон қишлоқданман десам, эҳтимол, мени ҳам мактабга олиб бепул ўқитар эди... Бироқ домлага яна рўпара бўлгани тортиндим. Қани энди мен ҳам эрка-тантиқ бўлсам, кўп гапирсам, беҳуда шўхликлар қилсаму, кампир мендан безор бўлса, дадамга айтиб мактабга бердирса! Индамаслигим, қобиллигим кони зиён бўлди.

Бир куни Ғаффоржонни мактабга қўйиб келсам, аям ўчоқ бошида дам-бадам бурнини этаги билан артиб, товуш чиқармай йиғлаб ўтирибди, кампир сандалнинг четида дока рўмолини елка аралаш бошига ташлаб, худди кўршапалакка ўхшаб букчайиб, тез-тез тасбеҳ ўгираётди. Кампир жуссасига, ҳол-аҳволига буткул мос келмайдиган қаттиқ ва ваҳимали товуш билан онамга вағиллади.

— Тур, чиқиб қорни кура! Йиғлама деяпман, ҳув кўз ёшинг ўз бошингни есин!

Аям ўлкасини тутишга ҳаракат қилди:
— Қор тинси, ундан кейин курарман...

Кампир яна вағиллади:

— Қор қачон тинишини — худонинг ишини қаёқдан биласан, арвак!

«Арвак» деганда менинг кўз олдимга чўп-устихон, ранги оппоқ бола келар, аямнинг озғин ва ранги оппоқ экани хаёлимда ҳам йўқ эди, дарров қарадим, ҳақиқатан ҳам аям ниҳоятда озғин ва ранги оппоқ экан.

Жанжал бир пиёла чойдан чиқибди. Амаким бундан бир ҳафта бурун кампирга қадोगи фалон пуллик бир юмалоқ тоза фамил чой келтириб берган, кампир уни ёстигининг тагига асраб ёлғиз ўзи ичиб юрган экан. Чой шу бугун тугабди. Кампир бу чойнинг мақтовини яна эшитиш, қандай чой ичиб юрганини, Абдурахмон Абдуқаҳҳорга қараганда меҳрибонроқ эканини айтиб, келини олдида мақтаниш учун шу чойдан аямга бир пиёла берибди ва ичиб бўлганидан кейин «Қалай?» деб сўрабди. Аям чойнинг хушбўйлигини, таъмини кампирнинг ўзидан эшитган, бу мақтовга ўзидан ҳам бир нима қўшиш мақсадида хушбўйлиги ва таъми устига қоринни ҳам тўйдирар экан. демоқчи бўлиб: «Худди бир коса гўжа ош ичкандай бўлдим» дебди, шундай депти-ю, кампирдан балога қолибди: «Ана сен безотсан, ана сен бунақа нарсаларни қаёқдан биласан, наники шундақ чойни гўжага ўхшатсанг!..» Шундан бошланган гап аямнинг рўзгор тутишига келиб тақалди:

— Сен болагинаминг бирини иккита қиладиган хотин эмассан! Уйда барака йўқ! Шу замонда чирогнинг шишаси ёрилса ким дарров янгисини олдиради, қоғоз ёпиштириб тутавермайсанми! Устингга хотин олиб бермасам мен ҳам юрган эканман! Қўйдирвораман!..

Имонсиз кампир укам Ўлмасой икковимизни ҳам қўшигига қўшди: «Сендан бўлган бола нима бўлар эди, итдан бўлган қурбонликка ярамайди...» деди. Бўйнимга осилган тавқи лаънат — «келгинди», «кўчманчи», «мусофир» деган сўзлар ҳам бир бўлди-ю, кампирнинг бу гапи ҳам бир бўлди.

Шу ғалвадан кейин кампир пишириб ейиш, чайнаб ютиш мумкин бўлган ҳамма нарсани сандиққа солиб қулфлаб олди, ҳатто жўн чойни ҳам ёстигининг тагига қўйиб, керак бўлганда бир чимдим берадиган бўлди. Кампир ҳар ишдан бир ишкал топар, ҳар баҳона билан аямни уришар, қарғар, дадамга чақиб урдирар, дадам сўзига қулоқ солмаса: «Она рози — худо рози, хотин топилади, она топилмайди!» деб ўзи ҳам йиғлар эди.

Мен Гаффоржонни мактабга олиб борганимдан ва олиб

келганимдан кейин ҳам кунни мумкин қадар Тўхта хола-нинг уйида ўтказишга тиришар эдим. Тўхта хола олдимга жийда, ўрик ва бошқа топган-тутганини қўяр, гапга солар, баъзан қизиқ-қизиқ эртақлар айтиб берар эди. Мен унга жуда эл бўлиб қолдим, бир куни чархининг чармаги синиб қолганда, янги чармак ясаб бердим. Аям кампирнинг вағиллаши, қаргашидан нарироқда туришимни хоҳласа керак, Тўхта холанинг уйида эканимда ҳеч қачон чақирмас эди.

Бир куни кечки пайт Жарбулоқдан аямнинг уч-тўрт йилдан бери кўришмаган акаси келди. Дадам ишдан келиб меҳмон билан кўришди-ю, уйда гўшт бўлмаса керак, Фаффоржон икковимизга уч мири бериб, гўшт келтиргани буюрди. Кампир қараб турган экан, Фаффоржон икковимизни чақириб қўлимиздан пулни олди ва дадамни четга тортиб қўлини пахса қилди.

— Уч мирига берса ковушдай гўшт беради-да, нима қиласан гўштни, гўштсиз кичири қилиб қўяқолсин! Қатиқ билан еса кичири ҳам яхши бўлади, — деди.

Аям буни эшитиб қолди. Назаримда меҳмон ҳам эшитди. Кампир овқатгача ҳам, овқатдан кейин ҳам қовоғини очмади, ниҳоят, меҳмоннинг олдида бир дилсиёхлик қилиш муддаосида бўлса керак, Фаффоржонни тергади.

— Фаффоржон, бугун мактабингда неча варақ китоб ўқидинг?

Фаффоржон ҳайрон бўлиб қолди.

— Варағ ўқиганимиз йўқ...

Кампир вағиллади.

— Варақ ўқимаган бўлсанг, нимани ўқидинг? Домланг ўқитадими ўзи? Мустафонинг нечта тешиги бор?¹

Фаффоржон «Мустафо»нинг ёзилишини билса ҳам «тешиги»ни санамаган экан, билмади.

— Жадид шу-да, Мустафони ўқитмайди, — деди кампир ва жадидни одам деб ўйлар экан, қаргаб кетди. — Худоё оғзидан қони келсин! Мустафо кўр қилсин!..

Кампир шақиллар, Фаффоржон хўнграр эди. Ҳамманинг дили сиёх бўлди.

Меҳмон кетди, аям йўлакка чиқиб йиғлади. Ётар маҳалида кампир қилмишига важ кўрсатган бўлди:

— Угай ака ҳеч қачон акалик қилмайди, сенга гап ўргатиб уйингни бузади. Бундан ташқари аканг юзида фариштаси йўқ одам экан! — деди.

¹ Мустафо Муҳаммад пайғамбарнинг сифатларидан бирин бўлиб, эски араб алифбесида «Мстфи»шаклида ёзилар, ҳақиқатан олдинги тўрт ҳарфнинг «р» сингари тешиги бўлар эди. Кампир саводсиз бўлса ҳам бу сўзнинг ёзилишини кўрган, тешигини санаб ёдида сақлаган экан.

Аям унинг гапларига гап қайтармади. Дадам ҳам индамади. Кампирга аямнинг: «Хўп, акам бундан кейин келма-син» демаганидан ҳам, дадамнинг индамагани кўпроқ алам қилди шекилли, шовқин солиб, «эрини миниб олган келиннинг дастидан» додлади ва аразлаб ўша заҳотиёқ амакимнинг уйига кетмоқчи бўлди. Дадам қўймади.

Бир куни аям пайт пойлаб туриб дадамга йиғлади.

— Яна кўзимга қора эчки кўриняпти. Жиннихона бўлса ҳам Оқ домланинг ташқиси яхши эди, ҳар нечук домла, дуо, инсу жинс йўламасди...

Дадам уни уришиб берди.

— Аҳмоқ бўлма, Оқ домланинг ўзи касал бўлиб ётган эмиш!— деди.

Мен суйган бандасига касаллик юборадиган, болаларни ўзи бериб ўзи оладиган, одамларга жонни омонат берадиган, бизни кўчманчи, келгинди, мусофир қилган ва қилиш-қилмиши одамларга ранж-алам етказишдан иборат бўлган худонинг шакл-шамойилини, афт-ангорини, сохт-сумбатини сира кўз олдимга келтиролмас эдим, бора-бора «худо» дейилганда бошига елка аралаш дока рўмол ташлаб, сандалнинг четида кўршапалакдай букчайиб ўтирадиган кампир кўз олдимга келадиган бўлди.

Бир ёқда «она рози — худо рози», бир ёқда аямнинг ноҳақдан тўкадиган кўз ёшлари, дадам икки ўт орасида қолиб қийналса керак, дўконда иш жуда камлигидан нолишига қарамай кейинги вақтларда уйга ярим кечалари келадиган бўлди. Бир кечаси Фаффоржоннинг инжиқ-тантиқлигидан ва кампирнинг шанғилашидан безор бўлиб, совуқ ва қор ёғиб турганига қарамасдан кўчага чиқдим, амакимнинг дўконига бордим. Дўконнинг эшиги ёпиқ, Ғиштлик мачит, Бойтакўприкдан келадиган таниш-билиш усталар ва уларнинг шоғирдлари тутаб ёнаётган каттакон тўнка атрофига тизилишган, китобхонлик бўлмоқда эди. Китобни хира осмачиरोқ остида ўтирган дадам ўқимоқда эди. Менинг кириб бир чеккада ўтирганимни ҳеч ким пайқамади. Дадам мулла эканини шунда билдим. Китоб ниҳоятда қизиқ, товламачи Далла деган бир хотиннинг қилмишлари ҳикоя қилинар эди.

Китобхонлик тамом бўлгандан кейин булар гаплашиб қолишди. Мен уйга бориб воқеани аямга айтдим. Аям дадамнинг мулла эканини билар экан. Унинг айтишига қараганда, дадам китобни жуда яхши кўрар, камоли яхши кўрганидан тушига кирган, тушида Ҳаси Хизр бир китобдан бир-икки хат ўқитган, кейин ўша варақни йиртиб олиб дадамга егизган, шундан кейин дадам мулла бўлиб қолган экан. Далла ҳикоясидан эсимда қолганларини айтиб берган эдим,

аям жуда ҳам қизиқиб қулоқ солди, кейин дадам келганда ўпкалади:

— Уйга бевақт келасиз десам жонингизнинг ҳузурини топиб олган экансиз-да...— деди.

Аям бу гапни шундай бир оҳангда айтдики, шу билан: «Онанг тўкадиган заҳарни битта ўзим ютиб ўтирибман», демоқчи эканини ҳатто мен ҳам фаҳмладим. Дадам ўзини фаҳмламаганга солди.

— Диққатман, диққатман! Чилла ўтиб боряпти, ишнинг баракаси йўқ. Қишлоқ яхши эди,— деди.

Аямнинг жон-жаҳони ёришиб кетди.

— Уруш деб шаҳарга кўчган эдик, қани уруш? Қишлоққа кета қолайлик! Шаҳарда сувдан бошқа ҳамма нарсани сотиб оламиз, қишлоқда ундоқ эмас эди...

Бу гапдан кампир хабардор бўлиб ҳовлини бошига кўтарди, аямни юлмоқчи бўлди.

— Келин деганин худойи таоло она-болани бир-биридан жудо қилишга яратган! Илму амал билан боламни ўзингга қаратиб олгансан!

Кампир супургининг устига ўтириб, шапалоғини чапароста қилиб аямни хўп қарғади. Кампир ҳар сафар қарғиш-дуога қўл кўтарганида аям йиғлар, унинг қарғишлари дарров бизга тегадигандай чинқириб, Улмасой икковимизни бағрига босар эди. Дадам ҳарчанд хуноб бўлса ҳам, онасига қарши бирон сўз айтмас эди.

Кунлар ғурбат билан бошланиб ғурбат билан тугар эди. Шу орада Улмасой касал бўлиб қолди-ю кўчиш тўғрисида бошқа гап очилмади. Кампирнинг жағи бир оз тийилди.

Боласининг касал бўлишидан юрак олдириб қолган аям нима қилишини, ўзини қаёққа уришини билмай, феъли тез бўлиб, дадамга, ҳатто кампирга ҳам шовқин соладиган бўлиб қолди. Кампир боланинг касал бўлишига бирдан-бир сабаб аямнинг «касофат»лиги деб билса ҳам қўшноч топтирди. Қўшноч келиб Улмасойни хипчин билан савалаб кўчирди, қора товуқ сўйиб қонлади. Банди эшон ҳар куни саҳарда аврод ўқир экан, аям ҳар куни саҳарлаб Улмасойни кўтариб авродга борадиган бўлди; бир куни қўлимга бир обдаста сув бериб, мени ҳам олиб борди.

Банди эшоннинг катта ҳовлиси лиқ тўла хотин-халаж. Совуқ бўлишига қарамай, ҳамма рўпара келган жойга ўтириб жимгина қулоқ солмоқда. Ярмидан юқориси ойнавандлик баланд айвоннинг дамида Банди эшон жуда ҳам ёқимли товуш билан аврод ўқимоқда эди. Тонг ёришгандан кейин эшон авродни тугатиб фотиҳага қўл кўтарди. Ҳамма гуриллаб

юзига фотиҳа тортди. Шундан кейин ҳар ким топган-тутганини гавдалик бир кампирга топшириб тарқалди.

Шу куни кечга бориб Улмасой кўзини очди. Ҳаммамиз суюндик. Аям саҳарда Улмасойни кўтариб яна авродга кетди. Мен Ғаффоржонни мактабга қўйиб келдим, кампирнинг дод-фарёди устидан чиқдим: аям авроддан Улмасойнинг ўлигини олиб келибди... Аям эшикнинг ёндорисига суяниб, икки қўллаб жағини ушлаганича тек турар, амаким унга бир нималар деб тасалли бермоқда эди.

Одам йиғилди, қавм-қариндошлар келишди. Пешинда маҳалла жойнамоз ёпилган замбилни кўтариб кетишди.

Шу билан уйимиз худди қабристондай жимжит бўлди-қолди. Кампир, ҳатто Ғаффоржоннинг ҳам товуши чиқмас эди.

Қиш чиқди. Деворларнинг қавагида қурбақалар қуриллаб, том ва деворларда мусичалар ҳу-ҳулаб қолди.

Қишлоққа кўчиш ҳақида аям бўлак оғиз очмаган бўлса ҳам, дадам шунинг ҳаракатида юрган экан шекилли, бир куни хушхабар топиб келди:

— Дунёда ҳали ҳам жаннати одам кўп, Қудашга кўчамиз, ҳовли-жой, дўкон ҳам тайёр,— деди.

Амакимнинг қудашлик Тўрақул вофуруш деган бир таниши бор экан, шу одам даданинг қишлоққа кўчиш нияти борлигини билиб: «Бизнинг Қудашга ҳам темирчи ярашади, кўчиб борадиган бўлсангиз йўлингизга поёндоз соламиз», дебди ва уй-жой, дўкон ваъда қилибди. Дадам Қудашга бориб уй ва дўконни кўриб келди.

Кўчишимиз аниқ бўлиб қолгандан кейин кампир Ғаффоржонни олиб амакимнинг уйига кетди. Кўчишимиздан бир кун олдин аям икковимиз кампир билан хайрлашгани бордик. Кампир янги уйда ҳамон бошига елка аралаш дока рўмол ёпиниб, кўршапалакдай букчайиб ўтирган экан. Аям шод-хуррам бўлса ҳам синиқ товуш билан хайрлашди: «Биз билан кетмас экансиз-да», деди. Аям бу гапни тил учуда айтаётганини билиб турсам ҳам «унақа дема» деган маънода секин биқинига туртдим.

Шундай қилиб ўрик гулини тўкканда Қўқондан Қудашга кўчдик.

ТЎРАҚУЛ ВОФЎРУШ

Яйпан кўчалари кенг, лапкаси, отўйини бор, толларда бедана, кўча бўйи ва бозорбошидаги дўконларда каклик сайрайдиган обод қишлоқ эди. Қудаш кўчалари тор ва эгри-

бугри, биронта дўкон бўлмаса ҳам кўзимга Яйпандан яхшироқ кўринди. Йўл бўйидаги деворсиз, девори қулаган, нураган боғлар, қинғир-қийшиқ уйларни кучоқлаб ётган чорбоғлар қийғос гулга кирган, бутун қишлоқ каттакон боққа ўхшарди. Қулала юриб кетаётган араванинг орқасидан сакраб тушди, йўл бўйидаги гулдан тушиб қизарган ўрикнинг шохини эгиб гўра олди, аравага етиб олиб гўрани ҳаммамизга улашди. Гўра чигитдан катта эмас эди, лекин еганимда ҳамма ёқни баҳор ҳиди тутиб кетди, бутун баҳорни шу чигитдаккина гўранинг ичига қамаб қўйилгандай туюлди.

Ҳамма далада бўлса керак, одам кўринмаёди. Ҳамма ёқ жимжит, фақат қушлар чуғурлайди, арава гижирлайди, от тап-туп қадам ташлайди, сўлиқ шиқирлайди. Каттакон қайрағоч остидаги чимкўприкдан ўтиб чапга қайрилдик, қумлоқ ариқ бўйидан бориб, ток чирмашиб чиққан, чумчуқлар чуғурлашиб қулоқни қоматга келтираётган қари терак остида тўхтадик.

Тўрақул вофурушнинг¹ ҳовлиси бақатеракнинг остидаги янги дарвоза, унинг ўзи йўқ, бизнинг келишимизни қўшнисига айтиб қўйган экан.

Биз турадиган уй аслида янги стхонанинг ярми бўлиб, йўлакка дарча қўйилган, қолган ярмига кўча томондан эшик очилиб дўкон қилинган экан.

Юкимиз туширилаётганда Қулаланинг акаси Додархўжа келди. У қишда Ортиқ оқсоқолникидан кетган, Қудашга келиб, бу ерда ҳам жувоз ҳайдар, кўчама-кўча юриб ёғ сотар экан; «қишлоққа темирчи келади» деган гапни эшитиб, вофурушдан суриштириб қараса, биз эканмиз. Додархўжа кечгача қарашди. Учоқ, мўри қурилди, дам сандон ўрнатилди. Уйга похол тўшалди.

Кечқурун новча, ориқ бир чол худди икки-уч жойидан букилиб, синиб кетишидан хавфсирагандай эҳтиёт билан қадам босиб келди. Унинг бурни худди бир нарсадан жиркангандай жийрилган, оғзи ярим очиқ, димоғи билан гапирар эди. У дўконга кириб дадам билан сўрашди, кейин йўлакдан бориб ўрта эшикка кириб кетди-ю, бирпасдан кейин патисда тўртта нон, чой олиб чиқди. Вофуруш узоқ ўтирмади, ёнидан боғичига иккита кўзмунчоқ тақилган қора ҳамённи олди, кўздан пана қилиб ёнбошида пул санади-да, дадамга бир нечта кўк қоғоз узатди.

— Биламан, камхаржсиз; бизга саксонга ўроқ ясаб берсангиз бас, — деди ва чиқиб кетди.

Дадам жуда хурсанд бўлиб кетди, пулни санамасдан белбоғининг қатига тикди.

¹ Косибларнинг молини кўтара оладиган савдогар.

Вофуруш кетгандан кейин Додархўжа бошини ликиллатди.
— Пулни олдингиз, уста, бо панд еманг! Бу одам соф аж-
дарҳо! Уликнинг ёғини, тирикнинг тирноғини ейди бу!

Дадам кулиб қўя қолди.

Лекин Додархўжа билиб айтган экан. Вофуруш ҳар куни, кун оша эрталаб ёки кечқурун оғзи ярим очиқ ва бурнини жи-йирганича дўконга кириб келади, шошиб: «Уста, майда пулин-гиз бўлса бериб туринг» ёки «Кулала бизга фалон нарса келти-риб берсин, кейин суришиб кетамиз», дейди. Унинг сўрагани арзимаган нарса бўлгани учун «йўқ» деб бўлмас, берилгандан кейин қайтариб олиш ноқулай бўлгани учун ҳисобга кирмас эди. Дадам шундан безор бўлди шекилли, вофурушнинг буюртмаси-га етадиган кўмир, темир бўлса ҳам, шаҳарга тушиб бор пулига улгуржи кўмир, темир олиб чиқди ва вофурушни кўрганида камхаржлигидан нолийдиган бўлди. Вофуруш ҳақиқатан «кейин суришиб» кетиладигани учун ҳеч нарса сўрамайдиган бўлди, лекин бошқа йўлга ўтиб олди: дўконга тез-тез келиб «дарров биттагина» теша ё доскалла, ё бошқа бирон нарса ясаб бериш-ни сўрайдиган бўлди. Дадам хуноб бўлар, лекин унинг сўровини қайтаролмас, Кулала мийиғида кулиб: «Уликнинг ёғи-ю, ти-рикнинг тирноғи», деб қўяр эди.

Дадам вофурушнинг саксонга ўроғини бериш, шу билан бир-га арпага ўроқ тушгунча яна кўпгина ўроқ ясаб қўйиш учун азондан хуфтонгача дўкондан чиқмай қўйди; оғир ишда Кула-лага тез-тез дам бериш учун менй дамга солди. Мен ҳам шулар қатори ишлаб, куни бўйи дам босардим.

Дадам саксонга ўроқ устидан бўнак олганида кунига ясай-диган ўроғининг бир қисмини вофурушга бериб, қолганини ўзи сотишни кўзлаган экан, бироқ вофуруш ҳар куни кечқурун бурнини жийирганича дўконга кириб, бор ўроқни олиб кета-верди.

Деҳқон арпа, беда, бугдойни ўриб олиш учун бу кунларда фақат ўроқ сўрар, бошқа ҳеч қанақа иш кўтариб келмас эди. Вофуруш бир куни кечқурун келиб тайёр ўроқларни чиптага ўраётганида дадам ётиги билан арзини айтди:

— Бўнакка берган пулингиз кўмир билан темирга кетиб қолди, чой-чақага бир-иккита ўроқ ташлаб кетмасангиз бола-чақа қийналиб қолди.

Вофуруш, оғзи ярим очиқ, бурнини жийирганича дадамга қараб қолди-ю, анчадан кейин димоғи билан:

— Яна беш-ўн танга пул берайми?— деди.

— Йўқ, қуллуқ,— деди дадам,— аввал қарзни узай... Ҳар куни бир-иккита ўроқ ташлаб кетсангиз бас...

Вофуруш ўроқ ўралган чиптани чилвир билан маҳкам боғ-лар экан, тўнғиллади:

— Унда қандоқ бўлади?.. Унда саксонта ўроқни қачон оламану қачон сотаман? Уроқдан менга бир нима қоладиган бўлса мавсумида қолади, мавсумидан кейин устига бир нима қўёлмайман! Ўзингиз ўйланг, инсоф қилинг! Мен сизга кўк қоғозларни шарақлатиб санаб бердим, қўлингиз мўмай пул кўрди. Бозор менга кўк қоғоз бермайди, худо берса томизади, холос. Мен томганини ялайман.

Дадам ҳазилга олди:

— Нима қилай, кўк қоғозингизни қайтариб берайми?

Вофурушнинг аччиғи келди.

— Лафзингиздан қайтасизми? Одамга пулдан ҳам, молдан ҳам кўра лафз керакдир дейман! Майли, лафзим йўқ, одамгарчилигимнинг таги тешик, десангиз шунга қараб гаплашамиз!

Дадам индамади, лекин бунақа индамаслик индагандан ёмонроқ эди. Вофуруш кейинчалик: «Бир очга, бир яланғочга тегма», деб ўйлаган бўлса керак, ҳар куни биттадан ўроқ ташлаб кетадиган бўлди.

Шундан кейин дадам хуфтондан кейин ҳам ишлаб, ўзимиз учун ўроқ ясайдиган, Кулала вофурушга тегишли ўроқлардан «уриб» бозор кунлари сотиб келадиган бўлди. Бироқ вофуруш Кулалани бозорда тутиб олибди, бир-икки шапалоқ уриб, қўлидаги учта ўроқни тортиб олибди. Кулала йиғлаб келди. Дадам индамади, лекин бир қоши баланд, бир қоши паст бўлди. Бу унинг ниҳоятда дарғазаб бўлгани аломати эди.

Кечқурун ранг-қути учган Додархўжа келди, Кулаладан бир икки оғиз гап сўради-ю, қўлидан ушлаб, йўлакдан диканглатганича ўрта эшикка томон олиб борди, эшикни қоқди. Вофуруш товуш берди, анчадан кейин келиб эшикни очди ва Додархўжанинг авзойини кўриб данг қотиб қолди. Додархўжа Кулалани бўйнидан ушлаб итариб юборди. Кулала вофурушнинг оёғи остига йиқилди.

— Ур, даюс!— деди Додархўжа Кулалани кўрсатиб.— бо бир ур, ўлдир!

Вофуруш жон талвасасида беихтиёр:

— Уста!— деб бақирди.

Дадам унинг товушини албатта эшитди, лекин келмади.

Додархўжа вофурушнинг ёқасидан ушлаб бир силтади. Вофуруш дўмбалоқ ошиб кетди, кейин дарров ўрнидан турди, яна: «Уста! Ҳо мусулмон одам борми!» деб бақирди. Дадам юғуриб келди, вофурушга ҳамла қилмоқчи бўлган Додархўжани ушлади, уришиб кўчага томон суриб кетди. Вофуруш дарров уйига кириб, эшигини занжирлаб олди.

Вофуруш икки кун кўринмади, учинчи куни эрталаб дадамини амин чақиртирди. Амин дадамга дашном берибди: «Қари одамни урдирибсиз, бу сафарча маъзур кўрамиз, лекин бундан

кейин қадамингизни билиб босинг, қишлоқнинг дарвозаси бор дебди, дадамнинг бир оғиз гапига ҳам қулоқ солмабди. Маълум бўлишича, Додархўжа қишлоқдан бадарға қилинибди, отқоролуни Қўқон йўлининг ярмигача элиб қўйибди.

Дадамнинг қилмишини амин бу сафарча «маъзур» кўрган бўлса, вофуруш ҳам маъзур кўрармикан? Дадам ташвишга тушиб, бошқа ҳовли ва дўкон қидириб қолди. Бироқ «қари одамни», яна Тўрақул бувани урдирган келгиндига ҳеч ким бошпана беришни хоҳламас, можаро тўғрисидаги гапга қулоқ солмас эди.

Дадам йиғилиб қолган ўроқларини олиб жума кунни Яйпан бозорига кетди. Унинг мақсади фақат ўроқ сотиш эмас, Яйпандан ҳовли, дўкон сўроқлаш эди.

Кулала дўконни очиб ўтирди. Мен келганимиздан бери дам босиб болаларга қўшилмаганим учун ўзим якка ўйнаб кетдим, тупроқ кўчаларни, қумлоқ анҳор бўйларини кездим, кимсасиз бир боққа кириб ярим дўппи жавпазак песа¹ териб чиқдим, анҳор кўпригидан оёғимни осилтириб ўтириб песа еб ўтирганимда бирдан кўнглим тўлди-ю, кўкрагимдан йиғи ўрнига бир куй отилиб чиқди, куй кўкрагимдан ўзининг сўзларини етаклаб чиқди: «Қаерга борсам келгиндиман... болалар ўйинга қўшмайди...». Мингиллаб ўтириб ухлаб қолибман. Бир вақт кўзимни очиб қарасам, тепамда мендан анча катта бир бола аштархон гилоснинг шиғил мева қилган бир шохини пичоқ билан йўниб турибди. Мен уйқусираб «шу ўрикнинг эгаси бўлса керак, ҳозир мени уради» деган хаёлда қолган ўрикни болага тутдим. Бола ўрикни индамай олди, бир-иккитасини еди, мени урмади, темирчининг боласи эканимни эшитиб, яктагининг чўнтагидан бир ҳовуч қоп-қора аштархон гилос олиб берди. Гаплашиб қолдик. Боланинг оти Холиқ экан. Уртоқ бўлиб қолдик. Анҳорни бўйлаб юқорига қараб кетдик. Холиқ кўпдан бери пичоғини чархлатишни орзу қилар, лекин акаси пул бермагани учун бу орзусига етолмас экан, мен Кулалага айтиб чархлатиб бермоқчи бўлдим. Орқа кўчадан юриб Тўрақул вофурушнинг чорвоғига етганимизда Холиқ баланд девор остидаги омбурга қўлидаги гилоснинг шохини ташлади ва менинг ҳайрон бўлиб турганимни кўриб. «Хайри олади» деди. Хайри Тўрақул вофурушнинг хотини экан. Мен уни кўрган эмасман, вофурушнинг хотини борлигини ҳам билмас эдим. Вофуруш ўрта эшикни кетганида ташқаридан, келганида ичкаридан қулфлаб олар, хотинининг товушини ҳам чиқармас экан. Бу ариқ вофурушнинг чорвоғи ва ҳовлисидан ўтар, Хайри ариққа сават тўсиб, Холиқ оқизган нарсаларни тутиб олар экан.

¹ Песа — чала пишган, думбул ўрик.

Вофуруш ҳатто чорвоғ эшигини ҳам қулфлаб ҳеч қаёққа чиқармайдиган бу хотин нима қилиб ўтирар экан? Шу кун ийўлакка келиб қулоқ солдим. Ҳовли жимжит, ариқ бир қиёмда шовуллайди, чорвоғ томонда баъзан барра маърайди; қаердадир сариқ сўпиён миёвлайди... Бир оздан кейин ҳовлидан таптуп ва шилдираган, жиринглаган товуш эшитилди. Эшик ёнидаги ёнғоққа чиқиб қарадим. Катта ҳовлининг бир чеккасида кичкинагина, лекин катта хотинлардай узун оқ кўйлак кийган, бошига фаранг дурра ўраган бир қиз чочпопук ва бозвонини жиринглатиб тўп ўйнамоқда эди.

Мен Кулалани Холиқнинг пичоғини чархлаб беришга кўндирдим ва шу муносабат билан воқеани айтиб бердим. Намозгар пайтида дадам Яйпандан келди. Кулала мендан эшитган гапларни дадамга айтаётганида вофурушнинг уйдан додлаган овоз чиқди. Дадам, Кулала учовимиз югуриб йўлакка чиқдик. Кўни-қўшни келди. Бир қанча эркак-аёл йиғилди. Биров эшикни қоқди. Хайри ҳамон додлар, биғиллар эди. Кимдир вофурушнинг номини атаб чақирди. Ичкаридан жавоб бўлмади. Хайрининг гоҳ бўғиқ, гоҳ чинқирган товушигина эшитилар эди. Биров эшикни икки-уч тепди, бўлмагандан кейин эшикка тармашиб чиқди ва шовқин солди.

— Тўрақул бува, бас, бўлмаса бостириб кирамиз!— деди.

Ҳаял ўтмай чолнинг ҳансираши эшитилди-ю, занжир шириқлаб, эшик катта очилди. Нима бўлиб дадам ҳаммадан олдинда туриб қолган экан, чол эшикдан чиқа солиб дадамга бақирди:

— Ҳа, ҳа, мени яна урдиргани одам бошлаб келдингми?— деди ва ҳамла қилди.

Дадам орқага чекинди.

— Мен одам бошлаб келганим йўқ, ҳамманинг ўз қулоғи бор. Бировнинг боласини ўлдириб қўясиз-ку!..— деди.

Одамлар орага тушди. Бироқ чол ҳеч кимга қулоқ солмасдан дадамга ўшқирди.

— Нима ишинг бор, мен сенинг хотинингни ураётибманми? Қизинг бўлса қўйнимга солиб қўй, ана ундан кейин гапир!— деди, кейин одамларга юзланди:— Ким экан у уйимга бостириб кирадиган?

Вофуруш шовқин солиб ҳаммани ҳақорат қилавергандан кейин: «Бостириб кирамиз» деган йигит уни белидан олиб улоқтириб юборди. Вофуруш елка аралаш боши билан тушди. Кимдир уни турғизиб қўйди. Вофуруш ўнг чаккасини икки қўллаб ушлаганича бўғиқ товуш билан войвойлаб кўчага томон йўналди, эшикдан чиққабидан кейин товуши очилиб кетди.

— Келгиндининг дастидан дод! Тожибой амин, фуқароларингдан хабар оласанми, йўқми! Тожибой амин!..

Вофуруш узоқлашган сайин қаттиқроқ бақирар эди. Ҳамма

жим бўлиб қолди. Кимдир: «Қочавер!» деб югурганча чиқиб кетди. Биров хуноб бўлиб, биров кулиб, биров сўкиниб, ҳамма тарқала бошлади. Аёллардан бир неча киши вофурушнинг уйига кириб кетишди. Кўча эшиги олдида дадам вофурушни отиб турган йигитдан ўпкалади.

— Чакки қилдингиз, ука, мана энди мен балога қоламан,— деди.

Йигит вофурушни чапароста қилиб сўкканидан кейин:

— Қўрқманг, уста, қаёққа чақиртирса биз ҳам борамиз!— деди. Унинг сўзини бир неча киши маъқуллади.

Хуфтондан кечроқ дадамни амин чақиртирди. Дадам дарров чиқиб бояги қўни-қўшнига хабар берди. Можаро устида одам кўп эди, лекин дадам билан бирга саккиз киши борди, холос.

Вофурушнинг уйига кирган хотинлардан бири келиб можаронинг сабабини аямга айтиб берди. Вофуруш ҳовлининг бир чеккасидан бир-иккита меваси қолган гилоснинг шохини топиб олибди-ю, «Буни сенга ким берди?» деб сўрабди, Хайри «Ариқдан оқиб келди» деган экан дўппослай берибди.

Дадам кўп ўтмай қайтиб келди. Амин гапни кўпайтирмабди. одамларнинг гапига ҳам қулоқ солмабди, дадамга: «Қишлоқдан бетўхтов кўчиб кетинг!» дебди. Дадам Яйпанда учраб қолган амакимнинг қайнатаси уста Турдиалидан беш-олти танга қарз олиб келган экан, шу ерда бошнини боғлаб ўтирган вофурушнинг бўнагидан қолган ҳақини, уйи ва дўкон ижарасини берибди, орани очиқ қилибди.

Уста Турдиали Бувайдида турар, Яйпанга бир иш билан келган экан, Бувайдини дадамга мақтабди: «Ун икки мачитлик катта қишлоқ, темирчи зотидан битта ўзим», дебди.

Шундай қилиб Яйпанга эмас, Бувайдига кўчадиган бўлдик. Эртасига кўч-кўрон ва дўконнинг асбоб-ускунасини аравага ортиб Қўқонга йўл олдик. Дадам бизни амакимнинг уйига қўйиб, ўзи дўкон топгани Бувайдига борадиган бўлди. Йўлда амаким билан кампир кўз олдимга келиб, мени ғам босди, яшириқча йиғлади.

БИР ПАЛЛА ТАРВУЗНИНГ ПУЧОҒИ

Дадам бизни амакимнинг уйига қўйиб, уй ва дўкон топгани Кулала билан Бувайдига кетди.

Аям Улмасойнинг гўрига бориб йиғлаб келди.

Амаким оғир ишга ярамай қолибди, ул-бул чархлаб, оташкурак, капгир, ўроқранда сингари енгил-елпи нарсалар ясаб кун кўрар экан. Кампир ҳаж қилиш кўйига тушиб қолибди, беш вақт намозидан кейин нуқул «байтилло» деб йиғлар экан. Ғаффоржон ҳамон мактабга қатнар, най пуфлар, кампир билан

бирга баъзан намоз ўқир экан. Буларга қарайдиган Нисобуви амакимдан қочмай қўйибди.

Хайрият амакимнинг уйида кўп турмадик. Дадам уч кун деганда Бувайдидан уй ва дўкон топиб келди.

Бувайдига кўчдик.

Бувайди ҳақиқатан катта ва обод қишлоқ экан. Унинг марказий кўчаси самовар, баззоз, ҳунармандлар дўкони ўрнашган баланд тимдан бошланарди. Ундан нари кўчанинг икки томони зич дўкон: боққол, аттор, қандолатчи, новвой, сартарош, яна самовар, бир томонда каппон... Ундан нари Эшон буванинг карвон саройи — бозор кунлари деҳқонлар от-уловини шу ерга қўйиб бозор-ўчарини қилар экан.

Карвон сарой дарвозасининг чап томонида айвонлик янги дўкон, унинг олдидан ўтадиган анҳор устига тахта қоқилган; дарвозанинг ўнг томони — саройдан қайрилиб чиқадиган анҳор устига ҳам одамнинг белидан келадиган баландликда каттакон тахта сўри қилинган. Буларнинг ҳаммасига етти-саккизта азамат тол соя солиб турар эди.

Ҳовлимиз кўчанинг у юзида, карвон саройининг рўпарасидаги мачитнинг орқасида, шу мачитнинг вақфи экан. Аям ҳовлини кўриб суюниб кетди. Қутчадеккина ҳовли, унинг кўча томони узун айвон; айвондан кириладиган ва дарчаси айвонга очиладиган ўн бир ёғочлик вассажуп уй, ўнг томонда дарчасиз бўлса ҳам ёруғлик туйнукдан тушиб турадиган яна бир уй. Бу уйдан мачитга эшикча, чорвоқчага эшик қўйилган. Чорвоқча катта бўлмаса ҳам, икки туп олча, бир туп шафтоли, икки кунда узум, бир-икки туп қизил гул бор экан.

Ҳаммамизнинг ҳам хурсандлигимиз чексиз эди.

Ўрнашиб олдик. Дўконга ўт солинди.

Ўроқ мавсуми ўтган, кетмон мавсумга ҳали узоқ эди. Дадам тақачиликни жинидан баттар ёмон кўрса ҳам, тирикчилик тошни ёради, дегандек, отни қорнидан боғлаб тақаланадиган дорни тикиб, тақа ясашга киришди. Қишлоқ каттакон бўлгани учун бу иш ҳам ёмон бўлмади, рўзғоримиз тебраниб турди. Бироқ фалокат юз берди: от тақаланаётганда унинг орқа оёғини думи билан ўраб маҳкам ушлаб туриши керак бўлган эгасининг бепарволиги орқасида от тепиб, дадамнинг қўлини майиб қилди. Дадам қирқ кунча ишга ярамай қолди.

Кулаланинг қўлидан фақат чархлаш, теша товлаш келади, шу ҳам ҳарна бўлгани учун эртадан кечгача дўконни очиб ўтирарди. Икковимиз ҳар хил ўйинлар ўйнаймиз: симни сандоннинг устида болга билан тез-тез уриб чўғ қиламиз, ёнғоқ пойлама ўйнаймиз, ошиқнинг товва томонини тешиб қўрғошин қуямиз — ҳаммиша олчи турадиган қиламиз, «кон» деган юмшоқроқ тошдан соққа ясаймиз, гугуртнинг дорисини пахтага ўраб,

сандоннинг устида болга билан урамиз — қарсиллатиб «тўп-понча» отамиз... Қўпинча болалар йиғилишади.

Билмадим кимдан ўрганган экан, Қулала бир куни болаларга аломат бир ҳунар кўрсатди: бир палла тарвузнинг пўчоғига икки пиёла сув қўйди, сувга қоғоз ёндириб ташлади-ю, ёниб турган қоғознинг устига пиёлани тўнтариб қўйди. Пиёла атрофидаги сувни ҳўплади, ҳўплаганда ҳам пўриллатиб ҳўплади. Қоғоз сувнинг бетида ёнганига, пиёла сувни пўриллатиб ҳўплаганига ҳамма ҳайрон, ҳатто баъзи болаларнинг ранги ўчди. Қулала, бу ҳунарини фақат бир марта кўрсатди, болаларнинг ялинишига қарамай, қайтиб кўрсатмади, тарвузнинг пўчоғини анҳорга ташлаб юборди. Эртасига кап-катта болалар ҳам келишди. Булардан бири тарвуз кўтариб келди. Қулала тарвузни дўконга олиб кириб қўйди-ю, буларга бошқа ҳунар кўрсатди: зулфинда осиглиқ турган қулфнинг калитини олиб, чархга кум босиладиган тахтанинг устига қўйди, ичида дуо ўқиб калитга дам солди. Калитга жон кирди, қимирлади. Ҳамма: «Ўҳ!» деб юборди. Қулала яна дам солди. Калит тахтанинг устида бир қарич силжиди, шундан кейин қаерни кўрсатиб «суф» деса, ўша ерга бориб тураверди.

Ҳамма ҳайрон, ҳамма Қулалага ваҳима билан қарар эди. Бунинг сирини билиш ҳеч кимнинг ақлига келмагани учун Қулала тахтанинг остида жилдираётган оҳанрабони¹ ҳеч ким пайқамас эди.

Мен Қулаланинг «кўз бахшилик» қилганини дадамга айтган эдим, дадам Қулалани уришиб берди. Бироқ воқеа кундан-кун овоза бўлиб, бутун маҳаллага, ҳатто қўшни маҳаллаларга ҳам ёйилди. Қулаланинг калит юргизгани «дуонинг кучи билан қулф ояган эмиш»га айланди.

Шогирди шунақа бўлса устаси қанақа экан!

Қулала бу ёқда қолиб дадам оғизга тушиб кетди. Дадам бу овозани қанчалик рад қилса, унга одамларнинг ихлоси шунча ортар эди.

Аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади.

— Шунча илмингиз бор экан, бир оғиз айтмайсиз... Шунча боламизни қора ер бағрига қўйдик...

Дадам ёлғондан қовоғини солиб:

— Менинг илмим ўзимга ўтмайди,— деди.

Бир куни дадам шу ердан орттирган ўртоғи Али-лайлакнинг даласига қовун сайилига кетди. Шу куни пешинга яқин кўча эшиги очилиб, каттакон дастурхон кўтарган бир бола, унинг кетидан янги сафсар духоба паранжи ёпинган бир хотин кирди. Бола дастурхонни аямнинг қўлига бериб чиқиб

¹ Оҳанрабо — магнит.

кетди. Хотин чимматини орқага ташлаб, аям билан жуда қадрдон дугонадай кўришди, ҳол-аҳвол сўради. Унинг ширин сўзлигидан ва савлатидан аям анқайиб қолди. Жувоннинг эғнида хонатлас кўйлак, бошида фаранг дурра, кўкрагида бозвон, бўйнида бир неча қатор қизил маржон, қулоқларида балдоқ... Аям айвонга палос солди, якандоз ёзди. Жувон амиркон ковушини ечиб, якандозга чиқди, ўтириши билан икки чаккасидаги гажагиғи босиб-босиб қўйди, кейин энли ўсма тортилган қошларини чимириб, ғамза билан:

— Утиринг, овора бўлманг!..— деди ва кенг енги билан елпинди.— Шунча келаман дейман, рўзғор ўлсин, уйдан ҳеч чиқолмайман!

Аям чой дамлаб келди. Жувон уни этагидан тортиб ўтқазди, бошқа тургани қўймади.

Жувон Қўқоннинг Шайхулислом гузаридан Норбўта деган бойнинг қизи бўлиб, отаси пошшоликка буғдой сотар, бу ишдан синиб абгор бўлганидан кейин қизини бувайдилик Чилон¹ қорига тўртинчи хотин қилиб берибди. Чилон қори уни уч-тўрт йил кафтида кўтариб юрибди-ю, ойма-ойига саккиз ойдан бери қарамайдиган бўлиб қолибди. Жувон бу ёғи Шопошшадаги аллақайси бир шайхдан тортиб, Қўқондаги Ёншкўприк фолбинларигача ром очирибди. Ҳамма ром бир жойдан чиқиб: «Жодугар бир аёл эрингни сендан совутган» деяверибди. Жувон бу хусусда ўртанча кундошидан гумондор экан. Унинг куйиб-пишиб айтишига қараганда, бола кўрмаганининг сабаби ҳам ўша кундоши илму амал қилиб пуштини куйдиргани экан. Унинг бу ерга келишидан муроди қайтарма қилдириш ва кундошининг илму амалини дуо билан куйдиртириш экан. Жувон зор-зор йиғлар, аямга ёлворар, унинг елкаларини силар, оёқларига бош қўйгундай бўлар эди. Аям ҳар иш қўлидан келадигану, таранг қилган бир алфозда:

— Менинг эрим темирчи-ку,— деди.

Жувон яна йиғлади.

— Ўргилай, садағалари кетай темирчи бўлсалар! Мадали пийрим² ҳам дукчилик қилганлар!..

Жувон яна йиғлади, шу қадар куйиб йиғладики, кечқурун дадам келганда аям бир мунглиқ-муштипарнинг ҳожатини чиқаришини ёлвориб сўради. Дадам бу гапни эшитиб аввал кулди, кейин қовоғини солиб: «Агар бу гап ўртамизда қолса, бировга оғзидан чиқармаса, майли, сув тегмаган битта кўзача олиб келсин», деди.

¹ Чилон — русча «член» сўзининг бузилгани. Қорибирон ширкатнинг аъзоси бўлса керак.

² Андижонлик машҳур Дукчи эшон, ҳар хил «каромат»лар кўрсатиб, жумладан, «ўтсиз қозон қайнатиб» донг чиқарган.

Жувон эртасига хабар олди, индинига сув тегмаган кўзача кўтариб келди. Дадам кўзачадаги сувга дам олиб, қайтарма қилиб берди. Жувон бу сувдан эрига чой қайнатиб бериши керак экан.

Бир неча кундан кейин уйимизга букчайган бир кампир келди. Кампир эшикдан кириши биланоқ ерга чўнқайиб «уста пийрим»ни дуо қилди, йиғлаб келинини қарғади.

— Жувон ўлгур ўғлимнинг тил-жағини боғлаб олган. Ўғлим ўшанинг чизган чизигидан чиқмайди, ўша келиб дастурхонга ўтирмагунча овқатга қўл-узатмайди. Уч йиллик келин эридан ҳали бир шапати егани йўқ. Худоё ниятингизга етинг, уста пийримга айтинг, шу боланинг тил-жағини очиб берсинлар, бола бечора дунёга шундоқ келиб, шундоқ кета-вермасин...

Бу тўғрида ҳам аям ўртага тушди. Дадам бу кампирнинг ҳам ҳожатини чиқариб, ўғлининг тил-жағини очгани бир қайнатим чойга дам солиб берди.

Шундай қилиб уйимизга хотин-халаж серқатнов бўлиб қолди. Дастлабки кунларда дадам бу ишдан ўзини мумкин қадар тортиб аямни қистатган бўлса, кейинчалик хотинларни ҳам, аямни ҳам кўп ялентирмай қўйди. Хотинлар мачит томондан келиб эшикчадан тўғри «чилтонхона»га кирадиган бўлишди.

Рўзанинг сўнгги кунлари эди. Намозгар пайтида кўчада қий-чув, дол-фарёд бўлиб қолди. Дадамнинг кетидан мен ҳам югуриб чиқдим. Маҳаллада Обид-тажанг деган новча, озгин бир банги бор эди, шу одам кўчанинг охиридан ҳайқириб, хотинини уриб-тепиб келаётибди. Хотин бизнинг эшикдан ўтганда ўнг қўлдаги ҳовлига қочиб кирди. Дадам унинг кетидан кирмоқчи бўлган Обид-тажангнинг йўлини тўсди.

— Обид ака, қўйинг, рўзачилик, ифторга яқин қолди...— деди.

Обид-тажанг тўхтади, қизарган кўзлари билан дадамга еб қўйгудек бўлиб қаради-ю чапароста қилиб сўка кетди.

— Ҳе ўша... келгинди! Кўчманчи! Сен рўзадан гапирма, сен тутган рўза ҳаром! Темирчи бўлиб бир марта болға урганингни кўрганим йўқ, нуқул хотин-халажга дон сепасан!

Дадам индамай уйга кириб кетди.

Кейинчалик бу гапнинг таги чиқди. Дадамнинг «чилтонхона»си тўғрисида маҳаллада гап ўрмалаб қолган, дадам фарзанд талаб бўлиб келган бир жувонга ростми, ёлғонми, тегишга эмаш. Бу гапни аямга Али-лайлакнинг хотини етказибди. Али-лайлакнинг ўзи ҳам хунук бир хабар топиб келди: маҳалланинг йиғитлари бирон кишига паранжи ёпинтириб «чилтонхона» га киргизмоқчи, дадам бирон ножўя ҳаракат

қилган тақдирда мачитга судраб чиқиб, ҳовузга пишиб роса урмоқчи бўлишибди.

Аям «чилтонхона» тўғрисидаги гапга унча ишонмаса ҳам, эҳтиётан гашлик қилди.

Дадам деярли ҳар куни аямга ҳар хил жангномалар, «Баҳоридоним» сингари қизиқ-қизиқ ҳикоя китоблар ўқиб берар эди, бир куни қўлига «Китоби баҳри дурар» тушиб қолди. Бу китобдан шундай гап чиқиб қолди: «Одамзоднинг ҳар елкасида биттадан фаришта ўтиради, ўнг елкасида ўтирган фаришта унинг савоб ишларини, чап елкасида ўтирган фаришта унинг гуноҳларини ёзади...»

Аям тортиниbroқ сўз қистирди:

— Сизнинг чап елкангизга худойи таоло иккита фаришта қўйса ҳам камлик қилади,— деди. Дадам талмовсиради:

— Нега, ўғри бўлмасам, бировнинг ҳақини емасам?..

Намоз ўқимайман, холос, худонинг ўзи кечиради...

Аям йиғлаб юборди.

— Оғироёқман... Нима бўлишини билмайман. Уйдан фаришта қочди... Ҳаром, ҳамма ёқ ҳаром...

Аям Али-лайлакнинг хотинидан эшитган гапларини, ўзининг гумонларини тўкиб солди. Дадам аввал кулди, кейин бу туҳматларга чидай олмасдан «Китоби баҳри дурар» билан аямнинг елкасига урди ва шовқин солди.

— Мен азайимхонмидим? Мунглик-муштипарларнинг ҳожатини чиқаринг, деб ялинган ким?— деди, кейин аямни урганга пушаймон бўлди шекилли, буни кўнглидан чиқариш учун юмшади.— Бир палла тарвузнинг пўчоғидан шунча иш чиқишини қаёқдан билай!

Дадам Али-лайлакнинг хотини айтган гаплар бўҳтон, аямнинг гумонлари беҳуда эканини исбот қилишга киришди. Назаримда аям унинг ҳамма гапига ишонди.

Орадан кўп ўтмай дадам кутиб юрган иш бўлди — «чилтонхона»га бир йигит паранжи ёпиниб кирибди. Дадам буни пайқаб паранжилик йигитни дуо билан қарши олибди, шивирлаб узундан-узоқ бир оятни ўқиш билан унинг ҳожатини чиқарибди, дуо ўқиб кузатибди. Буни дадам дўконда Али-лайлакка кула-кула гапириб берди.

Дадам азайимхонликни бас қилди, келган хотин-халажни «дуо менга юк ташлади», деб қайтараверди. Бироқ «дуо юк ташлаган темирчи пийрим»га хотинларнинг ихлоси кундан-кун ортар, эшикдан қўймаса тешикдан киришар эди.

ВАЛИХОН СУФИ

Куз жуда эрта ва шамол-тўполон билан бошланди. Ишимиз юришиб кетди. Дўконимиз азамат толлар остида ва

айвони бўлишига қарамай, кундузи ҳам эшикни ёпиб, чирор билан ишлар эдик. Кузда қўлнинг орқаси, бармоқлар ёрилади, гугурт чўпи сиққудай, ундан ҳам каттароқ бўлиб ёрилади. Бунинг бирдағ-бир давоси қора сақич, қора сақични ўтга товлаб ёриққа босилади.

Дадам бир кечаси китобхонликдан кейин, ётиш маҳалида қора сақични широкча товлаб қўлига босар экан, бирдан, «Абдуллани мактабга бераман, ҳар қанча сақич бўлса мен босиб бўлдим», деб қолди. Мен қўрқиб кетдим, чунки мактабнинг таърифини кўп эшитган эдим: домла беҳининг новдаси билан уради, мошга чўккалатади, фаллаққа осади... Бир қассоб етаклаб кетаётган эчкиси юрмай тархашлик қилганда: «Эй жонивор, юраверсангчи, мен сени мактабга олиб кетаётганим йўқ, кушхонага олиб кетаётибман-ку», деган экан...

Мен дадамнинг бу гапига «жони оғриганда айтди-қўйди-да», деб қўя қолдим, чунки дадам менинг темирчи бўлишимни хоҳлар, эсимни таниганимдан бери ўйинчоқларим темирчилик асбоблари бўлган, «темирчилик қилиб» уйдаги бирон буюмга зиён еткизсам, ҳатто бузиб қўйсам ҳам мени ҳеч ким қаттиқ уришмас эди.

Дадам дўконга кун чиқмасдан кетар, мен дам босгани кун ёйилганда борар эдим. Эртасига дўконга борсам, дадам битта патнисга олтига нон, ярим қадоқча пашмак ҳолва солиб дастурхон қилиб қўйган экан, шуни кўтариб мени етаклади-ю, мачитга олиб кирди ва мачитимизнинг сўфиси ҳожи дўппи кийган Валихон сўфига: «Суяги меники, эти сизники, тақсир», деб топширди. Валихон сўфи: «Ўғлингиз мулло бўлсин», деб юзига фотиҳа тортди. Дадам кетди. Мен домланинг ёнига чўккалаб биринчи сабоқни олдим.

Мачитнинг қоп-қора ва қоронғи ҳужраси, ўттизга яқин бола атрофга тизилишиб, ҳар қайсиси ўз сабоғини пишитар, ҳужра беҳисоб чумчуқ чуғурлаётган садақайрағочга ўшар эди. Болалар жаврашдан чарчаб ёки безор бўлиб чуғур-чуғур пасайса, Валихон сўфи ингичка, уришқоқ жўжахўрознинг бўйнидай қип-қизил бўйинини чўзиб болаларга кўз олайтирар, бу ҳам таъсир қилмаса малла авра тўнининг узун енгини аста шимариб, узун гавронни қўлига олар, шунда чуғур-чуғур яна авжига чиқар эди.

Икки ҳафта ҳарфлар ёзилган «тахта» ўқиганимдан кейин домла: «Шанба кuni ҳафтиякка тушасан, дадангга айт, ҳафтияк олиб берсин», деди. Жуда суюндим. Дадам дарров ҳафтияк олиб келди. Аям: «Худога минг қатла шукур», деб ҳафтиякка бўздан жилд тикиб берди.

Шанба кuni олтига чапчан, гўртта ширмон, бир қадоқча совунак ҳолва, муштдай-муштдай икки юмалоқ новвотни дас-

турхон қилиб беришди. Шу куни ҳафтиякдан биринчи сабоқ олдим. Мен ҳафтиякдан олдин «тахта» ўқиган бўлсам ҳам, «тахта» билан ҳафтияк орасида бирон муносабат борлигидан беҳабар хатга қарамасдан домланинг айтганини такрорладим:

— Апаламза ал, ҳевамиза ҳам алқам, дол пишди алҳамду.

Мен бу сабоқни куни бўйи пишитдим, эртасига ҳам шифтга қараб такрорлаётган эдим, қарасам, дарчада дадам турибди. Дадам мени имлаб чақирди. Дадам келганини кўриб, кетимдан домлам ҳам чиқди.

— Қани, ўқи, ўқи!— деди дадам.

Мен бояги ўқиганимни айнан такрорлаган эдим, дадам кулди.

— Апаламза ал?— деди ва домлага юзланди:— Тақсир, бу нима деяпти?

Домла менга «алҳамду»ни икки-уч марта ўқитиб эшитди, оғир-оғир киприк қоқиб ўйланиб қолди-да, ниҳоят, дадил:

— Болангизнинг зеҳни ўткир!— деди.

Дадам яна кулди:

— Боламнинг зеҳнини билмайман, лекин вақтида ўзларининг зеҳнлари қалай эди?

Домла гангиб қолди.

— Нима эди... ғалатми? Ўқиганимизни ўқитамиз, эсдан чиққан бўлса ажаб эмас...

— Йўқ, тақсир, эсингиздан чиққан эмас, вақтида уқмасдан ўқиган бўлсангиз керак. Ҳали ҳам бўлса ўқиб олинг: апаламза ал эмас, алифнинг устида забар, ломнинг устида сокин бор — «ал» ўқилади!

Дадам «алҳамду»ни тўлиқ ҳижолаб берди-ю, мени қўлимдан етаклади. Домла кетимиздан: «Менинг мактабимда Чилон қорининг ўғли ўқийди, Абдураҳмон ҳожининг ўғли ўқийди», яна алланималар деганича қолаверди. Биз мачитдан чиқиб кетдик.

Дўконга келиб дадам дамнинг арқонини қўлимга тутқизди: «Мана бунни ушла, ўғлим, мен сени ўзим ўқитаман», деди ва сўфини сўка-сўка воқеани шу ерда ўтирган бир-икки кишига гапириб берди.

Дадам ваъдасида турди: ҳар куни кечаси китоб ўқиганида ўқинётган сатрлари остида бармоғини юргизиб сўзларни менга кўрсатадиган бўлди. Мен кўзимга жўнроқ кўринган сўзларни бошқа вақтларда кўмир билан эшикка, деворга ёзиб юрар эдим. Шундай қилиб мен ўқишни ҳарф танишдан эмас, сўз танишдан, сўзларнинг ёзилиши ва ўқилишидан бошладим. Қаерда «алқисса», «хачир», «савдогар», «Нўшеравон», «пайғамбар», «жанг» деган сўзларни кўриб қолсам, дарров ўқиб ташлар эдим.

Валихон сўфи дадамдан бир-икки кун аразлаб юрди-ю, орадан ўтган гап тарқалиб кетса мактабдорлик нонидан бенашиб бўлишдан қўрқди шекилли, бир куни дўконга келди.

— Уста, ўғлингизни дамга солар экансиз, мактабдан тўғрилиқча чиқариб олсангиз ҳам бўлар эди-ку. Хўп, бўлар иш бўлди, энди шу гап орамизда қолсин,— деди.

Сўфи отасининг давлатига ўқиб олмагани, тирикчилик оғир экани, мачитнинг бутун вақфини имом, қолаверса мутавалли еб, сўфига фақат ялатганидан ҳасрат қилди. Сўфи фақат азон айтишу, ҳол-бақудрат мактаб тутишнигина билар, мактаб қўлидан кетса сўфиликдан келадиган даромад тирикчиликка сурпоқ ҳам бўлмас экан. Дадам ёпиғлиқ қозон ёпиғлиқ қолишига сўфини ишонтириб жўнатди.

Бироқ дадам мени мактабдан нима учун тортиб олгани аллақачонлар тарқалган, менинг ўзим мактаб болалардан бир қанчасига айтган эдим. Орадан кўп ўтмай болаларнинг ярми мактабдан кетиб қолибди. Сўфи бир куни дўконимизга яна, лекин бу сафар гўё дадамга ачинган бўлиб, аслида эса дўқ-пўписа билан келди.

— Дунёда ким кўп, ғаламис кўп. Кеча бир-икки ғаламис имомга арз қилиб қолди: «Темирчи намоз вақтида тарақлатади, баъзан сизнинг «Оллоҳу акбар» деганингизни эшитмай қоламиз», деди. Мен ҳаммасини жеркиб ташладим, имомга тушунтирдим...

Сўфи шу билан «тилингни тийсанг тийганинг, йўқса бу ердан кўчириб юбориш ҳам қўлимдан келади», демоқчи эди. Дадамнинг аччиғи келди.

— Тақсир, темирчилик Ҳасти Довуддан қолган ҳунар, бу ҳам савоб иш. Ҳазрати Али бир соҳибқирон кофир билан етмиш ботмонлик занжир тортишганларини, кофирни судраб мусулмон динига киргизганларини биласизми?

Сўфи шошиб:

— Биламан, биламан!— деди.

— Билсангиз, ҳазрат Али кофир билан тортишган етмиш ботмонлик ўша занжирни темирчи ясаб берган!

Сўфи ўзини доно ва билимдон кўрсатиш учун:

— Ё Баҳоваддин! Гапимиз бир жойдан чиққанини қаранг, имомга мен ҳам худди шундоқ деган эдим-а! Бемалол ишлай-веринг, бемалол тарақлаверинг, ўзим бор... Менинг бир ёғим мингбоши додхоҳ, бир ёғим юзбоши... Юзбоши ҳар ҳайит мени йўқлаб турадилар, мана шу хожи дўппини ўша киши берганлар...— деди.

Сохта ғамхўрлик остида дўқ-пўписа, мингбоши, додхоҳ ва Бувайдининг манман деган, ҳатто мансабдорларга ҳам сўзи ўтадиган юзбоши ҳақидаги бу гапларнинг замирида ўша муд-

дао — дадамнинг тилини тийдириш, тарқаб бораётган мактабни тутиб қолиш муддаоси бор эди.

Орадан бир-икки ҳафта ўтар-ўтмас мактаб буткул тарқаб кетди. Болаларнинг бир қисми тимдан нари катта мачитдаги, бир қисми тўғонбошилиқ бир отинойи очган мактабга кетиб қолди. Бу ҳол сўфининг дадамга адоватини ошириб юборди. Сўфи ҳар қаерда ҳар авж билан дадамнинг пайини қирқа бошлади.

Куз шамол-тўполон билан бошланган бўлса ҳам ҳадемай ҳаволар қайта исиб кетди. Бу фанимат кунларни қўлдан бермаслик учун деҳқонлар шудгор қилишга, ер ағдаришга шошилар, ерни тизза бўйи ва ундан ҳам чуқурроқ ағдаргани олти, саккиз, ҳатто ўн-ўн икки қадоқли янги кетмонлар буюришар эди.

Бир ҳафта жума куни ҳам ишладик. Шунда сўфи намоздан кейин уч-тўртта намозхонни чеккага тортиб иғво қилибди: «Бу келгинди ўзи намоз ўқимайди, бунинг устига мўминларнинг қулоғини қоматга келтиради, кўчириб юбориш керак», дебди, уларни дадамга қарши қайраб солмоқчи бўлибди. Бироқ унинг қутқусига ҳеч ким қулоқ солмабди, чунки темирчи фақат деҳқонга эмас, беш вақт намозни қанда қилмайдиган, эртадан кечгача тасбеҳ ўгиришдан бўшамайдиган художўйларга ҳам керак, шулар ҳам ердан чиққанни ейди, кияди. Дадам Али-лайлакдан бу гапни эшитиб кулиб қўя қолди. Лекин Али-лайлакнинг қони қайнаб кетди. Сўфи яна сасийверган экан, Али-лайлак бир куни сўфини хилватга тортиб, тўқмоқдай муштини унинг иягига тирабди: «Устани тирикчилик қилгани қўясанми, ё кекирдагингни суғуриб қўлингга берайми», дебди. Сўфи ялиниб-ёлвориб унинг қўлидан зўрга қутулибди, лекин тўғри бориб юзбошига арз қилибди, «Али-лайлак бир келгинди темирчини деб мени урмоқчи бўлди», дебди. Юзбоши бу гапни мингбошига айтиб, қозихонада Али-лайлакни ўн олти дара урдирибди.

Али-лайлак гап ер эди, шу чоршанба — дарра еган куни эртаси унинг навбати экан, гапга дадамни ҳам айтди. Жўралар ўн тўққиз киши экан. Али-лайлакнинг дарра егани, шу муносабат билан Валихон сўфи тўғрисида сўз бўлибди. Жўралар сўфининг дадамни бу ердан кўчиртириш нияти борлигини, бунинг сабабини эшитиб даргазаб бўлишибди. Биров сўфи юзбошининг ювиндихўри, яна биров мингбошининг воқеанависи¹ эканини айтибди. Бутун кеча шу ҳақда гап бўлиб, сўфининг адабини бериш тўғрисида ҳар хил таклифлар бўлиб-

¹ Воқеанавис — айғоқчи, агент.

ди, биров «сўфини «хайтов»га солиш керак» дебди — «хайтов»га солинадиган кишини алдаб меҳмонхонага олиб кирилар, ҳамма «хайтов» феб шовқин солаётганда бир неча киши уни босиб, додлаганига қулоқ солмай, соқол-мўйловини қириб ташлар экан; биров, калтакесак едириб сўфини пес қилиш керак, пес бўлса сўфиликдан бекор бўлади, дебди; биров, сўфига эшакнинг миясини едириб жинни қилиш керак, дебди; биров уни «чироғпоя» қилишни таклиф қилибди, «чироғпоя» бўлган киши қишлоқдан қочиб кетишга мажбур бўлар экан.

Бу гаплар, албатта, қизиқ устида, бундан ташқари ўн олти даррадан ҳануз тўлғонаётган кишининг юзига қараб айтилган гаплар, агар сўфи бошқа бирон қилмиши билан жўраларнинг фашига тегмаганда, эҳтимол, қолиб кетар эди.

Шу орада Валихон сўфининг жағини очадиган бир ҳодиса юз берди.

Бир куни Бувайдининг манман деган бойи — жувозкундага ўхшаган юм-юмалоқ юзбоши кўчадан пиёда ўтиб кетаётди дўконимизга томон бир қаради-ю, тўсатдан бурилди, айвонга кирди; деворга суяб қўйилган иккита жодини кўздан кечирди-да, биттасининг кундасига шапалаб:

— Уста, мана шунисини бизнинг ҳовлига элтиб ташлагин!— деди.

Унинг бу гапи, айниқса сенсиррагани дадамга қаттиқ малол келди шекилли, бир қоши паст, бир қоши баланд бўлди-ю, бурилиб кетаётган юзбошининг кетидан:

— Одам юборинг, чақасини ташлаб олиб кетсин,— деди ва ишини қилаверди.

Мен кўрқиб кетдим: бу одам юзбоши эканини — сўфини ҳар ҳайит йўқлайдиган, унга ҳожи дўппи берган ўша юзбоши эканини дадам билиб туриб шундай дедими, ё билмасдан гапирдимми?

Юзбоши бирдан тўхтади, қайрилди, қулоқларига ишонмагандай дадамга қаради-да, тўрлаган калта бўйни қизариб кетди. У бир нима демоқчи бўлди-ю демади, бурилиб кетаверди.

Юзбоши шунда айтадиган гапини айтиб, ҳордигини чиқариб олса ҳам бўлар экан, куни бўйи бу аламини кўксидан чиқаролмапти, кечқурун тимнинг тагидаги самоварда кариллаб ўтириб, бир баҳона билан дадамни хўп сўкибди.

— Туб жой итдан кўра, мусофир итнинг қутургани ёмон бўлади!— дебди.

Шунда юзбошига чой қўйиб бериб ўтирган Валихон сўфи дадам ҳақида бирталай ноҳўя гапларни гапиргандан кейин:

— Намоз ўқимайди, намозни писанд қилмайи, бу одамни мусулмон деб бўлмайди!— дебди.

Юзбошидаё одам, яна сўфи бир келгинди ҳақида шундай дегандан кейин, албатта буларнинг гапи ерда қолмайди. Қандолатчи — боққол, дадамда ҳеч қасди бўлмаса ҳам, юзбоши билан сўфининг гапларини тасдиқловчи бир дадил кўрсатишни лозим кўрибди, дадам шаҳардан нима бўлиб извошда келганини эшитган экан, шуни назарда тутиб:

— Бу темирчи ҳозирги туришида губернатордан кам эмас, извошдан тушмайди! — дебди.

Шу баҳонада юзбошига сурканиб қолишни истаган бошқа одамлар ҳам топилибди. Булардан бири: «Уста асбобини айтганига сотади», дебди, яна бири «чилтонхона» тўғрисида қулоғига кирган гапларни бир жувоз қилиб: «Қишлоқни наҳс босиб кетди», дебди.

Бу гапларни дадамга жўраларидан бири гоҳ кулиб, гоҳ хит бўлиб гапириб берди, ўғит мақомида:

— Қишлоқнинг бўриси ҳам юзбоши, тулкиси ҳам юзбоши, бу билан чап чиқишманг, ўша жодини уйига элтиб берсангиз бўлар эди, — деди.

Шундан кейин сўфига худо берди: дадамни ҳар қаерда ва ҳар ваз билан ёмонлайдиган, ҳар нарсадан бир ишқал топиб хархаша қиладиган бўлди: Жарбулоқдан дадамнинг жияни келган эди, бу бўла кимдандир чаённинг суратини чизишни ўрганган экан, мачитдаги ҳовуз атрофига ўрнатилган панжаранинг бир неча жойига чаённинг суратини чизибди. Сўфи буни кўриб дўконга шовқин-сурон билан келди: «Қиёматда чаёнга ким жэн топиб беради!» деб хўп чийиллади; бир куни имомнинг ҳужрасидан унинг кўкнор туядиган қайроғи йўқолибди, шу куни мачитга Кулала кирган экан, сўфи тўғри келиб Кулалани дўппослай кетди.

Дадам унинг хархаша-машмашаларидан безор бўлиб, Али-лайлакнинг жўраларидан Парпивоё деган йигитни ўртага қўйди ва сўфининг ҳамма шартини қабул қилишга тайёр эканини билдириб, «ярашайлик» деди. Сўфи кўнмабди, «Мен бу чала кофирни маҳалладан кўчирмай ўлсам гўримда тикка тураман», дебди. Кофирдан чала кофир ёмон, кофирни худо яратган, чала кофир шайтоннинг васвасаси билан кофир бўлган эмиш. Парпивоё бу гапни жуда тутақиб, сўфини сўкиб гапирди.

Шундан кейин Али-лайлакнинг жўралари Валихон сўфини сўфиликдан бекор қилишга бел боғлашди.

Жўралар ўртага ташлаган чоралардан фақат эшакнинг миясини бериб сўфини жинни қилиш маъқул кўрилибди, чунки «ҳайтов»га солиб соқол-мўйлаби қириб ташланса, бу касофат соқол-мўйлабсиз ҳам азон айтаверишдан тоймайди, калтакесак ҳали чиққан эмас, «чироғпоя» хатарли экан.

Бозор куни дадам билан Али-лайлак битта чўлоқ эшакни сотиб олишди, Бастоми қумига элтиб, тунука қутичада миясини олиб келишди. Қулала даладан кўкат териб келди. Бундан аям ўқчиб-ўқчиб саккизта сомса ясади. Парпивоё сўфини самоварга олиб кириб, куз кўкатида бўлган «дори сомса»ни олдига қўйибди. Сўфи иккита чой билан саккизта сомсани паққос тушириб, узун дуо қилибди.

Дадам бу ишни қилишда заррача тап тортмаган бўлса ҳам, сўфининг сомса еганини эшитиб ранги ўчди, пешингача қўли ишга бормади, назаримда, сўфининг азон айтиш ўрнига ҳанграшини, ҳанграб-чўччанглаб мачитдан чиқиб келишини кутар эди. Қулала икковимиз ҳам шундай кайфиятда азонни орзиқиб кутардик.

Йўқ, сўфи пешинга азонни, чамамда, одатдагидан кўра пастроқ, лекин тутилмасдан айтди. Дадам беитхир мачитга томон қаради. Бу қарашда хайрият ва шу билан бирга норозилик маъноси ётар эди.

Сўфи намозгарда ҳам адашмади. Шомга яқин Али-лайлак ва унинг жўраларидан беш-олти киши дўконга келишди, ҳаммаси ҳам имо-ишора билан дадамдан: «Сўфи қалай?» деб сўрашди. Дадам кулиб бош чайқади.

Орадан бир ҳафта ўтди. Дадам ҳар куни азонга диққат билан қулоқ солар, охирда хуноб бўлиб: «Адашмаяпти, хумпар!» деб қўяр эди.

Шундан кейин Парпивоё бошлиқ шўх жўралардан уч-тўрт киши бошқалар билан маслаҳатсиз-несиз Валихон сўфини «чирогпоя» қилишибди: сўфини ярим кечаси тутиб, оғзига ҳожи дўпписини тиқишибди, оёғини осмонга қилиб, тимнинг устунига маҳкам боғлашибди-да, орқасига шам ўрнатиб ёқиб кетишипти. Сўфи шу алфозда саҳаргача «чирогпоя» бўлиб турибди...

Буни элдан бурун кўрган самоварчи тугаётган шамни суғуриб ташлабди, қўрқув ва қийноқдан ўлар ҳолатга етган сўфини ечиб олибди ва уйига элтиб қўйибди.

«Чирогпоя» қилганлар, албатта, сўфи қишлоқдан қочиб кетди, деб ўйлашган, бироқ дадам билан Али-лайлак жуда катта ташвишга қолишди; сўфи қишлоқдан қочиб кетса-ку хўп, қочиб кетмаса, юзига чарм қоплаб: «Мени Али-лайлак билан темирчи уста шу аҳволга солди», деб юзбошига, мингбошига арз қилса нима бўлади.

Дадам сўфига ён бериш ва шу билан уни инсофга келтириш мақсадида бошқа маҳалладан уй қидирди.

ОДАМ ЗАВОДИ

Уй теъда топилавермади. Толеимизга Валихон сўфи узоқ ётиб қолди. Бунинг устига унинг тилини тиядиган бир ҳодиса рўй берди.

Нариги маҳалладаги Олим-саркор деганнинг боғида кўк шалка кийган зиндамбир¹ тўралар туришар эди. Булар ер-сув ишларига қарашса керак, анҳорга ола таёқ ўрнатиб, одамларнинг айтишига қараганда, сув ўлчашар, деҳқонларнинг ерига қора номерлар қоқишар эди. Булар тўқима-сават извошни шалдиратиб дўконимиз олдидан тез-тез шаҳарга ўтишар эди. Бир куни мана шу шалдироқ извошнинг олдинги ўқи синиб қолибди. Уша зиндамбирлардан бири ёш бир барина билан бирга извошнинг ўқини яматгани дўконимизга келишди. Дадам буларга «эшак» қўйиб бериб, ўзи ўқни извошдан олишга киришди. Зиндамбир ўтирмай дадамга қарашди. Барина мени гапга солди. Унинг менга берган саволларига дадам тушунганича жавоб бериб турди-ю, барина уйимизни кўрмоқчи бўлди шекилли, дадам менга имо қилди. Мен уни ҳовлимизга бошлаб бордим.

Фарзанд доғини кўра-кўра жонида жон қолмаган аям ойкуни яқинлашган сайин ҳали туғилмаган боланинг ўлиб қолишдан ваҳимага тушар, гоҳ ошкора, гоҳ пинҳоний йиғлар эди. Барина аям билан қўл бериб сўрашди, уйимизни, туриш-турмушимизни кўрди, ҳатто сандалга ўтирди. Аям унинг имо-ишора билан берган саволларига имо-ишора билан жавоб берар, қорнини кўрсатиб йиғлар эди. Барина бир нималар деб унинг қорнини, бошини силади, кейин, аям айтмоқчи «дурбин»га солиб кўрди. Барина дурбинда кўрганидан кейин нима дер экан, деб аям ваҳима ичида тин олмай кўзлари жавдираб турарди. Барина унинг қорнига шаппалаб «яхши» деб қўйди. Кейинчалик билсам барина аямнинг суратини олган экану, аям «ичимни дурбинда кўриб», «яхши» деди деб суюниб юрибди.

Биз дўконга чиққанимизда дадам ўқни ямаб извошга қўяётган экан. Барина зиндамбирга гоҳ кулиб, гоҳ ачиниб бир нималар деди. Зиндамбир дадам билан гаплашди. Орада «докторхона» деган гап кўп айланиб қолди.

Булар Қўқоннинг Кўмир бозори маҳалласида докторхона очилганини айтиб, аямни ўша ерга олиб боришни маслаҳат беришибди.

Шундан кейин маҳаллада «темирчининг тўралардан ошна-

¹ Зиндамбир — ер ўлчовчи.

си бор экан», «темирчининг уйига барина кебди», деб дув-дув гап бўлиб кетди.

Маҳаллада обрўимиз ошиб кетди. Назаримда дадам энди Валихон сўфи тугул ундан каттароғидан ҳам қўрқмас эди. Шу муносабат билан Али-лайлак, унинг жўраларидан бир неча киши қуллуқ бўлсинга келишди.

Дадам аямни ўша докторхонага олиб боришга жазм қилди. Барина ичини дурбинда кўриб «яхши» деганига шунчалик суюнган аям, албатта, докторхонада туғишга дарров рэзи бўлди.

Иш қистов бўлишига қарамай, дадам бир неча кундан кейин Қўқонга бориб докторхонани, унинг шарт-шароитини кўриб, билиб келди. Докторхона ҳақиқатан Кўмир бозорида, кичик амманнинг уйига яқин кўчанинг ичида экан. Бу ҳақда аммадан ҳам, унинг эри тақачи уста Мўминдан ҳам тайинлик бир гап чиқмабди. Лекин уста Мўмин, шу маҳаллалик аллаким деган бир мусулмон этикдўзнинг ўрисдан олган хотини докторхонада тилмоч, деб эшитган экан. Дадам шу этикдўзга учрабди. Дадамнинг мўлжалига кўра, йигирма беш сўм пул бўлса ҳамма харажатга етар экан.

Дадам кўзини чирт юмиб, Али-лайлак ва унинг жўраларидан қарзга йигирма беш сўм йиғиб олди. Уша кун яқинлашганда Қўқонга жўнадик.

Биз кичик амманнинг уйига тушдик. Эртасига амаким билан кампир келди. Бизнинг нима мақсадда келганимизни эшитиб, кампир дод-фарёд кўтарди.

— Нечук эканки менинг неварам ўриснинг қўлида туғилар экан! Вой, неварагинамнинг қулоғига ким азон айтади!

Қани энди дадамнинг тушунтириб, алдаб айтган гаплари кампирнинг қулоғига кирса! Ниҳоят, дадам тутақиб кетди.

— Урисга нима қипти! Урисни мен яратибманми!— деб шовқин солди.

Амаким буларни мурасага келтирди.

— Майли, боланинг қулоғига азонни Абдуқаҳҳорнинг ўзи айтади,— деди.

Бу нарса, ҳақиқатан, дадамнинг эсига келмаган экан.

Дадам бу ҳақда доктор билан гаплашибди. Доктор кўнибди.

Шанба куни аямни докторнинг ўзи келиб кўрди, душанба куни докторхонага ётқиздик. Дадам икки кечаю кундуз докторхонанинг эшиги олдида ўтирди, мен дадамга нон, тунука чойнакда чой элтиб турдим. Учинчи куни эрталаб докторхонадан сариқ соч, кўк кўз ёш бир барина чиқиб қувноқ төвуш билан:

— Уста Абдукаххар! Баранчук!— деб

Дадам ирғиб ўрнидан турди. Ичкарига отилди. Мен ҳам кирдим. Бояги барина дадамни аям ётган уйга бошлаб кирди. Аям кечаси туққан экан, тўрдаги ялтироқ сим каравотда оппоқ кўрпа-ёстиқ орасида фақат боши кўрниб ётар эди. Доктор хотин дадам икковимизни аямнинг чап томонидаги кичкина сим каравот олдига бошлаб борди ва оқ рўйжачанинг бир чеккасини кўтарди. Унинг остида бувак-укачам кўзларини чирт юмиб, қовоғини солиб ётар эди. Дадам болани қўлига олди ва икки қулоғига азон айтди.

Уч кундан кейин аямни кўргани кўплашиб келдик: аммам, унинг қизлари — Улмасой, Мукаррамхон... Аям ўзида йўқ хурсанд, умрида ҳозиргидай хушчақчақ бўлмаган, бир айтиб ўн кулар эди.

— Мен бошда қўрққан эдим, одам тортинса тўлғоқ қочади... Йўқ, булар тортинадиган иш қилишмади. Бечора маржалар мени ёш боладай оқ силовга солиб чўмилтиришса бўлади-ми! Кула-кула ўлибман. Маржалар ҳам хўп кулишди.

— Маржа эмас, барина дегин!— деди дадам.

— Йўқ, доктор хотинни барина дер экан, қолгани ҳаммаси маржа! Тилмоч хотин айтди. Мен ҳам маржа эмишман. Кула-кула ўлибман.

Укамга шу ернинг ўзида от қўядиган бўлдик. Аммам «Кўпайсин», «Турғун» деган номларни айтган эди, дадам унамади.

— Қўй, ирим-чиримдан ҳеч нарса кўрмадим, Умарали қўямиз,— деди.

Умарали Али-лайлакнинг жўраларидан норғул, бақувват бир йигитнинг оти эди.

Уч кундан кейин доктор аямга жавоб бериб, дадамга: «Извошда олиб кетинг, уйда бирон ҳафта ётсин», дебди.

Дадам бизни Бувайдига извошда олиб кетди, лекин қишлоқнинг кираверишида извошдан тушиб, уйимизгача бир чақиримдан ортиқроқ йўлни пиёда босиб кетдик, чунки гузардан извошда ўтиш, катталарни писанд қилмаслик бўлар, халқнинг назарида эса пулимиз ошиб-тошиб ётганини кўрсатар, бундан ташқари яна «бу одам губернатордан кам эмас, извошдан тушмайди» деган гапларга сабаб бўлар эди.

Қўни-қўшни аёллар чақалоқнинг ҳеч бўлмаса кичик чилласи чиқшини ҳам кутиб ўтирмасдан дастурхон қилиб, аямни кўргани киришди. Булар, назаримда, лозимомаддан ҳам кўра, кўпроқ докторхонада туғилган болани кўргани киришар, ҳаммаси назаримда, ундан ўрслик белгиларини қидиришар эди. Бунинг устига аям докторхонада кўрган-билганларини жуда ошириб гапирди: машинага солиб чўмилтирган, машинада

кўрган, машинада овқат пиширган, машинага ётқизиб туғдирган...

Бир кампир ёқасини ушлади.

— Ё қудратингдан, пахтани зовутга солиди деб эшитгад эдим, энди одам зовути ҳам чиқипти-да!..— деди.

Аямнинг одам заводида туққани Яйпанда «Зингер» олганимиздай оғизга тушиб кетди.

ТЕШИКТОШ

Валихон сўфи ҳамон касал, дўконимизга тўра келгани, уйимизга барина киргани обрўйимизни ошириб тинчгина ишлардик.

Кетмон ишлатилаверса ейлиб кетади, яримта бўлиб қолади, ишга ярамайди. Уртача деҳқон хўжалигида баҳордан кузгача беш-олтита кетмон ишдан чиқади. Янги кетмон фалон пул, ишдан чиққан кетмонни тиклаш — яъни пешлатиш икки баравар арзон тушади. Деҳқон янги кетмон сотиб олмай, бўш вақтида эскисини пешлатиб қўяди. Шунинг учун қиш кириши билан темирчига иш ёғилади.

Дадам чаптаст усталардан бўлиб, бир кунда ўн олтигага етказиб кетмон пешлар эди. Дадам кетмонни тез ва яхши пешлаши устига хат билиши, назаримда бозорбошидаги уста Турдиалининг нонини яримта қилиб қўйди: пешланган кетмон бирибидан фарқ қилмаса ҳам деҳқон ўз кетмонини олгиси келар. Уста Турдиали кетмонни олишда унга ҳар хил белгилар қўйса, дадам пўлат қалам билан кетмоннинг елкасига эгасининг отини ёзиб қўяр, деҳқон хат билмаса ҳам бунга жуда қизиқар, хурсанд бўлар эди.

Бувайдининг «тўнгак кўчирадиган шамоллари» қаттиқ совуқ олиб келди. Ҳар ўпқини бир жаҳон совуқдай майда шакар қор ёғди. Совуқ кундан-кун забтига олиб, дарахтларнинг шохи булдуруқдан эгилди. Мусичалар тап-тап тушиб ўлаверди. Шоғирдимиз Кулала дўконда ётолмай, Чилон қорининг қароллари билан унинг оғилида ётиб юрди. Бир кундуз куни дўконнинг эшигини беркитиб, чироғ билан ишлардик.

Мана шу кунларнинг бирида кўчадан хотин кишининг чинқириб додлаган товуши эшитилди. Ҳаммамиз югуриб чиқдик. Бозорбоши томондан думи қисик қора бир итни қувлаб келган аламон «Тўс!» «Ур!» деганича ўтиб кетди. Одам йиғилди. Музлаб, афти буришиб ётган анҳордан нари кўчанинг ўртасида ёш бир жувон ётар эди. Қимдир: «Ия, Бабарнинг хотинику!» деди ва қўрқувдан, оғриқдан беҳуш бўлиб ётган жувоннинг юзига сариқ қийгини ёлиб қўйди. Жувонни кўтариб уйга элтгани болаларнинг кучи етмас, катталар эса номаҳрам

эди. Кимдир Бабарни айтиб келгани чопди. Жувоннинг қуйми-чи ва болдиридан оққан қон қорни қизартириб, буғланиб турар эди.

Ҳаял ўтмай Бабар етиб келди ва хотинини даст кўтариб уйига олиб кетди. Болалар, биримиз сувга олиб чиқилган кўзанинг синиғини, биримиз жувоннинг ковушини, ёпиниб чиққан тўнини олиб унинг кетидан кетдик. Бабар Ҳатам самоварчининг хизматкори бўлиб, хотини билан хўжайинининг ташқисидан турар эди. Бабар хотинини авайлаб сандалнинг четига ётқизди. Хотини ҳушига келиб ингради. Қўшни хотинлар кириб келишди. Булардан шаддод бир кампир Бабарнинг қийиғини ечиб олди, иккига бўлди.

— Ис босиб боғлаш керак, дарров ис топ!— деди.

Бабар товдондан, васса бўйра шипдан ис йиғиб кампирга берди. Кампир яраларга ис босиб боғлади. Жувон анчадан кейин кўзини очиб ваҳима ичида:

— Қутурган ит эди шекилли?— деди.

Кампир унга тасалли берди.

— Қутурган бўлса нима, эринг Тешиктошга олиб боради. Тешиктошдан икки марта ўтсанг кўрмагандай бўлиб кетасан,— деди, кейин ўзи бормаган, кўрмаган бўлса ҳам, Тешиктош ҳақида гапириб берди.— Тешиктош узоқ. Бачқирдан ҳам нари, булут сув ичадиган дарёнинг бўйида. Овчилар шу дарёда булут овлашади, сув ичгани тушганда отиб олишади. Ҳар ўқ узилганда супрадай-супрадай булут узилиб тушаверади...

— Обораман, худо хоҳласа обораман!— деди Бабар.

Ўн кундан кейин Бабар хотинини Олқордаги аммасиникига олиб кетди, шу кўйи ўзи ҳам зим-ғойиб бўлди. Орадан ўн кунча ўтгандан кейин бозор куни қулоқларини оқ қийиқ билан боғлаб олган Бабар икки елкасида обкаш, қўшқулоқларда қатиқ, чамбараклардаги коса ва шокосаларда қаймоқ, халта ва халтачаларда қурут, сузма кўтариб дўконимизга кириб келди. У бозорга ўтиб кетаётган экан, дадам билан саломлашгани, ундан ҳам кўра совуқ ўтиб кетган оёқларини иситгани қайрилибди. Унинг чўзиқ юзи хийла сўлиган, катта-катта кўзлари киртайган, қўллари кир, кийим-боши бир аҳволда, афтидан, кунитунни ғам-койиш билан бўлиб, ўзига қараш ҳам юрагига сиғмас экан. Қулала оқ тарашадан гулхан ёқиб берди, олдига иккита жириш нон, бир сиқим жийда қўйди. Унинг айтишига қараганда хотини кечалари билан инграб чиқар, Бабар уни тезроқ Тешиктошга олиб бориб, азобдан қутқариш учун пул йиғар экан. Олқордаги сигирлик, лекин бозорга қатнолмайдиган одамлар қатиқ-қаймоғини ва бозор-ўчарини Бабарга топшириб, унинг хизмати бадалига ҳол-бақудрат бир нима беришар экан. Бабар ҳозирнинг ўзида рўзғордан орттириб саккиз танга нақд пул

қилиб қўйибди, яна беш-тўрт танга орттирса, хотинини олиб бетўхтов Тешиктошга жўнар экан.

Бабар исиниб, нон-жийда билан қорнини тўйғазиб, худди қари одамдай ҳаммамизни дуо қилди, қатиқ-қаймоқларини кўтарганича бозорга тушиб кетди.

Бозор қайтиш маҳалида кимдир: «Бабар ўғирлик қилиб қўлга тушди», деган хабарни топиб келди. Бу ақлга сиғмайдиган гап эди. Дадам воқеани билиб келгани мени бозор бошига юборди.

Бозорда одам сийрак. Тимдан берироқдаги кўчиб кетган мисгарнинг дўкони олдида одам, кўпроқ болалар тўпланиб туришибди. Қудрат чўлоқ деган пояки одамларга куйиб-пишиб гап маъқуллаётибди. Бозорни айланиб юрадиган пояки воқеадан бошдан-оёқ хабардор экан.

Бабар охирги икки хурма қатигини сотиб, харидор хурмини бўшатиб келгунча қаймоқ бозоридаги катта толнинг тағида турган экан, каппон томондан ҳайқириқ, «Ушла-ушла!» деган товуш эшитилибди. Бир гуручфуруш харидордан пул олаётганда биров пулга чанг солиб қочибди. Уғрининг шериги бўлса керак, гуручфурушни ўғри қочган томонга эмас, қаймоқ бозорига томон йўллабди. Эс-ҳушини йўқотиб қўйган гуручфуруш тўғри келиб Бабарнинг ёқасидан ушлабди. Қўрқиб кетган Бабар гуручфурушни даст кўтариб, бошидан ошириб ташлабди. Гуручфуруш ўрнидан тура солиб жон аччиғида дол солибди ва яна Бабарга ёпишмоқчи бўлибди. Бабар бир уриб уни ағдарибди. Воқеадан беҳабар халқ ўзидан катта ва саллали одамни ураётган Бабарни ушлабди, отқоровулни чақирибди. Отқоровул уни кўчиб кетган мисгарнинг дўконига қамаб қўйибди. Ҳозир амин келиб уни сўраши керак экан.

Аминни чувалиб кетган салласини қўлтиқлаб олган гуручфурушнинг ўзи топиб келди. Амин Бабардан гап сўрамай-нетмай бошига, елкасига бир неча қамчи урди.

— Қани пул?

Бабар нима бўлганини, нима бўлаётганини тушунолмайдиган бир аҳволда гуппи тўнининг чўнтагидан бир сиқим чақатанга олиб аминга узатди. Амин пулни олиб гуручфурушга берди. Гуручфуруш пулни олиб, Бабарга ўшқирди:

— Қолгани қани?

Бабар охирги икки хурма қатиқнинг пулини сўраётибди, деб ўйлади шекилли, худди узр сўрагандай:

— Ҳали олиб келади, худо урсин агар...— деди.

Совуққа чидолмай ер тепиниб турган амин отқоровулга кўз қисди.

— Яна бирпас тур, шеригини айтса-айтгани, бўлмаса далага олиб чиқиб отиб ташла!

Бабарнинг кузлари жавдирарди:

— Мени нимага оттирасиз, амаки, оттирманг... Хотинимни кутурган ит қопган, жуда ёмон қопган, ишонмасангиз одам юборинг, уйда йиғлаб ётибди... Тешиктошга олиб борадиганман... Мени оттирманг, ишингиз бўлса буюринг. Ҳатам акадан сўранг, мен ишдан қочадиган йигит эмасман... Хотиним йиғлаб ётибди.

Амин чиқиб кетди. Гуручфуруш ташқарига чиқиб Бабар Серган пулни санаб кўрди, пул мўлжалига бир оз тўғри келди шекилли, отқоровулга бир мири чойчақа узатди:

— Қолганини ундирсангиз яна бир мири бераман,— деди-ю кетаверди.

Отқоровул Бабарга бақирди:

— Шеригингни айтасанми, ё отиб ташлайми?

Бабар тушунолмади.

— Менинг шеригим йўқ, Олқордан битта ўзим кўтариб келганман...

Отқоровулнинг жон-пони чиқиб кетди, уни туртиб-тепиб дўкондан олиб чиқди-ю, «отиб ташлагани» Эшонбуваннинг карвон саройига томон ҳайдаб кетди. Болалар дув эргашди. Бабар йўл бўйи ёлворди:

— Жон ака, мени отиб ташламанг, худо хайр берсин... Хотинимни ит қопган, уйда йиғлаб ётибди...

Мен дўконга югуриб кириб воқеани айтдим. Қулала билан дадам ҳам чиқишди. Отқоровул Бабарни саройнинг тўридаги гешикдан далага олиб чиқди. Болаларгина эмас, бирталай катта одамлар ҳам йиғилди. Отқоровул милтигини ўқлади, «Айтасанми, йўқми»? деб бир-икки ўшқирганидан кейин бир неча қадам орқага чекинди-ю, Бабарнинг калласини қорага олиб ўқ узди. Бабар ўқ келиб тегишини кутиб бўлса керак, оғзини, кўзларини катта очиб, қимир этмай турар эди. Отқоровул орқасида турган одамларга юзланди.

— Епирай, бунақа баттол ўғрини умримда кўрган эмасман, устидан ошириб ўқ узибману, киприк қоқмайди-я!

Отқоровул Бабарни элтиб яна қамаб қўйди.

Эргасига Бабар тўғрисида хунук бир хабар эшитдик. Бу хабар рост экан, тафсилотини отқоровул гапириб берди.

Отқоровул Бабарни гапга солиб кўрибди, унинг беғуноҳликани билгач, қўйиб юборгани ижозат сўраб хуфтондан кейин аминнинг уйига борибди. Амин мингбошиникига кетган экан. Мингбошиникига шаҳардан меҳмонлар келган, зиёфат авжида экан. Отқоровул меҳмонхонадаги хизматкорлар билан ўтириб қолибди. Зиёфат саҳарга яқин тугабди. Отқоровул йўлда Бабар тўғрисида гапирган экан, амин: «Ия, эсдан чиқибди-ку», деб жадаллабди. Келиб гугурт чақиб қарашса, Бабар

дилдираб, бурчакка тиқилиб ўтирган эмиш. Унинг аҳволини кўриб амин «айб ўзингда» дегандай шовқин солибди:

— Эшик қулф эмас-ку, чиқиб кетавермадингми!

Бабар тиши тишига тегмай зўрга:

— Ўзингиз қамаб қўйдингиз-ку, пошшолик одамисиз,— дебди.

Амин эшикни катта очиб юборибди. Бабар дилдираб, дўкондан секин чиқибди, кейин бирдан югурибди; йиқилибди, ўрнидан зўрга туриб яна чошибди... Ким билади, шўрлик, нима учун Ҳатам самоварчининг самоварига кирмабди, нима учун бирон эшикни тақиллатиб тонг отгунча бошпана сўрамабди, «бемаҳалга қолганимдан хотиним хавотир бўлиб кўчанинг бошида ўтиргандир», деб ўйлаган бўлса керак!

Эрталаб йўловчилар Олқорнинг кираверишидаги якка бақатерак остида чўққайиб ўтирган бир одамни кўришибди; эрталабки қуёшнинг нурида эриб тўкилаётган булдуруқ бошига, елкасига тушса ҳам у қимир этмас эмиш. Бориб қарашеа Бабар экан! «Нима қилиб ўтирибсан», деб биров елкасидан тортган экан, Бабар ағанаб тушибди, бечора совуққа қотиб ўлиб қолган экан.

Билмадим, орадан қанча вақт ўтди экан, Олқордан бир деҳқон кетмон пешлатгани келди. Дадам ундан Бабарнинг хотинини сўради. Деҳқон анчадан кейин хўрсиниб жавоб берди:

— Бечора эрининг ғамида жинни бўлиб қолди... Емон жинни бўлди, ўзини уриб, тишлаб, не азобда ўлди...

Ўни қутурган ит қопганидан бу одам беҳабар экан...

ОҚПОШШОНИНГ АРЗАНДАСИ

Валихон сўфи ўн кунча гоҳ ўзидан кетиб, гоҳ ўзига келиб, кўзига алланималар кўриниб, алаҳлаб ётди-ю, кейин оғир касалга чалиниб, икки ой деганда ўрнидан турди.

Қиш ўтди, баҳор ўтди. Тўралардан ошнамит борлигини эшитган бўлса керак, Валихон сўфи бизга хархаша қилмай қўйди; жабр кўрганлиги ҳақида ҳеч кимга арз қилмаган бўлса керак, чунки бир жиҳатдан, «чирроғпоя» оғзига оладиган гап бўлмаса, иккинчидан, тўралар олдида мингбоши-ю юзбоши ҳам қўл қовуштирар эди.

Бундан ташқари ёзда юрт нотинч бўлиб қолди.

Герман билан уруш бошланганлиги хабарини биз Яйпанда икки ойдан кейин, ўшанда ҳам тасодифий суратда эшитган бўлсак, оқпошшо уруш ишларига мусулмонлардан мардикор оладиган бўлганини уч кунга қолмай эшитдик.

Ўн тўққиз яшардан ўттиз бир яшаргача ҳаммани олармиш!

Бувайди бўлисига беш минг ўн икки киши тушибди!

Бу кунлар деҳқончиликда қизгин иш палласи бўлишига қарамай, ҳар куни намозгарга яқин кўчалар, гузар гавжум, тимнинг тагидаги иккита самоварга одам сиғишмайди. Босинқи ғовур: «Э, худо!», «Золимга ўзинг инсоф бер!» деган нидолар:

Дадам ҳар ҳафта-ўн кунда темир, кўмир келтиргани Қўқонга туриб турарди. Умрида шаҳарни кўрмаган кўпчилик деҳқонлар уни дунёдаги ҳамма гапдан хабардор, деб ўйлашар, шунинг учун дўконимиз олдидан одам аримас эди.

Бу кунларда деҳқонларнинг ўзлари ҳам гапнинг уяси бўлиб қолишди.

— Мардикорликка олинган одамларни заводга солиб кўзини кўкартирар эмиш. Одамни бу эшигидан киргизиб заводни бир бўкиртирса, нариги эшигидан кўзи кўкариб, нонни тескари тишлаб чиқаверармиш.

— Мардикор ўлса ўлигини сандиққа солиб тикка кўмармиш!

— Мардикор касал бўлса оёғидан осиб, оғзидан мўмнё олармиш.

— Қоф тоғида бир мерган ов қилиб юрган экан, қараса калладай келадиган бир тош пастдан юқорига юмалаб кетаётган эмиш. Мерган тошни олиб губирнатирга элтиб берибди. Губирнатир уни оқпошшога юборибди. Оқпошшо тошни ёриб қараса, ичидан оппоқ панжа чиқибди. Пошшо кулибди, панжани тахтининг поясига қўйиб, қилич билан қийма-қийма қилиб ташлабди.

Бунақа миш-мишларнинг сон-саноғи йўқ эди.

Қишлоқ каттакон азахонага ўхшаб қолди: босинқи ғовур, оҳ-воҳ, кўз ёши. Ҳамма кутади, ҳадемай, ўлик чиқиши, бутун қишлоқни бошига кўтарган қий-чув, йиғи-сиғи, дод-фарёд ичида тобут кўтарилиши, яъни мардикорга олинган кишиларнинг рўйхати эълон қилиниши керак.

Бироқ, рўйхатдан дарак йўқ. Юрт оғалари бўлмиш мингбоши, Чилон қори, катта мачитнинг имоми Шарофиддин махсум, юзбоши, Абдурахмон пахтафурушлар маслаҳат қилишгани қилишган. Булардан биронтаси кўча ё гузарда кўринмайди. Одамлар буларни уйларидан ҳам топишолмайди.

Бирдан дув-дув гап бўлиб қолди: «Ҳамма хатга тушган экан, юзбоши Тошкентга дилғиром юбориб, пахта экқан чоракорини сўраб олибди, ўрнига шаҳардан мардикор олиб берибди». Ҳали рўйхат эълон қилинмасдан туриб, «Мен ҳам пахта эккан эдим», дея мингбошининг остонасига бош урган деҳқонлар, «Менинг боламни, менинг эримни чоракор, қарол қилиб олинг, ўла-ўлгунича хизматингизни қилади, кулингиз бўлади», деб юзбошининг оёғига йиқилган аёлларнинг ҳи-

соби йўқ эди. Бир томонда йиғи-сиғи, бир томонда ғовур, ҳай-қириқ, қарғаш...

Бу орада «кўзни кўкартириш», «оппоқ панжа» ва бошқа миш-мишлар ўрнига чин хабарлар тарқала бошлади: Хўжандда халқ ғулу кўтарибди, тошкентликлар «биз мардикор бермаймиз» деб маҳкамага боришибди, фалон жойда халқ мингбошининг уйига ўт қўйибди, фалон қишлоқда одамлар аминни аламон қилишибди...

Ниҳоят, юрт оғалари ҳамма маҳалладан эликбоши билан имом ва обрўли кишилардан бир-иккитасини чақириб, йиғин қилишди. Йиғинда катта мачитнинг имоми мулла Шарофиддин юрт оғалари ваколоти билан ваъз айтибди, «амри подшоҳ вожиб» деган гаплардан кейин: «Мардикорликка хоҳлаган одам боради, хоҳламаган бормайди, ўрнига одам беради», дебди. Бу гап ҳар бир хонадондаги, бутун қишлоқдаги азани тўйга айлантириб юборди. Бироқ бу хурсандчилик кўпга бормади. Олинадиган мардикор жўнатиладиган кун айтилгач: «Хоҳламаган одамнинг ўрнига ким боради ва бунинг эвазига нима сўрайди?» деган савол ҳамманинг гирибонидан тутди.

Маҳаллада «Пошшолик жинни» деб аталадиган Рўзи-гов деган овсар бир йиғит бор эди. Қачондир Бувайдига каттароқ бир тўра келганда Рўзи-говга ярим танга сийлов бериб, елкасига қоқиб қўйган экан, шундан бери уни пошшолик жинни деб аташар экан. Унинг жиннилиги шундан иборат: жини суймаган итни пичоқлаб ташлайди, қатиқдан қўрқади, вақти чоғ бўлган вақтларда ҳамниша шу ашулани айтади:

Олма берсам олмайсан,
Беҳи берсам олмайсан,
Қайси бойнинг қизисан?..

Тўра елкасига қоққандан бери Рўзи-гов қорни очса рўпара келган эшикни қоқиб овқат сўрар экан. Мардикорликка ўз ихтиёри билан боришга хоҳиш билдирган киши фақат шу бўлди. Уни Чилон қори укасининг ўрнига юборгани шошиб-пишиб етмиш беш сўмга сотиб олди. Ундан кейин одамнинг нархи юз, сал кунда икки юз, ҳатто уч юз сўмга чиқди. Кимдир етти юз ҳам сўрабди.

Юрт оғалари яна қишлоқнинг казо-казоларини чақириб йиғин қилишибди. Йиғинда тўраларнинг раъйига мувофиқ шу юрт оғаларидан иборат юзбоши бошлиқ маҳкама тузилибди. Маҳкаманинг вазифаси мардикор олишда пошшоликка ёрдам бериш, шу билан бирга мардикорликка кетадиганлар ва уларнинг бола-чақасига қарашидан иборат экан. Маҳкама номидан юзбоши гапириб, халққа ачинибди: «Одам ёллагани пул тополмайди, пул топса одам тополмайди, маҳкама халқ-

нинг бу мушкулини ҳам осон қилиши керак», дебди. Унинг бу гапи ўша кунни ҳайитга, тунни бозоршабга айлантириб юборди. Ўша куни: «Юзбоши бувам яқинда мингбоши бўлармишлар», деган гап тарқалди.

Маҳкама мардикор пули йиққани ҳар маҳаллага иккитадан вакил тайинлади, халқдан йиғилган пулга одам сотиб олгани шаҳар ва бўлис бозорларига кишилар юборди.

Бизнинг маҳалладан мардикор пули йиққани ўзимизнинг элликбоши билан Валихон сўфи тайинланган экан, иккови дўконимизга келди. Дадам бошқа иш бўлмаганидан бозорчилардан тушган пичоқларни чархлаб ўтирар, Кулала чарх тортар эди. Сўфи дадамнинг юзига қарамаса ҳам ортиқ даражада мулозимат кўрсатди, ҳол-аҳвол сўради, ҳатто менга ҳам сўз қотиб: «Ҳа, қочоқ!» деб қўйди. Дадам шаҳар акси урган, закончироқ одамлигидан беҳабар экан шекили, янги элликбоши гапнинг пўскаласини айтди-қўйди.

— Қани, уста, пулдан чиқарасизми, ё мардикорга борасизми? Беш юз сўм берганлар ҳам бўлаётибди, сиз уч юз сўм берсангиз бас, косиб одамсиз...

Дадам унинг сўзини ҳазилга йўйди:

— Оқпошшо «болғанни уравер, сенга ҳеч ким тегмайди» деган-ку?..

Валихон сўфи кулди.

— Биз ҳам шуни айтяпмиз,— деди шошиб.— Мардикор пулини берингу, жойингиздан қимирламанг!..

Дадам яна ҳам мулойимроқ, яна ҳам ҳазилга тақаб деди:

— Мардикор пули хатга тушган, лекин ўзи бормай ўрнига одам берадиган кишига чиққан бўлса керак? Мен хатта тушган эмасман, ёлғиз қўл косиб, бола-чақалик одамман.

Элликбоши сўфига қаради. Ўлганининг кунидан газабини ичига ютиб турган сўфининг ранги ўзгарди.

— Ҳамма вақт юртдан ўзингизни четга тортасиз-да, уста! Юртга келган тўй экан, нима қиласиз гапни кўпайтириб! Саккиз ойдан бери тўшакда ётган Одил бува ҳам хатга тушган эмас, лекин берди, юз сўм берди! Мадрайим чўлоқ ҳам хатга тушган эмас, лекин қатордан қолгани йўқ! Раҳматлик Норбўтанинг хотини тул боши билан топганини тутиб ўтирибди! Қалимасини ўгириб ётган бир касал чол, туғма бир чўлоқ, бир тул хотинчалик эмасмисиз?! Қўйинг-э! Худо урди-кетди!

Сўфи қўлига тушиб қолган қайроқни улоқтириб юборди.

Булар билан гап талашиш юзбоши ва бошқа балоҳўрларнинг оғзидаги суякка қўл узатиб, уларни ириллатиш бўлар эди. Булар ирилласа ҳар чоқ дадамга оғиз солиши, ҳар қанақа қилиб ҳам бўлса уни мардикорликка бериб юбориши мумкин эди. Шунинг учун дадам ён берди.

— Бисотимда эллик сўм пулим бор. Езда иш йўқ, кузда темир, кўмир керак...

Сўфининг кўзлари шохсоққадай ирғиб чиқди.

— Майли, ўшани ҳам берманг! Юртдан чиқдим, деб қўя қолинг! Юртдан чиқинг бир пақирингиз ҳам керакмас!

Юртдан чиқиш тириклай гўрга кириш деган сўз. Узоқ савдолашгандан кейин дадам икки юз эллик сўм беришга рози бўлди. Бунинг эллик сўми нақд, икки юз сўмини уч кун ичида бировдан қарз кўтариб бериши керак эди.

Дадам икки юз сўм сўраб, ҳар йили баҳорда деҳқонларга бўнак ва қарз берадиган Чилон қорига учради. Қарз шу чоққача юз сўмига ўн сўм фойда билан берилар экан, мардикор пули чиққандан бери тобора кўтарилиб, йигирма, ўттиз, ҳатто қирқ сўмга етибди. Дадам шу маҳаллалик темирчи бўлиб вақт-бемаҳал фойдаси тегишини, ишни арзон ва икир-чикирни бепул қилиб беришини назарда тутиб, Чилон қори икки юз сўмни юзига йигирма беш сўм фойда билан қарз берибди.

Дадам пулни элликбошига элтиб берди. Элликбоши икки юз эллик сўмни олиб «қизил қоғоз»ни йигирма сўмга берибди, дадам «Нега бундоқ?» деб сўраса, элликбоши: «Тушган пулни ҳукумат билиб қолса «халқ бой экан» деб ўлпонни кўпайтиради», дебди.

Пул йўқ, иш йўқ, дадам диққат, юрагига қил сизмасди.

Бир кун кечки пайт дадам икковимиз отйўлакда ёнғоқ ўйнаётган болаларнинг ўйинини томоша қилиб, муюлишдаги харсанг тошда ўтирган эдик, Али-лайлак келиб қолди. Унинг ҳам кайфияти яхши эмасди, мардикор пулига ҳўкизини сотиб берибди.

— Бунинг ҳаммаси хотинталоқ юзбошидан чиқяпти,— деди Али-лайлак нафаси титраб.— Пошшолик, мардикорликка ҳамма борсин, деган эмас экан, бу занғар мардикор пулини ҳамма хонадондан оляпти, юртнинг бошига келган кўргуликни қошиқ қилиб халқнинг қонини ичяпти. Қишлоқни қарзга кўмиб ташлади. Ноинсоф, юз сўмга ўттиз беш, қирқ сўмгача фойда қўйяпти.

Али-лайлакнинг жўраларидан кўпи мардикор пули бергани қурби етмай, ўзи борадиган бўлибди. Булардан бири — Эрмат деган йигит мардикор пулига ерини сотиб бермоқчи бўлган экан, юзбоши ярим баҳо қўйибди. Юзбоши шафе, шафелигидан кечмагунча ерни бошқа одам ололмас экан. Али-лайлак қишлоқнинг йигитларини сўка кетди.

— Бу замоннинг йигитлари ҳезалак бўлиб кетган! Зоғора ундай қовушмайди! Буни юзбоши ҳам, бошқаси ҳам билади-да, шунинг учун ҳеч нарсадан тап тортмай қилғилигини қилаверади. Ҳаммамиз латтамиз, латта бўлмасак бу занғар юзбоши-

нинг ҳар бошига минг бало ёғдирмасмидик! Ярим пақир тиллани ўтда эритиб, унинг тўймас кўзларига, бўғзига қуй-масмидик!..

Али-лайлакнинг тилига чиққан бу гаплар, назаримда, дадамнинг, балки бутун қишлоқнинг дилида ўта доғланган ёгдай тутаб ётар эди.

Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди.

Орадан бир неча кун ўтди. Бир куни намозгар пайтида бозорбошидан устма-уст иккита ўқ чиқди. Ҳаял ўтмай яна уч-тўртта ўқ отилди, ундан кейин ўқ бодроқ бўлиб кетди. Кулала икковимиз кўчага югурган эдик, дадам қайтарди, уришиб берди, бориб эшикни заنجирлаб келди. Уқ овози сийраклашди, лекин дод овози эшитилди: «Войдо!.. Войдо! Юзбошини ўғри босди, келавер!» Додлаган одамнинг ўзи бўлса керак, ашула бошлади: «Ойда, йилда бир келган меҳмонидан айрилмасин...»

Қоронғи тушгунга қадар гоҳ якка-дука ўқ, гоҳ дод, гоҳ ашула товуши эшитилиб турди-ю, бирдан жимиди. Шу жимиганича эрталабгача бутун қишлоқ ернинг қаърига кириб кетгандай тиқ этган товуш чиқмади. Дадам бомдодда мачитга чиқиб хабар топиб келди: ўғрилар юзбошини жодида уч бўлак қилишибди, кейин керосин сешиб ўт қўйишибди. Кейинчалик гап чиқди: ўғри босганда юзбошининг шаҳарлик қайин синг-лиси томга чиқиб янтоқ орасига яширинган, ўша ерда туриб ўғриларнинг номини этагига ёзиб олган, бутун бўлган ишни кўриб турган экан. Умнат деган бир йигит юзбошининг олдига бир этак тилла тўкибди, «егин», дебди. Юзбоши тилладан ютолганича ютиб, охири ютолмай қолганидан кейин Умнат унинг оғзига тиллани зўрлаб тиқибди.

Пешиндан кейин Кулала икковимиз дадамнинг йўқлигидан фойдаланиб томма-том тимгача бориб, тимнинг тепасига чиқиб олдик. Бу ердан Қўқон йўли, Бувайдининг киравериши, юзбошининг токи ва унинг остида кўк айвони барала кўриниб турар эди.

Бу ёғи юзбошининг дарвозасигача, у ёғи Қўқон йўли — кўчанинг икки томони лиқ одам. Бутун Бувайди гўё кўчиб чиқибди. Ҳамма салла ўраган. Отқоровуллар у ёқдан бу ёққа чопган, йўртган, қаттиқ шивирлаб кимгадир дашном берган, сафдан салгина чиққан одамни юзи-кўзи демай қамчилаган...

Хийла вақтдан кейин Қўқон томондан бир тўда отлиқ кўринди. Халқ бир гуриллади-ю, дарров жимиди. Аллақандай товушлар, ҳайқириқлар эшитилди. Халқ энгашди. Отлиқлар аста-секин яқинлаша бошлади. Олдинда оқ кийим, оқ шапка кийиб, сариқ погон таққан учта тўра, уларнинг ўнг томонида ўзимизнинг мингбоши, чап томонида катта салла ўраган ки-

шилар, орқада бирталай солдат. Булар икки томонда энгашиб турган халқ орасидан ўтиб ўнг томонга, юзбошининг ҳовли-сига томон бурилишди, отдан тушмай дарвозадан кириб кетишди. Халқ ҳамон энгашганича қимирламай турар эди. Бяз юзбошининг ҳовлисига яқин боргани қўрқдик.

Халқ аста-секин қоматини ростлади. Ҳаял ўтмай «чиқди-чиқди» деган гап ўрмалади. Халқ яна энгашди. Шу аҳвол намозгаргача давом этди. Намозгаргача халқ неча-неча қоматини ростлаб, неча-неча энгашди. Ниҳоят, намозгарга яқин отқоровуллар шовқин солиб, тўралар чиқаётганидан халқни хабардор қилди. Халқ яна энгашди. Отлиқ тўралар, уларни кузатиб қишлоқ казо-казолари дарвозадан чиқишди. Уларнинг кетидан солдатлар йигирмадан ортиқ деҳқонни қуршаб, Қўқонга ҳайдаб кетишди. Буларнинг орқасидан ҳеч ким эрга-шмади.

Тўралардан бири бировни сўроқ қилаётиб, юзбошини «Оқ-пошонинг арзандаси эди», дебди. «Бандиларни оқпошшонинг ўзи сўроқ қилар эмиш», деган гап тарқалди.

Дадам билан Али-лайлак тўралар келиши хабарини эшитган замон Валихон сўфининг чақувидан қўрқиб, дадамнинг Толлиқдаги бир ошнасиникига қочиб кетишган экан, дадам ярим кечаси келди.

ДУКЧИ ЭШОННИНГ КЎЛАНКАСИ

Тўралар шунча одамни ҳайдатиб кетди-ю, гўё қишлоқнинг тепасига шапкасини илиб қўйди: халқ ҳамон энгашиб тургандай, ҳамма ёқ жимжит, на бирон товуш чиқади, на оҳ-воҳ, Али-лайлак айтмоқчи, «йиғлаган ҳам енгига йиғлар» эди.

Тўралар ҳайдатиб кетган одамлардан бири, йўқ, улардан бири эмас, англашилмовчилик орқасида тўпга қўшилиб кетган Мадрайим деган бир йигит Қўқондаги «Оқ уй»да беш ой ётиб қайтиб келди. Солдатлар бандиларни Учқўприкдан ҳайдаб ўтаётганда бу йигит нима бўлиб кўприкнинг устида туриб қолган экан, олдинги солдатлар индашмабди-ю, орқадагилардан бири уни тўпдан чиқиб қочмоқчи бўлган банди гумон қилиб, милтиғининг қўндоғи билан елкасига битта туширибди-дэ, бўйнидан итариб тўпга қўшиб юборибди. Солдат, тўра ё бирон амалдор бир нима қилса «нега, нима учун» деб сўраш ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган бўлгани учун Мадрайим тўпга қўшилиб кетаверибди. Турмада уни рўйхатга ёзиб қўйишибди, эҳтимол, бандиларнинг ўзлари жўрттага ёздиршган бўлса, яхшигина овози бор, баъзан ўзи қўшиқ ҳам тўқир экан:

Осмондаги паррандалар бориб айтинглар,
Фарзандингиз Қўқондаги «Оқ уй» да, денглар.

Сим-сим, дедим, симлар дедим, симлар қўйнимда,
Зарра гуноҳ менда бўлса қилнч бўйнимда...

Беш ой ўтиб Мадрайимнинг буткул гуноҳсизлиги маълум бўлгандан кейин кулиб-кулиб қўйиб юборишибди. Мадрайим мардикорликдан қочиб келган ва қўлга тушиб қамалган икки қочоқ билан ҳамгап бўлибди. Булар мардикорликка борилган юрт — «совуқ дўзах» дейишибди, у ердаги меҳнат, тирикчиликнинг «мақтов»ини хўп келтиришибди: бурнини, қулогини, оёқ-қўлини совуққа олдириб, пучуқ, чиноқ, чўлоқ бўлганларнинг ҳисоби йўқ; қўли, оёғи кесилиб, келига ўхшаб қолган шўрликлар ҳам бор экан; очликдан, совуқдан ўлганларнинг ўлиги кўмилмай йиртқичларга ем бўлар экан...Мардикор олинаётган кунлари «мардикор ўлса сандиққа солиб тикка кўмармиш, оёғидан осиб мўмиё олармиш» деган миш-мишлар бу гапларнинг олдида ҳеч нарса бўлмай қолди.

Лайлакқор уриб турган бир кун эди. Бирдан бозорбошида дод-фарёд кўтарилиб қолди. Дадам хабар олиб келгани мени бозорбошига юборди. Тимнинг остига беҳисоб хотин-халаж тўпланган, қий-чув, болалар йиғлаган... «Уйинг куйсин, мингбоши!» «Болаинг ўлсин, юзбоши!» Катта мачитнинг имоми Шарофиддин сўрига чиқиб аёлларга хитоб қилди:

— Мусулмонлар! Юрт бузуқи каззобларнинг сўзига инонманглар! Ярим подшоҳимиз Куропаткин ҳазратлари қўл остларидан мардикорликка кетган фарзандларининг ҳолидан ҳар куни ва ҳар соат хабар олиб турибдилар. Ҳамқишлоқларимиз худонинг паноҳида ва подшо ҳазратларининг ҳимоятида соғсаломат ризқларини териб еб юрибдилар. Иншоолло, яқин фурсатда дийдор кўришамиз. Илоҳо, омин!!

Ҳамма гуриллаб фотиҳага қўл кўтарди. Аёллар бирпас жим бўлиб яна йиғи, ғовур, шовқин-сурон, қарғиш бошланди.

Ҳеч қачон шоп-шалоп тақиб юрмаган мингбоши шоп-шалопини тақиб, милтиқли учта йигити билан тимга кириб келди. Аёллар бирпас жим бўлишди-ю, яна ҳам қаттиқроқ шовқин-сурон кўтаришди.

— Уйинг куйгур мингбоши, эримни топиб бер!

— Барқадаг топмагур, боламни топиб бер!

Милтиқли йигитларнинг дағдағаси, ҳавода ўйнаган қамчилар ҳам аёлларга кор қилмас эди. Бир хотин, паранжиси бошидан тушиб кетганига қарамай, шовқин солганича аламонни ёриб ўтди-ю, қўлидаги боласини мингбошининг оёғи остига қўйди.

— Ол, ўзинг боқ, уйинг куйгур!

Унинг кетидан яна бир неча хотин боласини мингбошининг оёғи остига ташлади. Дод-фарёд ер-кўкка сиғмас эди. Мингбоши икки-уч қадам орқага чекинди, милтиқли йигитлар бола-

ларни олиб оналарига, оналарни олмагандан кейин рўпара келган хотинларга тутқизишар, болалар чириллаб йиғлашар эди.

Мингбоши бошига ёғилиб турган қарғиш ва ҳақоратлардан ғазабланмади; ҳар бир хотин орқасида юзларча, мингларча эркак-аёл турганини сизди шекилли, уларни яхши гап билан инсофга келтиргани уринди, ниҳоят, орқаси билан юриб бориб сўрига чиқди.

— Шошманглар, қулоқ солинглар!— деди,— бирламчи, ғаламис одамларнинг гапига қулоқ солманглар, иккиламчи, ўзларинг биласизлар, мардикорликка кетганлар кўпи билан олти-етти ойга кетган, қўш маҳалигача битта қолмай келади.

— Битта қолмай ўлади!— деди бир хотин бақириб.

— Улмайди... Уччиламчи, ҳаммамиз бир мусулмонмиз, бир-биримизга тикан киришини раво кўрмаймиз, мен сизларга айтиб қўяй: пошшолик билан ўйнашиб бўлмайди, битта ўйнашган андижонлик Дукчи эшонмиди? Бу воқеани билганлардан сўранглар. Билган одам бўлмаса мен айтиб берай: шу одам пошшолик билан ўйнашиб, ўзи билан ўн бир кишининг бошини еди — ҳаммаси осилди!

Шу ерда бошига тўнча ёпиниб турган бир кампир йиғлаб:

— Рост, шундоқ бўлган эди,— деди.

Мингбоши дарров уни қўлидан тортиб сўрига чиқарди.

— Гапиринг, она, кўрган бўлсангиз буларга гапириб беринг!— деди.

Кампир кўрқиб кетди, мингбошига қаради, мингбоши «гапир» деб турганидан кейин, титраб, гоҳ халққа, гоҳ мингбошига қараб гапирди:

— Рост, ўн бир киши осилган эди... Ибрат қилган эди... Ун бир кишини осганда ибрат бўлсин, деб бутун Андижондаги болаларни йиғиб келган эди... Ушанда менинг Кенжабойим кўрқиб шайтонлаб қолган эди.

Ҳали аёлларга қўшилиб шовқин солган, йиғлаган бу кампир, афтидан, ҳозир нимага гувоҳликка ўтаётганини ўзи ҳам билмас эди.

Мулла Шарофиддиннинг «юрт бузуқи одамлар», «яқин фурсатда дийдор кўришамиз» дегани мингбошининг «ғаламис одамлар», «мардикорлар қўш маҳалигача битта қолмай етиб келади» деганига тўғри келгани, яъни икковининг гапи бир жойдан чиққани аёлларга тасалли берди, Дукчи эшоннинг ваҳимали кўланкаси эса кор қилди.

Аёллар тим остидан кетган бўлса ҳам, ҳеч ким уйига кирмади, лайлакқор ёғиб турганига қарамай, тор кўчаларда ҳамон йиғи-сиғи давом этди.

Мен дўконга келиб воқеани дадамга батафсил гапириб бердим.

Қўқон турмасидан мардикорлар тўғрисида гап топиб келган Мадрайимни шу куни «банди қилиб, Симга олиб кетишди», деган гап тарқалди.

АРАФА

Хутнинг ўрталарида кимдир Қўқондан: «Оқпошшо тахтдан тушибди, ҳуррият бўлибди», деган гапни топиб келди. Бутун қишлоқ ва ҳар бир қимирлаган жоннинг пошшога катта-катта даъволари, ҳурриятдан беҳисоб умид ва орзулари бордай, гарчи даъво ва умид-орзулар нимадан иборат эканини ҳеч ким аниқ айта олмаса ҳам, Бувайди арафа тусини олди. Ҳамманинг назарида ҳурриятнинг чашмаси — мардикорликка кетганларнинг бетўхтов, шу куни, шу соатда қайтиб келиши шу воқеа бўлса ҳурриятнинг бошқа неъматлари келаверадиганга ўхшайди.

Бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди, мардикорлардан дарак бўлмади; аксинча, алақаерда яна мардикор олинаётгани ҳақида овоза тарқалди. Жунбушга келган, асаларининг уясидай ғувиллаган қишлоқ яна жимжит бўлди-қолди.

Хут ўтди. Ҳамалнинг охирларида «Мардикорларга жавоб бўлибди», деган хабар келди. Бу хабарга энди ҳеч ким ишонмаса ҳам, мардикорларнинг яқинлари, қариндош-уруғлари, ёр-дўстлари, ҳатто бегона одамлар ҳам «совуқ дўзах»дан эсон-омон чиқиб келадиган, юртни маъмур қиладиган «мард йигитларнинг бир бўлаги» билан дийдор кўришгани бозорбошига, ундан нари Учкўприкка, қолаверса, бу ёғи Бағдод, у ёғи Қўқон станциясигача боришди. Бу одамларга мардикорлар узоқ юртлардан келишини, бир ҳафта-ўн кун деганда етиб келолмаслигини ҳеч ким тушунтиролмас эди.

Орадан кўп ўтмай, мардикорлардан олдинроқ совуқ бир хабар етиб келди. Қўқондаги катта тўралардан бири: «Пошшодик ўз иззати билан поездга солиб юборган мардикорлар келади, иззатини билмай қочиб кетганлар етиб келолмаса ҳам ажаб эмас», дебди. Бу «қочиб келган бўлса, ёки энди поездда келса келгани, йўқса ўлгани», деган сўз, буни қишлоқ аҳли жуда яхши тушунар эди.

Вақтида мардикор пули қишлоқнинг илигини қуригани учун деҳқон қишда асбоб-ускунасини шайлаб қўёлмади.

Кўп хўжалиқларнинг умиди мардикорликка кетган кишиларидан эди, бунинг ҳам тайини бўлмади. Шундай қилиб, қўқлам ҳаром-ҳариш бўлиб ўтди. Бунинг оқибати нима бўлишини ҳамма билар эди, шунинг учун қўлида ғалласи бор

деҳқонлар, катта аллофлар бозорга дон чиқармай қўйди. Бунинг устига «хурриятда чиққан пул»га одамлар шубҳа билан қарашар, «хукумат лоақал икки тахта оқ тунука ҳам тополмай, қоғоз танга чиқарган бўлса у ёғига вой»¹, дейишар эди.

Али-лайлак бўғилар эди.

— Бу қизталоқ оқпошшо келиб-келиб кўкламда, ер тобига келиб, ҳансираб турганда тахтдан тушганини қара! Чилон қори билан Эгамбердибой замон нима бўлишини билмай ҳар йили қарз, бўнакка берадиган пулини тишининг қавагига тиқиб қўйди, бировга бир мири бермайди!

Нарх-наво кўтарилиб кетди. Қимматчилик ҳадемай пулга нон топилмайдиган қаҳатчиликка айланди.

Очлик бўлганда деҳқон келисининг кири, тегирмончи дўпписининг чанги билан бўлса ҳам нарироққа бориб олади, лекин косибга қийин. Темир, кўмир қимматлиги устига одамлар ҳеч нарса буюрмай, ҳеч нарса сўрамай қўйишди. Иш йўқ. Қани энди биров лоақал битта пичоқ чархлатса!

Дадам ҳар эҳтимолга қарши дўконни очиб ўтирар, Кулала икковимиз битта чархни кўтариб кўчама-кўча, қишлоқма-қишлоқ кезар эдик. Бирор иш чиқиб қолса, Кулала чархлайди, мен чарх тортаман. Асбоб оғирроқ бўлса-ю қийналиб кетсам, асбобнинг эгаси менга раҳм қилиб, чархни ўзи тортар эди. Бу қилган ишимиз бадалига пул эмас, дадам тайинлаганича «чайнаса юмшайдиган нима бўлса» олар эдик.

Аям ҳар куни эртаю кеч ирим қилиб дастурхон ёзар, «чайнаса юмшайдиган» ҳеч нарсамиз бўлмаса, қуруқ чой — тутнинг барги, жийданинг пўстлогини дамлаб ичар эдик. Бир куни аям кўзига ёш олиб, дадамдан ўпкалади:

— Беғамсиз, рўзғорнинг гамини емайсиз, семириб кетяпсиз,— деди.

Дадам кулди.

— Мен семирсам майли, сизларни семиришдан худо сақласин,— деди.

Дадам семирган эмас, шишган экан...

Шу кунларнинг бирида дадам қора сигир етаклаб келди. Сигир бўғоз эди. Кейин билишимча, сигирни дадам «зингерлик бой» бўлган вақтида орттирган тўппончасига алишган, тўппончанинг устига иккита қўштиғ милтиқнинг қувурини кесиб, қисқартиб, илоннинг бошига ўхшаш учта данков — куракча ясаб берган экан. Деярли ҳар кеча бировнинг уйига босқин бўлади, деворини тешиб молини олиб кетади. «Босма», «тешма» деган гаплар кўп эшитилар эди. Бувайди билан Қўқон йўлида қароқчилар ҳам пайдо бўлди.

¹ Муваққат ҳукумат танга ўрнига марка чиқарган эди.

Қора сигирнинг думига тикилиб, тут пишиғига етиб олдик.

Ҳар куни кечаси дадам билан Қулала дала айланиб, яшириқча хашаки тут қоқиб келишар эди. Тез кунда бу серуруғ, шилимшиқ мева кўнгилларга тегди, ҳарчанд оч бўлсак ҳам оғизга олгани юрагимиз безиллар эди. Шундан кейин унинг сувини сиқиб шинни қиладиган бўлдик. Бу ҳам жонга тегди. Шиннини кўришим билан оғзим сув очар, кўнглим айнир эди. Укам Умарали шиннилик косани узоқдан кўрса ҳам ғинғийдиган бўлди. Умарали бирон ножўя иш қилса, мен уни: «Ҳозир шинни ялатаман!» деб қўрқитардим.

Арпага ўроқ тушди, мева-чева чиқди, лекин барибир қаҳатчиликнинг дами қайтмади. «Кунжара ебди», «Уйида шишиб ўлиб қолибди», «Фалончи қизини симликка берибди», деган гаплар тез-тез эшитилиб турар эди. Назаримда:

Шафтоли шохи ларзон,
Ҳар нарсадан қиз арзон.
Баҳосини сўрасанг,
Қалами кўйлак, бўз иштон...—

деган ашула ўшанда чиққан эди.

Толемизга сигиримиз туғиб берди. Биз тутхўрликдан сутхўрликка ўтдик. Сут, қаймоқ, қатиқ, ёғ, сузма қурут... Баъзан сут-қаймоқни донга алишар эдик. Хийла жонимиз кириб қолди. Дадам баъзан ҳазиллашиб аямга: «Сигирнинг думидан маҳкамроқ ушла, бу жонивор бизни қилкўприкдан ўтказиб қўяди», дерди.

Мен баъзан иш бўлганда дамгарлик, бекорчиликда дўкон пойлашдан озод бўлиб, қўриқда сигир боқадиган бўлдим. Дадам ҳар куни эрталаб ярим сўмга туянинг кўзидай зогора нон олиб беради, мен шу кетганимча намозгарда қайтардим. Қўриқда мендан бошқа молбоқар болалар ҳам бор, биз пайт пойлаб бир-биримизнинг сигиримизни эмар эдик.

Ҳамалнинг ўрталарида жавоб берилган мардикорлар жавзанинг бошларида биттадан-иккитадан бўлиб кела бошлади.

Буларнинг қайтиши қишлоққа вабо оралаган кунларга тўғри келди.

Кўчамизнинг охиридаги гўнг тўкиладиган майдонда бўйра дарвоза бўлиб, бу Абдурахмон бува деган аёлманд бир мўйсафид деҳқоннинг қўраси эди. Чол уч ўғлини уйлантирган, бешта қизини узатган, саккиз оила, бир дунё неварачевара бўлиб, қўрада қарийб бир маҳалла одам турар эди. Бир ҳафта ичида мана шу қўрада учта ўлик чиқди. Ундан кейин Абдурахмон

буванинг бозорбошилик жияни қазо қилди. Унинг йигирмаси ўтмай туриб Абдураҳмон буванинг ўзи вафот этди. Қишлоқ бўри оралаган қўтондай бесаранжом бўлиб қолди: Мачитлар тўла — ҳамма, ҳатто дадам ҳам намозхон бўлиб қолди. Бемаҳал қичқирган хўроз, ер тирмалайдиган итларга қирон келди. Кимдир гўристондан қайтган тобутни тўнқариб қўймаган экан, одамлар уни аламон қилиб юборишаёзди. Аллақайси мазорнинг ғорида чилла ўтирган бир азиз Абдураҳмон бува тўғрисидаги гапни эшитиб: «Ўша қўрадан чиққан энг биринчи мурданинг оёғи чалмашиб қолибди, мурданинг оёғи чалмашса, уруғини тортади», дебди. Абдураҳмон буванинг узоқ-яқин ҳамма қариндошлари жон аччиғида оёққа босишди ва ўша мурданинг қабрини очиб, оёғини тўғрилаб қўйгани қишлоқнинг ўртасидаги тепалик — гўристонга йиғилишди. Талай томошабин ҳам бор эди. Биз болалар дарахтларнинг шохига, томларга чиқиб узоқдан қараб турдик. Йиғилган одамлар орасидан йиғи-сиғи эшитилиб турган эди, бирдан ғовур кўтарилди-ю, яна тинди. Бир оздан кейин яна йиғи-сиғи бошланди, лекин узоқ давом этмай дарров жимиди. Одамлар аста-секин тарқалишди. Шу билан Абдураҳмон буванинг уруғидан бошқа ҳеч ким ўлмади. Орадан уч-тўрт кун ўтар-ўтмас дадам «қишлоққа вабо келгани рости шекилли, Исомиддин элликбошини олиб кетибди», деб келди. Шундан кейин ажал калхат сингари қишлоқ устида жимгина парвоз қилиб, ҳар куни бир, баъзи икки ҳатто уч хонадонни қон қақшата бошлади.

Қишлоқ ваҳима ичида, ҳеч ким уйдан чиқмас эди. Қўшнимиз Ҳатам самоварчи қазо қилди. Жаноза ўқигани, тобут кўтаргани одам бўлмай, ўлик пешингача туриб қолди.

Мардикорларнинг кела бошлаши мана шу кунларга тўғри келди.

Ҳар куни қишлоқнинг ҳар томонидан йиғи чиқади — биров вабо ё очликдан ўлган, ё қазо қилган бирон кишининг мардикорга кетган яқин кишиси келган, ё бўлмаса мардикордан қайтган киши бировнинг ўлими хабарини олиб келган бўлар эди.

Сунбуланинг охирларигача кўп ҳовлилар, бутун-бутун маҳаллалар ҳувиллаб бойқушхонага айланди. Бу ҳовлиларда пишган мевалар, егани одам бўлмай ёки одамлар ҳазар қилиб, тўкилган жойида чириб, шоҳида қолиб кетар эди. Ниҳоят ўликдан «ер тўйди» — вабонинг шиддати сусайди. Кузнинг мадади билан очлик ҳам сепсилди. Одамларга бир оз дармон кирди.

Қўқонлик амалдор айтмоқчи «пошшолик ўз иззати билан поездга солиб юборган» мардикорлар мезонга қолмай батамом етиб келишди, «иззатини билмай қочиб кетганларга» аза очилди.

Узоқ юртлардан кузга яқин етиб келган мардикорлар

«Ленин», «болишбек» деган сўзларни олиб келишди. Бу сўзларнинг маъносини шу кунлари Жарбулоқдан келган катта аммамнинг ўғай ўғли Саидакбархон эшондан билдик.

Бу одам эшон бўлса ҳам менинг тасаввуримдаги узун соқол, салласи катта, кўзини юмиб тасбеҳ ўгириб ўтирадиган эшонлардан эмас эди. Саидакбархон шаҳарда кўрган-эшитганларидан гапириб, икки хуфтонгача ўтирдик. Бу орада аям менга «ётгин» деб икки-уч хўмрайди, мен ҳар сафар турмоқчи бўлиб яна ўтириб қолар, кўзимни гижимлаб келаётган уйқуни қочриш учун кўзимга секин туфук суркаб қўяр эдим.

Саидакбархон Ленин тўғрисида гапириб, унинг етмиш икки фирқа тилини билишини, оқпошшони йиқитганини, урушни тўхтатиш тўғрисида гирмон пошшосига ҳам сўзи ўтганини мақтади, лекин «бой билан камбағални баравар қиламан» деган ниятидан кулди.

— Хом сут эмган банда шу-да, бўйидан бир қаричгина юқориоққа чиқса дарров худойи таолонинг соясига тиг уради. Намруд ҳам шундай қилган, худога ўқ отган... Худонинг азми билан биров бой, биров камбағал бўлибди, беш панжани баравар қилиб бўлар эмишми!

Саидакбархон эртасига азонда, қаттиқ ёмғир ёғиб турганига қарамай, Бачқир қишлоғига ўтиб кетди.

Ёмғир пешиндан кейин тинди. Бесаранжом қора булутлар орасидан офтоб мўралади. Кўчада қунишган одамлар пайдо бўлди. Дўконимиз олдига бир неча киши йиғилди. Ҳамманинг оғзида ҳар хил гап, лекин бу гапларнинг энг қизиғи Ленин тўғрисидаги гаплар эди. Дадам Ленин бой билан камбағални баравар қилмоқчи эканини айтди. Бунга биров тушунолмас, биров ишонмас эди. Али-лайлак бошининг орқасини қашлаб туриб:

— Хўп,— деди,— Ленин бой билан камбағални баравар қилар экан, қанақасига баравар қилади, бойни камбағал қиладими ёки камбағални бой қиладими?

Гапга аравасоз уста Нуъмон аралашди:

— Камбағални бой қилса ҳам бойга зиён, бойни камбағал қилса ҳам бойга зиён; ҳар нечук, Ленин дегани камбағалдан чиққан одамга ўхшайди, камбағал бўлганда ҳам камбағалликнинг жабрини жуда кўп тортган одам бўлса керак.

Лениннинг бу нияти оқпошшо йиқилгани билан ҳурриятдан умид узиб жимжит бўлиб қолган қишлоқни жунбушга келтирди. «Хуррият» деган гап яна бош кўтарди, лекин энди одамларнинг амалдорларга даъвоси, ҳурриятдан умид-орзулари аниқ ва бунинг мағзида бой-камбағал, амалдорларнинг зулми, бойларнинг жабри, норозилик ётар эди. Амалдорларнинг бўйни қисилди, бойларда паришонлик юз берди. Илгари юзбошининг

ўлдирилганлиги қишлоқни бадном қилган воқеа, шу муносабат билан тўралар ҳайдатиб кетган кишилар юртни балога қолдирган «касофатлар» ҳисобланса, эндиликда, бу воқеа Бувайдини қишлоқлар орасида мўътабар, тўралар ҳайдатиб кетган кишилардан бедом-дарак кетганлари «рахматлик», қайтганлари «азаматлар» бўлиб қолди. Юзбоши уч бўлак қилинган ўша жодини ким ясаганлиги тилга олинишидан дадам илгари кўрқса, энди «ўша жодини мен ясаган эдим» деб кериладиган бўлиб қолди.

Одамлар ниманидир кутар, бу гаплар ва бу ҳодисалар каттакон бир воқеанинг арафасига ўхшар эди.

Бутун ёз ташвиш-таҳликада ўтди. Бир-бирига қарши, бир-бирига қовушмаган ҳар хил хабарлар... Кузда дадам Қўқонга бориб келди. Унинг сезишча, шаҳар нотинч, ҳамманинг ичи тўла гап, лекин ҳеч ким ёрилиб бир нима демас экан.

Кеч кузакда: «Тошкентга Лениннинг ўнг қўли — Болишбек келипти» деган гап тарқалди. Орадан бир ой ўтар-ўтмас, «Болишбек Қўқонга келаётган эмиш», деган хабар келди. Ҳамма кўчада, самоварлар лиқ тўла одам. Қишлоқда тайинлик бир гап айтадиган одам йўқ, юрт оғалари кўринмайди. Чилон қори Қўқонга кетган экан, «мусулмонобод бўлади», деган гапни топиб келибди. Ҳадемай «бачқирлик Эргашни оқ кигизга солиб хон кўтариб Қўқонга олиб кетишибди» деган хабар тарқалди.

Бачқир Бувайдига яқин қишлоқ, Эргаш машҳур ўғрибоши бўлиб, Сибирга бориб келганлиги ҳаммага маълум экан, ҳамма ҳайрон.

— Мусулмонободни Эргаш қилар эмишми?

Орадан бир оз вақт ўтиб, Қўқонда уруш бошланиб кетди. Енғин шуъласи Бувайдидан барала кўриниб турар эди. Ҳар куни шомдан кейин ҳамма томда.

Бирон ҳафтадан кейин «Эргаш йигитлари билан Қўқондан қочибди», деган хабар келди.

Омон-омон бўлгандан кейин орадан ўн кунча ўтказиб туриб, дадам амаким билан онаси ва аммамдан хабар олгани Қўқонга бориб келди. Қўқонда расталар, каппонлар куйган, кўп жойлар вайрон бўлган, лекин шаҳар тинч экан. Дадам дўконимиз олди-га йиғилган одамларга шу тўғрида гапириб берди.

— Лекин,— деди кулиб,— ўриснинг яхшиси энди келибди: йўлкада тўқнаш келиб қолсанг четланиб йўл беради. Агар шу урушда Эргашнинг қўли баланд келса борми, билмадим нима бўлар эди...

Али-лайлак сўраб қолди:

— Болишбекни ўз кўзинг билан кўрдингми, қанақа одам экан?

— Кўрмадим,— деди дадам,— чамамда Болишбек битта одам бўлмаса керак.

Орадан кўп ўтмай Бувайдига Эргаш кўрбоши йигитлари билан келди. Унинг йигитлари Эшон буванинг карвон саройига, ўзи мингбошининг уйига тушди.

Дадам бизни ўша замони Толлиқдаги ошнасиникига олиб кетди, чунки ичи тўла адоват бўлган Валихон сўфи «бу одам кўк шапкалик тўралар билан ошначилик қилар эди», деб Эргашга чақса, ҳолимиз нима кечиши номаълум эди.

«КЎЗА»ЛАР

Эргаш йигитлари билан ўша кечаси Бувайдидан чиқиб кетибди. Бу хабарни бизга Али-лайлак етказди. Эртасига Бувайдига қайтиб келдик.

Дадам ҳар нечук Валихон сўфининг кўзидан йироқроқ бўлиш учун катта гўристоннинг нарёғидаги маҳалладан ҳовли топди. Дарров кўчиб олдик. Ҳовли тор, деворлари баланд, худди каттакон ҳовузга ўхшар, бунинг ҳам тўртдан бирини айвон эгаллаган эди. Айвонга қисир сигиримиз билан ғунажини боғладик. Айвонга очиладиган дарча беркилгандан кейин уй қоп-қоронғи бўлиб қолди. Аям уйни кўриш билан: «Всё, лаҳад-ку», деб юборди.

Дадам шу атрофдан — қишлоқнинг чиқаверишидан дўкон қидирди. Дўкон тезда топилавермади. Кулала учовимиз чархни кўтариб дала айланадиган бўлдик. Деҳқонларнинг ўроғини, пичоғини чархлаб бир халта-ярим халта дон-дун топиб келар, шуни тамадди қилар эдик.

Рўза кириб қолди. Ҳеч биримиз рўза тутмадик.

Аям бир кун бир шокоса буғдойни ёрма қилиб нонуштага суюқ ош пиширди. Эшикни тамбалаб уйга кирдик. Аям овқатни сузиб энди дастурхонга қўйганида бирдан гупур-гупур бўлиб қолди: кўча эшиги ва деворлардан ошиб беш-олти киши ҳовлига тушди. Кўча эшигини очиб юборишди. Эшикдан ҳам бир қанча киши кирди. Икки-уч киши «пўшт-пўшт» деб уйга отилди ва дадам билан Кулалани судраб ҳовлига олиб чиқди. Ҳовлида Валихон сўфи кўзларини шохсоққадай ўйнатиб турар эди: «Ҳа, касофатинг ўзингга урсин!» деб қўлидаги таёқ билан даламининг бошига туширди. Қўрқувдан эс-ҳушини йўқотиб қўйган укам Умарали ўзига келиб чинқириб юборди. Бошига дастурхон ёпиниб олган аям эшик олдида туриб дир-дир титрар, нуқул «касал, ҳаммамиз касалмиз», дер ва «сен ҳам айт», деб мени туртар эди.

Ошни икки қўшқулоққа қуйиб, дадам билан Кулаланинг бўйнига осибди ва икковини бозорбошига томон ҳайдаб кетишди. Одамларнинг ғовури, бола-чақанинг шовқин-сурони ичида

Валихон сўфининг ҳадеб: «Қасофатинг ўзинга урсин!» деб бақиргани эшитилиб борар эди. Дўконимиз олдидан ўтишда Али-лайлакка кўзим тушди. Али-лайлак индамай одамларга эргашди. «Кўза»ларни тимнинг остидаги самоварга олиб киришди. Яна одам йиғилди, Валихон сўфи сўрига чиқиб халққа хитоб қилди:

— Мусулмонлар, мана, кўриб турибсизлар, бирники мингга, мингники туманга!

Валихон сўфи юрт бошига келган вабо, очлик, бошқа ҳамма фалокатни «мана шу қасофатлар»га тўнкади, сўзини тамом қилиб: «Ур, кўзани!» деди. Говур кўтарилди. Бир неча киши дадамни ургани дўғайиб келди. Мен додлаб юбордим. Мени Али-лайлак қучоқлаб юпатди. Кимдир бетимга сув сенди. Бироқ дадамга ҳеч ким қўл текказмади. Али-лайлак боя дадамни урмоқчи бўлиб дўғайиб келган одамларга бир нима-лар деди.

Дадам билан Кулалани самоварнинг кўмирхонасига қамаб қўйишди. Халойиқ тарқала бошлади. Мен бўлган воқеани аямга айтгани ҳовлига чопдим. Аям ҳамон бошида дастурхон, укамни бағрига босиб кўча эшиги олдида ўтирар, ҳар бир ўткинчига: «Қасал эди, ҳаммамиз касалмиз», деб арз қилар, йиғлар эди.

«Кўза»ларни шомга яқин қўйиб юборишди. Буларни казоказолар «ҳақиқат» қилиб, Кулаланинг ҳам гуноҳини дадамга юклашибди, катта жарима солишибди. Жаримани тўлаш муҳлати жуда қисқа бўлгани учун дадам эрталабдан пул топиш ҳаракатига тушди. Уйда қисир сигир билан ғунажиндан бошқа пулга арзирли ҳеч нарса йўқ эди. Дадам ғунажинни қора кунга асраб, қисир сигир билан дўконнинг ҳамма ускунасини сотди. Аям айтмоқчи, икки қўлу бир тепа бўлдик-қолдик. Жарима тўланди. Дадам шаҳарга бориб бирор устага халифа тушишни кўзлаб қолди.

Орадан бир неча кун ўтиб, Наманган темир йўлининг қайси бир станциясида жанг бўлди. «Эргаш темир йўл станциясини тор-мор қилаётганда Қўқондан бир поезд аскар келиб қолибди», дейишди. Отишма туш маҳалигача давом этди. Уруш тингандан кейин мингбоши жарчи чиқартириб, тимга, ҳамма дўконлар ва маҳаллардаги уйларнинг эшиги устига оқ байроқ тиктирди. Шу куни болаларнинг дастидан ҳеч бир оқ латта қолмади; кампирларнинг доқа, дуда рўмоли-ю эски салладан тортиб оқ латтаки бор, ҳаммаси эшикларнинг устига, дарахтларга илинди.

Кечга яқин «Бозорбошига Болишбек келар эмиш», деган овоза тарқалди. Бутун қишлоқ бозорбошига, тимга ёпирилиб келди. Биз, болалар, тимнинг чиқаверишидаги толнинг каллагини

га устунларга, томларга чиқиб олдиқ. Намозгарга яқин тимга элликка яқин отлиқ кириб келди. Булар ҳаммаси милтиқ кўтарган, қилич таққан бўлса ҳам кийимидан аскарга ўхшамас эди. Қалта, итёқа кўйлакнинг устидан энли камар боғлаб, тўппонча тақиб олган қоп-қора ва жиккаккина бир киши сўрининг устига чиқиб халққа ваъз айтди. Мен унинг гапини эшитолмадим, лекин «Ленин», «қонхўр бойлар» дегани қулогимга кирди.

У сўзини тугатгандан кейин тимнинг аллақаеридан баланд овоз эшитилди:

— Ҳо, ошна, Болишбек экам қачон келадилар?

У одам яна бир нималар деди. Мен яна унинг гапини эшитолмадим, лекин кўкрагига уриб:

— Мен мусулмон Болишбекман!— деганини аниқ эшитдим.

Булар отланишаётганда қарасам, мусулмон Болишбекнинг ёнида дадам пайдо бўлиб қолди, куйиб-пишиб унга узоқ гапирди. Мусулмон Болишбек атрофида турган одамлардан бириккитасига дадамини кўрсатиб бир нималар деди-ю, отланиб жўнади. Булар Эшон буванинг карвон саройидан ўтиб, сўқмоқ билан Толлиққа томон кетишди.

Мен дадам билан Қулалани йўқотиб қўйган эдим, қайтиб келсам, уйда ўтирибди. Икковининг ҳам оғзи қулогиди. Аям ҳам хурсанд. Маълум бўлишича, дадам мусулмон Болишбекка жарима воқеасини, асбоб-ускунасиз қолганини айтиб арз қилган экан, мусулмон Болишбек ёнида турган одамларга «Устанинг пулини ким олган бўлса дарров қайтиб берсин, бермаса қайтишда ичига милтиқ дори тўлдириб бурнидан ўт қўяман», дебди.

Мусулмон Болишбекнинг бу гапи бирпасда бутун қишлоққа тарқалди. Эшитган одам кулар эди.

Дадамдан олинган пулни маҳалла балохўрлари бўлишиб олган экан, Валихон сўфи кўчада фолбиндай олдига қийиқ ёзиб ўтириб, балохўрлардан пулни йиғди ва мулойим супурги бўлиб, дадамга қайтариб берди.

Эртасига ҳамма оқ байроқларнинг ўрнига қизил байроқ тикилди. Қишлоқда қизил газмол бўлмагани учун одамлар дока, дуда, бўзни кўз оғриганда қуйиладиган қизил рангга бўяб осиди. Қишлоқ атторларида қизил ранг қолмади.

Дадам мусулмон Болишбекка арз қилишга қилди, жаримани ундириб олди-ю, лекин бу ёғини ўйламабди: Эргаш қўрбоши қайтиб келса, балохўрлар, аввалбоши Валихон сўфи ўч олса нима бўлади?

Али-лайлак ҳам шу гапни айтди ва қишлоқдан кўчиб кетишни маслаҳат берди.

Али-лайлакнинг қўшни қишлоқ Оққўрғонда қариндоши бор экан, гаплашиб келгани дадамини олиб кетди.

Оққўрғон қишлоқ эмас, анжирзор экан. Боғлар, чорбоғларда бошқа мева кўринмайди, нуқул анжир. Биз тушган ҳовли саҳнида икки туп анжир бор экан, очлик бўлишига қарамасдан ҳосилига ҳеч ким тегмабди — олдин пишгани шохида майиз бўлиб, энди пишгани киндигидан сап-сарик шарбат оқиб ётибди. Бунинг сирини Кулала қаёқдандир билиб олибди: ҳовлининг эгаси бултурги вабода бола-чақаси билан ўлиб кетган экан. Дадам Кулалани уришиб берди, чунки бу гапни аям эшитиб қолса, укам икковимизни қучоқлаб дод солиши турган гап эди.

Ҳовли хийла катта, ўртасида чоғроқ гулзор, сувсизликдан ҳамма гуллар қуриб, фақат гултожихўроз қолибди. Иккита баланд ва ёруғ уй, бир чеккада кичкина бостирма оғил. Аям бузоқчамизни оғилга боғлаб чиқар экан, умрлик орзуси ушалгандай яйраб: «Энди бу ердан кўчмайлик, дадаси. Сиз ҳам қадамингизни билиб босинг, биров билан чап чиқишманг, беш маҳал намозни канда қилманг», деди.

Дўкон ҳовлига яқин, қумлоқ майдоннинг нарёғидаги уч айрилишда, айрилишнинг ўртасидаги алланима деган мазорнинг рўпарасида; мазор эса анҳор бўйидаги кекса тутнинг остида бўлиб, устига таканинг шохи ва соқоли осилган лой гумбаздан иборат эди.

Бу ерда ҳам иш йўқ. Ҳамма далада. Қишлоқда пашша учмайди. Мен янги ҳовлида аям билан қолиб, дадам билан Кулала чарх кўтариб дала айланишар, кечқурун мошоқ, бир халта-ярим халта дон кўтариб келишар эди.

Дадам бир кун хуфтон намозидан «Катта мачитда қўқонлик Муҳаммаджон қори «усули жадид» деган янги мактаб очган, уч ойда болани хат-саводли қилармиш», деган гапни топиб келди.

Дадам эртасига эрталаб мени катта мачитга бошлаб борди. Биз мачит ҳовлисининг чап томонидаги қатор учта ҳужрадан биринчисининг дарчасига рўпара бўлганимизда ичкаридан қопқора соқол-мўйлаби бодраб чиққан, ўзи тўладан келган, бир кўзи билинар-билинмас ғилай бир киши югуриб чиқди ва дадам билан сўрашганидан кейин менга ҳам қўл берди, қўлларимни мушукнинг қорнидай юмшоқ ва иссиқ ҳовучига олиб силтаб қўйди. Унинг менга қўл берганидан аллақандай, худди бир газ ўсгандай бўлдим, вақтим чоғ бўлиб кетди. Шу чоққача ҳеч ким мен билан қўл бериб сўрашмаган эди. Муҳаммаджон қори шу экан.

Мактаб деганда менинг кўз олдимга мачитнинг ташландиқ ҳужраси, бўйра, урушқоқ жўжаҳўроздай бўйни қип-қизил ва ҳожи дўппи кийган Валихон сўфи келар, қулоғимга болалар-

нинг чуғур-чуғури, «апаламза ал» эшитилар эди. Муҳаммаджон қори Валихон сўфига сира ўхшамагани сингари, бу мактаб ҳам Валихон сўфининг мактабига буткул ўхшамас, болалар паст-баланд қоқилган саккиз қатор тахта — партада жимжит китоб ўқиб, хат ёзиб ўтиришар эди.

Бошқа нарса бўлмагани учун дадам бир оз пулни дастурхон қилиб келган экан, домла олмади, ҳатто хафа бўлди. Дадам кетди. Домла мени гапга солди. Мен унинг сўроқларига жавобан Валихон сўфида бир оз ўқиганимни, дадам хат танитганини, дадам ўқиган китобларнинг номини айтиб бердим. Домла нонхўрак олдида мени болаларга танитди: «Зеҳни ўткир бола, мактаб кўрмасдан хат танибди, ўртоқ бўлинглар», деди. Болалар менга ҳавас билан қараб-қараб чиқиб кетишди.

Домла мени тўхтатди.

— Эртадан сенга китоб, дафтар, қалам бераман, ўқийсан, хат машқ қиласан,— деди.— Тилинг салгина чучук экан, майли, тугал айтиб юрсанг бурро бўлиб кетади. Қани, айт-чи: тутнинг томирини турп тутиб турипти, турпнинг томирини тут тутиб турипти!

Мен бу тугални дабдурустан айтолмадим. Ҳақиқатан, тилим чучук, кўп сўзларга келишмас, лекин буни ўзим эмас, ҳатто ота-онам ҳам пайқамаган ё эътибор қилмаган экан. Тугални эртасига домлага шаррос айтиб бериш учун уйда хўп машқ қилдим. Аям янги мактабнинг биринчи сабоғидан хафа бўлди, лекин домла буни нима мақсадда ўргатганини эшитиб, уни хўп дуо қилди, укам Умаралига ҳам ўргатди. Эрталаб қарасам, дадам ҳам тугал машқ қилиб маҳсисини кияётибди.

Эртасига тугални тез-тез айтолмасам ҳам, ҳар қалай, домлага шаррос айтиб бердим ва бошқа тугал ўргандим: «Бир токчада уч токча, уч токчаси бир токча...»

Ундан кейин «Устои аввал» деган китобдан ўқиш ва хат машқ қилиш учун сабоқ олдим. Дадам китоб ўқиганда сатрларга кўз югуртириб сўзларнинг шакли ёд бўлиб қолгандай, бу сўзларни кўмир билан деворларга, эшикларга ёзиб юриб хатга ҳам қўлим келиб қолган экан. Икки ой ўтар-ўтмас «Гулшани дилафгор», «Болалар боғчаси». «Ажойибул маҳлуқот» сингари китобларга, Абдулла Авлоний, Тавалло, Сўфизода, Сидқий, Завқийнинг «абётлар»ига тишим ўтадиган, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг иншо китобидан мактуб, турли ҳужжатлар нусхасини чиройли қилиб кўчирадиган бўлдим.

Пешқадам болалардан Сотиболди Фузулий, Ҳатам Хўжаҳофиз, Турсунқул Бедилдан дарс олар, домла буларга янги дарс берганда мени чақириб ёнига ўтқизар эди.

Домламизнинг айтишига қараганда, биз олти бола куздан

бошлаб фароизм ва харита ўқишимиз керак эди, бироқ бу илмлар бизга насиб бўлмади.

Мачитнинг қатор уч ҳужрасидан бири мактаб, иккинчисида домламиз ўтирар эди, учинчисига Бухорода таҳсил кўрган ака-ука Қутбиддин ва Ҳусниддин деган муллавачалар кўчиб келишди. Булар Бўрманғит маҳалласидан марҳум Сайфиддин ҳожининг ўғиллари бўлиб, аввал Қўқондаги Бузрукхўжа мадрасасида, ундан кейин бир оз вақт Бухорода таҳсил кўрган, замона нотинч бўлгандан кейин ўқишни ташлаб келишган экан. Ака-ука иккови ҳам новча, озгин, соқол-мўйлаби сабза урган; икковининг ҳам эғнида бўз халта қўйлак, алак авра тўн, бошида анжир нусха кичкина салла; иккови ҳам майин товуш билан иложи борича қироат-тиловат мақомида сўзлар, мачитни «масжид», супургини «суфурги», ҳамма болани «валад»¹ дер эди. Бўрманғитдаги отасидан қолган ўз ҳовлисида турмай мачитнинг ҳужрасига суқулишдан икковининг муддаоси мачитга ўрнашиб олиш — Қутбиддин домламыздан сўфиликни, Ҳусниддин мактабни тартиб олмоқчи экан. Биз буни ака-уканинг домламиз ҳақида орқаваротдан айтган гаплари, ҳар нарсадан бир ишқал топмоқчи бўлиб қилган ғанимлик кирди-корларидан билар ва ўзаро сўзлашар эдик. Бир куни домла пешинга азон айтганида Қутбиддин мачитнинг жиловхонасида ўтирган бир-иккита мўйсафидга соатини кўрсатиб: «Азонни ярим соат олдин айтди», деб кулибди; Ҳусниддин Ҳайдар деган боланинг дадасига: «Сув олгани ҳовузга чиққан хотинларга сўфи қарайди», дебди; Қутбиддин бир-иккита боладан: «Домлаларинг намозлик ўргатадими?» деб сўрабди. Шундан кейин домла азон маҳалида Қутбиддиндан соат сўрайдиган, таҳорат олгани мачитнинг орқасидаги ҳовуз бўйига чиққанида бошига рўмол ёпинадиган, ҳар куни дарсдан кейин бизни чуғурлатиб намозлик ўргатадиган бўлди. Бироқ ғийбат, фитна-фасодларга домланинг эътибор қилмаслиги ҳам ака-уканинг жиғибийронини чиқарар эди, эътибор қилиши ҳам.

Бир куни туш пайтида мактабнинг эшиги олдида Қутбиддин шовқини, домламызнинг босинқи товуши эшитилди. Мен дарча олдида ўтирар эдим, қарадим.

— Кекирдакка зўр бермасинлар,— деди домла қаттиқ шивирлаб,— худойи таоло одам боласига забон ҳам берган!

Қутбиддин узун енгини тирсагига суриб, домлага қўлини пахса қилди:

— Ўз қишлоғимизда масжид, мактаб турганда биз қаёққа борамиз? Биз чеккан риёзатнинг қадр-қиймати бўлмаса ҳам Бухоройи шарифнинг қадр-қиймати бордир? Масжиднинг

¹ Валад (арабча) — бола.

эшиги олдида ҳамиша битта-иккита от боғлоқлиқ туради, бинобарин, сизга хат, ариза ва бошқа бало-баттарлар ёздиргани узоқ жойлардан ҳам одам келиб туради, шундан келадиган даромад кифоя эмасми?

Домла бош чайқаб кулди:

— Мен бу ерга сўфилик қилиб, мактаб тутиб нон топгани келган эмасман, падари бузрукворим ўзларига тўқ киши. Мен қишлоққа илм-маърифат уруғини сочгани келганман.

Қутбиддин заҳарханда қилди:

— Жадиблик уруғини сочгани келганман, денг! Ҳаммани тўртинчи қиламан, денг!

— Жаҳолат! Жадидга нима қипти? Жаид — янги, усули жаид — янги усул, деган гап, жаидлик куфрми?

Қутбиддин унинг сўзига қулоқ солмади:

— Сизнинг жаидлигингиз, саллаю каллангиз, бутун илмингиз Бухоройи шарифнинг бир дона ғиштира арзирмикан?

Домла мактабга томон кўз ташлади. Унинг хиёлгина ғилай кўзи хижолатданми ё ғазабданми буткул ғилай бўлиб кетди, лекин товуши ўзгармади:

— Албатта, Бухоройи шарифнинг ҳар бир ғишти илм, ҳар бир тоши ҳикмат, лекин хазинага кирган мушук зарга қарамайди, сичқон овлайди!

Домла шундай деди-ю мактабга кирди-кетди. Қутбиддин унинг кетидан кўзларини ўйнатиб: «Алфози қабеҳа»¹ деганича қолаверди.

Орадан уч-тўрт кун ўтиб мактабга беқасам тўн устидан уч-тўртта шоҳи белбоғ боғлаган, елкаларига ўқ осган новча бир киши кириб келди. Домла уни дарров ҳужрасига олиб кирди. Бу одам қўрбошининг понсоди экан. Анчадан кейин домла ранг-қути учиб понсод билан чиқди. Понсод унинг кўз олдида бизга нарталарни буздирди, тахталарини мачитнинг саҳнига уйдириб, ўз қўли билан ўт қўйди.

Понсод кетди.

Шу куни пешин намозига азонни Қутбиддин айтди.

Пешиндан кейин домла ҳужрани бўшатди. Биз унинг китоб, кўрпа-ёстиғи ва бошқа нарсаларини мачитнинг орқасидаги тор кўчада турадиган бир одамнинг қазноғига ташиб бердик.

Мен воқеани ота-онамга айтдим, бу кунларда укам Умарали оғир бетоб эди, ҳеч бирининг қулоғига гап кирмади.

БИР БОШГА ИККИ УЛИМ

Укам Умаралининг аҳволи кундан-кун оғирлаша бошлади. Дадам унинг касалини «кўз»дан кўрар эди.

¹ Алфози қабеҳа — қабих сўзлар.

Умарали жуда бўлиқ, шўх, тили ниҳоятда бийрон бола эди. Дадам ҳар куни ишга кетишда ҳам, ишдан қайтиб ҳам уни қўлига олар, суяр, чуғирлатар, гапларига, қилиқларига завқ қилиб кулар эди. Онам уни «суқ кўз»дан асраб, тўни, ҳатто кўйлақларига ҳам кўзтумор, кўзмунчоқ таққан, ҳар куни эртаю кеч унга исириқ солар эди.

Ўша машъум шанба куни эрталаб дадам бомдод намозидан чиқиб дўконга томон бурилганида қараса, Умарали эшигимиз олдидаги қумтепада ўзидан икки ёш чамаси катта бола билан олишаётган экан, болани йиқитибди, қумга босиб устига миниб олибди. Мачитдан чиққан бошқа намозхонлар ҳам буни кузатиб туришган экан, ҳаммаси ёқасини ушлабди. Шунда дадам кўз балосидан қўрқиб ичида «ўҳ» деб қўйибди.

Умарали ўша куни кечқурун иситмалади, эртасига куни бўйи кўзини очмасдан иситмада ёниб ётди; учинчи куни бетоқат бўлиб, инқиллаб ўзини у ёққа-бу ёққа ташлади; баъзан қизарган кўзларини катта очиб, гоҳ дадамга, гоҳ аямга жавдираб қарарди. Фарзанд доғида куя-куя жизғанак бўлиб қолган ва ҳозир Умаралининг ҳар бир инқиллаши юрагига чўғдай тегаётган аям, назаримда, тин олгани ҳам қўрқар, ҳаракатлари, гапларидан савдойи одамга ўхшар эди. Дадам унга тасалли-таскин бериш учун ўзини ҳарчанд оғир тутишга уринса ҳам ўтирар-турарини билмас, Умаралига дам-бадам исириқ солар, нажот излагандай ҳадеб кўчага чиқар, кўчадан ҳар сафар бир илинж билан қайтар эди.

Салласи каттакон бир домла келиб Умаралига узоқ дам солди, кейин дадамга юзланиб: «Азизларга бир жондор кўтаринг», деди. Дадам худди «азизлар мана буни олсини, ўғлимни берсин» дегандай оғилдан дарров бузоғимизни етаклаб чиқди ва уни Шоҳимардонга атаб, домладан фотиҳа олди.

Эртасига бир хотин келиб Умаралини чилдирма билан «кўчирди».

Умарали кечасию кундузи иситмада ёниб инқиллар, баъзан жиндаккина мизғигандай бўлса яна кўзларини катта очиб, жонини қўйгани жой тополмай ўзини гоҳ дадамнинг, гоҳ аямнинг қучоғига отар эди.

Табиб келди, укамнинг томирини ушлаб кўрди-ю, кабоб буюрди. Кулала бутун қишлоқни қидириб дориликка беш пайса¹ гўшт топиб келди. Дадам икки тўғрам гўштни оташкуракда чўққа тутиб кабоб қилди, Умаралини қучоғига олиб, кабобнинг селини унинг оғзига томизди. Қисқа-қисқа инқиллаб турган бола бирдан жим бўлди. Мен суюниб кетдим. Бироқ дадам, елкалари силкинди-ю, пешонасига икки-уч шаппалаб

¹ Пайса — тахминан йигирма грамм.

қўнграб юборди. Аям нима ҳодиса рўй берганини дарров уқмади шекилли, укамни унинг қучоғидан юлиб олди ва бир неча вақтдан кейин дод солди. Мен айвоннинг устунини қучоқлаганимча қотиб қолдим.

Дадам пешонасига шақ-шақ уриб товуч чиқармай тўлғанар, Шоҳимардон, ҳамма азиз-авлиёларни оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўкар эди.

Қўни-қўшни кирди. Букчайиб қолган бир кампир ҳануз азиз-авлиёларни чангитиб сўкаётган дадамни босмоқчи бўлди.

— Ҳай-ҳай, болам, ҳар иш худодан-а, кофир бўлади киши!..

Дадам телба бир аҳволда ҳамла қилиб тоқчада турган қуръонни олди-ю, қулочкаш қилиб ерга урди.

— Мана кофир!— деди ва бунга қаноат қилмай, ерда ётган қуръонни тегиб юборди.— Мана кофир!..

Қуръоннинг чипор муқоваси бир томонга, ўзи бошқа томонга учиб кетди. Кампир додлаб ўзини қуръоннинг устига ташлади.

Дадам айвоннинг устунига санчиб қўйилган пичоқни олиб, югурганича оғилга кирди, бузоқни етаклаб чиқди-да, икки оёғидан кўтариб ерга урди ва бўйнига пичоқ тортиб юборди.

— Мана кофир! Мана кофир!.. Гўштини итларга бераман!

Сўйилган бузоқ жон ҳолатида ўрнидан турди, боши бир томонга қийшайганича бориб деворга урилди ва йиқилиб типирлай бошлади. Ер, девор, дадамнинг усти боши қонга беланди.

Бирпасда ҳовли эркак-аёл, бола-чақага тўлди. Эркаклар ҳамон қуръонни, худони чангитиб сўкаётган ва бузоқни тилка-пора қилиб итга ташламоқчи бўлган дадамни ушлаб бир чеккага ўтқазиди. Аёллар ҳушидан кетиб қолган аямнинг бағридан мурдани олиб уйга киришди. Қимдир менга сув ичирди.

Умаралини намозгарга яқин замбилда олиб кетишди. Мен қисқа-қисқа нафас олиб ҳушдан кетиб ётган аямнинг ёнидан жилмадим. Хотинлар овоз солишди.

Аям эртасига ҳушига келди, йиғи бошлади.

Дадам дам-бадам ичидан хуруж қилиб келаётган йиғини ютиб, аямга тасалли берди, тақдири азал, одамнинг умри, бир томчи кабобнинг сели Умаралининг охирги ризқи экан ва яна алланималар ҳақида гапирди.

Орадан бир ҳафта ўтиб мен домламиз ва мактабдан хабар олгани бордим. Мактаб мачитнинг орқасидаги тор кўчага, бировнинг отхонасига кўчибди. Мактабда энди фақат ҳафтияк, қуръон ўқилар, болаларни домла ҳар куни пешин намозини ўқигани мачитга олиб чиқар экан.

Домла болаларни урадиган одат чиқарди, бир куни қуръон ўқиётиб бир сўзга тилим келишмагани учун бир шапати тушир-

ди. Аламимдан ўша сўзни чимчилаган эдим, қуръоннинг варағи тешилиб кетди. Домла бун пайқаб қолди яна бир шапати едим.

Совуқ тушгунча ташқарида, совуқ тушгандан кейин оғилда тўнғак ёқиб унинг атрофига тизилишиб ўқидик. Ҳаммамизни домла мумкин қадар қаттиқроқ шовқин солиб ўқишга мажбур қилар эди.

Мен қиши билан қуръонни «Таборақ»гача ёд олдим.

Баҳор кечаларининг бирида дадам арава олиб келиб ваҳи-ма қилди:

— Эргаш қўрбоши ҳукуматга «урушадиган жойингни кўрсат» деган экан, ҳукумат «мен сен билан Оққўрғонда урушаман» дебди. Эрта-индин Оққўрғонда уруш бошланар эмиш. Уруш ўтгунча Қўқонга бориб турмасак, оёқ ости бўламиз. Қани туриглар, вақтида қочиб қолайлик,— деди.

Аям йиғи бошлади.

— Вой, мен Умаралининг ҳайитини ўтказмасдан қаёққа бораман! Қачонгача мен болаларимнинг гўрини ғариб қиламан! Худоё темирчилик ҳунар бўлмай ўлсин!

Менинг ҳам кўнглим бузилиб кетди, йиғладим, назаримда, биз ҳозир шаҳарга жўнасақ, Умарали гўридан чиқиб, орқамиздан қараб қоладигандай бўлди. Қулала ҳам йиғлаб юборди.

Дадам ҳаммамизни юпатди:

— Эргаш нима ўзи, Сибирдан қочган битта ўғри-да! Тўп-тўпхонаси бўлмаса, хазинаси бўлмаса, ҳукумат билан қанча урушади; бир чўқишда қочади, қайтиб келамиз... Уруш бўлган жойда талон ҳам бўлади, эҳтиётдан «Зингер»ни олиб кетамиз.

Уйда «Зингер»дан бошқа пулга арзийдиган нарса бўлмагани учун қуруқ бўйимиз аравага чиқдик. Аям аравада «Зингер»ни паранжиси остига олиб ўтирди.

Бу шошилич кўчишнинг асл сабаби Қўқонга борганимизда маълум бўлди: Оққўрғонда уруш-пуруш йўқ. Эргаш қўрбоши ўз қишлоғи Бачқирда ўрда солаётган экан, дадам шу ўрдада тақачилик қилиши ва яроғ-аслаҳа устахонасида ишлаши керак экан. Эргашнинг бир понсоди шу ҳақида Эргаш номидан дадамга гапириб, Бачқирга кўчгани икки кун муҳлат берибди, чоршанба кун эрталаб арава юборадиган бўлибди.

Оққўрғоннинг суви минбаъд бизга ҳаром бўлганини эшитиб аям дод-фарёд кўтарди, ўзини урди, сочини юлди; назарида Умарали ҳайит тонгида гўридан туриб мунғайиб шаҳар йўлига нигорон бўлиши унга яна бир фарзанд доғидай ва боласининг бир бошига келган иккинчи ўлимдай бўлди.

Рўзғоримиз, дўконимизнинг асбоб-ускунаси Оққўрғонда қолиб кетди.

ҚУҚОН ХАРОБАЛАРИ ОРАСИДА

Қўқонга нонушта маҳалида кириб келдик. Шаҳарга киришимиз билан аям яна йиғи бошлади — амакимнинг уйига тушишимизга унинг сира-сира хоҳиши йўқ эди; «Сен ҳам айт, йиғла» деб мени туртди, биқинимни чимчилаб олди. Мен йиғламасданоқ дадам кўнди. Биз Кўмир бозоридаги кичик аммамнинг уйига тушадиган бўлдик.

Дегрезликдан Кўмир бозоригача харобалар орасидан ўтиб бордик. Йўл бўйидаги уйлар, дўконлар куйган, емирилган. Катта Чорсу атрофидаги дўконлар, тимлардан ном-нишон йўқ. Омон қолган масжид жоме олдидаги ва рўпарасидаги харобалар орасида одамлар савдо-сотиқ билан машғул: бировнинг елкасида эски кийим-кечак, биров ерга идиш-товоқ, темир-терсак, биров ранг-баранг кўрпа ёйиб, биров чала куйган тахта ёғоч уйиб ўтирибди. Гадоёй кўп...

Аям аммамнинг уйига тушгани рози бўлди-ю, лекин йўл бўйи ёш боладай ғингшиди: «Уста Мўмин ўзи аёлманд олам, шундай очлик замонда бировнинг нонига шерик бўлиш инсофданми! Рўзгор йўқ, дўкон йўқ, иш йўқ...» Дадам қўлида ҳунари борлигини, ҳунарли одам ҳеч қачон оч қолмаслигини айтиб, унга тасалли берган бўлди.

Кўмир бозори ҳам куйган, хароба, Мадрасаи-хон пештоқининг бир чеккаси ўпирилиб тушибди. Қатор ҳужралардан баъзи бирининг эшиги йўқ, қоп-қорайиб турибди. Аммамнинг уйи жуда ичкарида бўлгани учун ҳеч бир зиён-заҳмат етмабди.

Аям эшикдан кириши билан аммамни қучоқлаб, Умарали ҳақида дард-ҳасратини айтиб йиғлади. Аммам, унинг қизлари, ҳаммамиз йиғладик. Дадам қуръон ўқиб ҳаммани юпатгандан кейин кўчага чиқиб кетди.

Аммам отнинг суягидан бир қозон шўрва қайнатди.

— Илгарй билмас эканмиз, отнинг суягидан ҳам яхши шўрва бўлар экан,— деди.— Ҳукумат бирлашингиз деган, бирлашган одамларга нон-книшка беради. Биз бирлашганлардан, ҳар куни гоҳ битта, гоҳ чоракам битта гардиш бўлка оламиз.

Шўрва сузилди. Аммам чоракта қаттиқ гардиш бўлкани теша билан ушатиб ярмини дастурхонга қўйди. Шўрвани ичдик. Бошқаларни билмайману, суяк шўрва Кулала икковимизга зўрлик қилди...

Овқатдан кейин аям билан аммам бояги қолган нонни олиб кампирни кўргани амакимникига кетишди. Аммамнинг катта қизи Улмасой бошига тўнча ёпиниб икки синглиси ва Кулала икковимизни томоша қилдиргани кўчага олиб чиқди. Бойта-кўприк, Гишткўприкка бордик, ундан нари ўтгани кўрқдик: ҳамма ёқ чордевор, ҳароба, Улмасойнинг айтишига қараганда,

чекка маҳаллаларни тез-тез босмачи босиб турар, завод гудок берса қочиб кетар экан.

Қайтдик. Улмасой бизни Мадрасаи тўнқаторга бошлаб кирди. Бу ерда очларга овқат улашилар экан. Мадрасанинг ҳовлиси лиқ тўла қари-қартанг, жулдур кийган ва бўйни ипдай болалар. Ҳамманинг қўлида сопол, заранг, тунука коса... Ам-мамнинг қизлари ҳар кун шу маҳалда келиб овқат еб кетишар экан. Улмасой қаёқдандир сопол тоғорача топиб келди. Ҳовли-нинг бир чеккасига қурилган дошқозондан одамларнинг коса-сига бир чўмичдан овқат сузиб бераётган баджаҳл чол бизни санаб, тоғорачага беш чўмич атала қуйиб берди. Биз навбатма-навбат тоғорачани кўтариб аталани ичдик.

Уйга қайтдик. Аям билан аммам келишган экан. Аямнинг кўзлари қизарган, қовоқлари шишган эди. Бунинг сабаби дадам келганда маълум бўлди: кампир Умарали тўғрисида кўнгил сўраш, аямнинг кўнглини кўтариш ўрнига: «Дўхтир-хонада туғилган бола нима бўлар эди!» дебди.

Кечқурун уста Мўмин келди. Дадам у билан кундузи кўришган, аҳволимизни айтган экан. Узоқ маслаҳат қилишди. Аммам тушунмасдан-билмасдан «биз бирлашганлардан» деб юрган экан, аслида эри уста Мўмин «бирлашган» эмас, касабалар иттифоқига аъзо бўлиб кирган экан. Уста Мўмин дадамга иттифоққа киришни маслаҳат берди. Бироқ бир нарса тишга тегиб қолди: иттифоққа кирган темирчиларнинг ҳаммаси ўз дўконида ва ўзининг асбоб-ускунаси билан ишлар, ҳукумат уларга темир, қўмир берар, темирчи ясаган нарсасини ҳукуматга топшириб, ойлик, нон-книшка ва ойда уч газдан чит олар экан. Дадамнинг на дўкони бор, на асбоб-ускунаси, манман деган уста бўла туриб бировга босқончилик қилишни истамас эди. Бундай таклифни қилгани, чамаси, уста Мўминнинг ҳам оғзи бормади.

Уста Мўминнинг ўзи беш жон, биз тўрт жон. Буларнинг нонига шерик бўлишимиз на аммамга, на унинг эрига ҳеч қанчалик малол келмаса ҳам, «меҳмоннинг иззати уч кун», дадам диққат, эрталаб чиқиб кетганича кечқурун келарди. Аям уни зихнар, «ҳеч бўлмаса Кулалани бир ишга жойлаб қўйинг» дер эди. Кулала уста Мўминга қарашса ҳам нон-книшкаси йўқ, назаримда дадам уни рўпара келган ишга жойлаб, шундай яхши шогирдни қўлдан чиқаргани кўнгли бўлмас эди.

Орадан беш-олти кун ўтганда Кулаланинг акаси Додархўжа келди. Додархўжа Қудашдан қувилганидан кейин Қўқонга келиб бирмунча вақт ҳаммоллик қилибди; аввал Тўхлимерганда, ундан кейин Ганжиравонда бировларнинг жувозини ҳайдабди, ёғини сотибди; уруш ўтиб шаҳар тинчиган ва Ганжиравон нотинч бўлгандан кейин Кулалани қидириб Қўқонга келибди,

Бувайдига борибди, биздан дарак тополмай яна Қўқонга келибди; шундан бери мешкобчилик қилиб юрган экан, энди Кулалани топиб ўз юрти Қоратегинга кетмоқчи эканини айтди. У: «Битсин бойлар, битсин золимлар!» деган гапдан оғзи қулоғида, ҳай-ҳай қилинмаса Қоратегинга жўнаш олдида Кудашга бориб Розик вофуруш ва амин билан «икки оғиз гаплашиб» келишдан ҳам тоймас эди.

Дадам ўйлаб-негиб ўтирмасдан Яйпандан орттирган «Зингер»ни сотиб, пулининг ярмини Кулалага тутқизди; уста Мўмин, уста Ҳомиджон, уста Ароқул, амаким ва бошқа усталарнинг биридан омбур, биридан миҳсандон, биридан хойис, болға, босқон, «мусулмон дам» олиб, уста Кулаланинг тўрт ишкалини бут қилди ва «ҳасти Довуд мадад қилсин» деб фотиҳа берди. Ака-ука ўзида йўқ ҳурсанд эди. Қоратегинликлар Фарғонага келишда ҳам, Қоратегинга кетишда ҳам ҳар қанча юк бўлса орқалаб Уратепа орқали доvon оша пиёда юришар экан, иккови эрта саҳарда йўлга чиқадиган бўлди. Уста Мўмин «ҳеч бўлмаса Ховосгача поездда боришсин», деб идорасидан қоғоз келтириб берди, поездга қоғозсиз чиқарилмас экан. Эртасига буларни уста Мўмин билан дадам станцияга кузатиб чиқди. Мен ҳам бордим. Станцияда узоқ қолиб кетдик, ниҳоят, уста Мўмин унга-бунга учраб патта олди. Иккови умрида поездга тушмаган экан, шошиб-ҳовлиқиб, қизил вагонга чиқди. Поезд жилганда Кулала менга қараб кўзига ёш олди. Мен ҳам йиғлаб юбордим.

Орадан уч-тўрт кун ўтгач, дадам Қипчоқариқдан ҳовли топиб келди. Аммам кўрпа-ёстиқ, амаким қозон-товоқ, бошқа таниш-билишлар чойнак-пиёла дегандай, ҳар ким ҳол-бақудрат қарашиб, ўша ҳовлига кўчдик. Ҳовли амакимнинг ҳовлисига яқин Муҳаммадражаб деган баззознинг меҳмонхонаси экан. Уй битта бўлса ҳам, илгари ўрис ўтирган, ости тахта пол, усти лампа, оппоқ ва озода эди.

Дадам ҳар куни азонда чиқиб кетар, пешинда бизга ғишт бўлка, кателокда яхши-яхши овқатлар келтириб берар, яна кетиб шомга яқин келар эди. Менинг қиладиган ишим, борадиган ерим йўқ. Гаффоржонни унча хушламасам ҳам ўшанга ишқаланадиган бўлдим, бирмунча вақт бирга ўйнаб юрганимиздан кейин икки ҳодиса сабаб бўлди-ю, ундан узил-кесил кўнглим қолди.

Бир куни Гаффоржон мени станция йўлидаги бир харобага бошлаб борди. Урушдан олдин бу ерда ҳар хил дўконлар, лавкалар бўлган экан. Гаффоржон бир тепаликни кўрсатиб, шу ерда бўр борлигини айтди. Қарасам, ҳақиқатан, тепаликнинг бир томонини қазиб одамлар бўр олганлиги кўриниб турибди. Икковимиз ўша ерни қазидик. Муштдай, ёнғоқдай анча бўр қазиб олганимизда тепамизда бўқоқлик қора шим, итёқа калта

кўйлак, қора ва ялтироқ соявони синиқ шапка кийган, ёнига тўппонча осган новча бир киши пайдо бўлди. Мен, «бу одам ҳозир бизни уришиб беради», деган хаёлда этагимдаги бўрни ташлаган эдим, Гаффоржон «қизил соқчи» деди-ю, ишини қилаверди. Қизил соқчи чуқурнинг бўйига ўтирди, бизни гапга солди, ота-онамизни, маҳалламизни сўради. Гаффоржон қичоқариқлик уста Абдурахмон темирчининг ўғли эканини айтди. Мен дадамнинг номини айтдим, лекин нима иш қилишини айттолмадим. Соқчи мени чуқурдан тортиб олди, ёнига ўтқазди ва гапга солди.

— Нега даданг кийим-бош қилиб бермайди?— деди.

Мен Гаффоржонга қараганда жулдур кийимда эканимни энди пайқадим.

— Дадамнинг пули йўқ,— дедим.

Соқчи ота-онам борлигига ишонмади: шекилли, гапни айлантираверди. Мен ота-онам борлигига Гаффоржонни гувоҳ қилмоқчи бўлиб орқамга қарасам, Гаффоржон кетиб қолибди.

— Мен сени ҳозир бир яхши жойга олиб бораман,— деди қизил соқчи,— тўйгунингча овқат ейсан, кийим-бош қилиб беришади, ўқийсан...

Мен йиғладим.

— Бормайман, ўқимайман, ўзим ўқиганман!— дедим.

Соқчи у десам — бу деди, бу десам — у деди, қўймади: қочмоқчи бўлган эдим, йўлимни тўсиб билагимдан маҳкам ушлаб олди. Унинг қўлидан қочиб қутулишимга кўзим етмай, йиғлаб, ёлвориб кетавердим.

Хароба, баъзан обод кўчалардан узоқ юриб, атрофи ёғоч панжарали каттакон бир ҳовли олдида тўхтадик. Ҳовлининг кўча эшиги олдида мен тенги икки бола бир қулочдан келадиган таёқни елкасига қўйиб ғоз турар эди. Буларни кўриб, «шу эшикдан кирсам қайтиб чиқмас эканман-да», деган хаёлда юрагим орқамга уриб кетди.

Ҳовли ғиж-биж бола, шовқин. Ичкарига кирдик. Қизил соқчи мени баланд иморатнинг зинасида йиғлаб ўтирган бир болани юпатаётган нўғой хотинга топшириб чиқиб кетди. Бола нуқул:

— Мен очлар мактабида ўқимайман,— деб йиғлар эди.

Нўғой хотин унинг бошини силар экан:

— Ким айтди сенга очлар мактаби деб, очлар мактаби эмас, дорилшафақа!— деди.

Барибир «дорилшафақа» деган сўз унга тасалли бермади. Мен ҳам йиғладим.

Қоронғи тушгандан кейин панжарадан ошиб қочиб кетдим.

Уйда роса хавотир бўлишган экан, лекин мени ҳеч ким уришмади, воқеани эшитиб кулишди.

Шундан кейин Гаффоржон билан бир ҳафтача кўришмадим, кўришгим ҳам келмади. Катта кўчадан Мамажон деган бошқа ўртоқ топиб олдим. Унинг дадаси Қулмат қизил соқчи бўлиб, дадам билан таниш экан.

Мамажон бир куни мени Гишлик мачитдаги патур-путурга¹ бошлаб борди. Бу ерда жухори берар экан. Патур-путурда бизнинг маҳалладан уч-тўрт бола, буларнинг ичида Гаффоржон ҳам бор эди. Булар жухори олгандан кейин ҳаммамиз қайтдик. Мамажон йўлда қолди. Нима бўлди-ю, Гаффоржон хотин олганидан гап очилди. Болалар бунга ишонишмас, «Хотинни қанақа боқади» деб кулишар эди. Гаффоржон «Хотин олганман, хотиним бор» деб туриб олди. Болалардан бири ҳасад қилгандай:

— Хотин олгани билан ўзи олиптими, дадаси олиб берган,— деди.

— Хотинни ҳаммага ҳам дадаси олиб беради-да!— деди Гаффоржон.

Болалардан яна бири:

— Хотин ўз-ўзингникими, нима қилсанг қилаверасанми, ура оласанми?— деди.

Гаффоржон керилди.

— Ураман! Улдириб қўяман!

Болалар ишонмаган бўлиб уни гизгизлашди. Гаффоржон ҳозир бориб хотинини урадиган бўлди. Ҳаммамиз унинг кетидан бордик, биров рўпарадаги томга, биров деворга, биров толнинг каллагига чиқди. Мен кўча эшигининг тирқишидан қараб турдим. Абдураззоқ ямоқчининг катта қизи Омина ҳовлининг ўртасида бош ювмоқда, сочига қатиқ суркаб шох қилиб қўйган, каттақон қора қумғондан тоғарачага сув қуймоқда эди. Гаффоржон тўғри бориб унинг калласига қўйиб-қўйиб юборди. Омина бирон гуноҳ қилган бўлса-ю, Гаффоржоннинг уришини билса, аҳтимол, бошини ушлар ё қочар эди, бошига тўсатдан шапалоқ тушгани учун қўрқиб кетди-ю, тура солиб Гаффоржоннинг юзига чанг солди. Гаффоржон тепмакчи бўлиб оёғини кўтарган эди, Омина оёғидан ушлаб улоқтириб юборди. Гаффоржон чалқанча йиқилди ва эркаклиги тутиб кетди-ю, ўридан туриб унинг сочига чанг солди. Бўлди уриш, бўлди муштлиш... Биз қўрқиб тим-тарақай бўлдик.

Мен ҳовлига келиб, бўлган воқеани аямга айтиб бердим. Аям аввал хўп кулди, кейин қовоғини солиб: «Бунақа гапларни гапириб юрма, уят бўлади», деди. Кейин билишимча амаким ўша Абдураззоқ ямоқчидан қолган Нисобувини хотин қилиб

¹ Косператив.

олган, унинг катта қизи Оминани Гаффоржонга фотиҳа қилиб қўйган экан.

Гаффоржоннинг бутун тентак-тантқиқликлари, ёшига номуносиб эрка-инжиқликлари, мени соқчининг қўлига ташлаб қочиб кетгани ҳам бир бўлди-ю, бу қилмиши ҳам бир бўлди. Шундан кейин Гаффоржон менинг учун етти пушти бегона, сўзлари, кийим-боши, ҳатто ўзи ҳам ўзига ярашмайдиган бўлди қолди.

Шу-шу бўлди-ю, Гаффоржондан буткул кўнглим қолди. Буларнинг ҳовлиси илгари ҳам кўзимга кечаси ёнидан ўтгани одам қўрқадиган бир харобадай кўринар эди, бунга яна нимадир қўшилди. Бу ҳовлига узоқдан кўзим тушса ҳам одамларнинг елкасида тебранган Савринисонинг тобути, қизининг ўлимини эшитиб йиғлагани дармони етмаган онаси, кўрпа-ёстиқ ортиб ғалтак-арава суриб кетаётган Азим дудуқ, бўйи бир қарич, соқоли уч қарич чол — Гаффоржон кўз олдимга келар эди.

Айни қовун пишиғи эди. Бир куни дадам шом пайтида икки-та қовун кўтариб келди. Унинг бошида тепаси учлик, пешонасига қизил юлдуз тақилган, болалар айтмоқчи, сентр шапка, эғнида қора калта кийим, оёғида каттакон этик. Мен ҳайрат ва қувончдан қичқириб юбораёздим. Аям гаранг бўлиб қолди, нафаси титраб бир нималар деди. Дадам ўтириб қовунни сўйди, қаржлар экан, кулди.

— Ҳар куни ёғлиқ-ёғлиқ овқат олиб келганимда ҳайрон бўлмадинг, бу овқатлар қаёқдан келаётибди, деб бир оғиз сўрамадинг, энди шапкамга қараб ҳайрон бўласанми?

Аям йиғлади.

— Сиз урушга кетиб қолсангиз биз нима қиламиз?

— Мен ҳеч қаёққа кетмайман, уруш шу ернинг ўзида, эшитмаяпсанми, шу ўн-ўн беш кун ичида босмачи Ходабозорини босди, Бақачорсини босди, Дегрезликни босди... Жуда нари борсак шу атрофдаги қишлоқларга чиқамиз. Қани энди Яйпанга борсак, Қудашга борсак, Бувайдиларга борсак... Лекин Оққўрғонга борсак сени ҳам олиб бораман, Умарали бечора қуръонсираб ётибди, ҳалигача гўрининг устида биров гинг дегани йўқ...

Аям йиғидан тўхтаб узоқ ўйланиб қолди, яна ўпкаси тўлди-ю, бирдан туриб паранжасини чимматсиз ёпинди-да, чиқдикетди. Дадам «Қаёққа?» деганича қолаверди. Мен аямнинг кетидан югурдим. Аям анҳор бўйидан жадаллаганича бориб амакимнинг ҳовлисига кириб кетди. Мен кўприк бошида бирпас турдим қайтиб, дадамга айтдим. Анчадан кейин ҳовлиққанича амаким, унинг кетидан аям кириб келди. Амаким эшикдан кира солиб дадамни уриша кетди.

— Эсинг борми, ўққа учсанг нима қиласан! Тур, ҳозир бориб шапкангни топшириб кел!

Дадам чурқ этмади. Амаким сўкина-сўкина чиқиб кетди. Дадам энди аямни уришар деб ўйлаган эдим, йўқ, уришмади. Аям унга мунғайиб қарар, кўзларидан дув-дув ёш оқар эди.

Алламаҳалда амаким уста Ҳомиджонни бошлаб келди. Иккови дадамни ўртага олди. Дадам уруш тўғрисида аямга айтган гапларини айтган эди, уста Ҳомиджон тутақиб кетди.

— Аскар деганни урушга юбормай нима қилади, сўқимга боқадими? Ашхободга англиз келган, дейди, ҳар куни ўша ёққа аскар жўнатаётибди. Аскарлар станса йўлидан ашула айтиб ўтганини ўз қулогим билан эшитдим:

Ҳеч бўлурми, ҳеч бўлурми,
Шарқ сизларга ҳеч қолурми,
Ҳой кет, хонн англизлар,
Туркистон сизга қолурми?..

Бу гаплар таъсир қилдими, ё қарши сўз айтиб аямни йиғлатгиси келмадими, ҳар нечук, дадам сукут қилди.

Орадан бир ҳафта ўтди, икки ҳафта ўтди, дадам сентр шапчасини топширмади. Шундан кейин амаким аям икковимизни олиб Ўрдага борадиган, бизни йиғлатиб, командирлардан дадамни сўраб оладиган бўлди. Ўрда тагига икки марта бордик, бироқ икки марта ҳам Ўрдага қандай қилиб киришни, кирганда ҳам кимга йўлиқишни билмай, сой бўйида ўтириб-ўтириб қайтиб келдик. Бу орада шаҳарнинг чекка маҳаллаларини неча-неча босмачи босди, неча-неча отишмалар бўлди. Дадам, афтидан, бу отишмаларда қатнашса ҳам бизга айтмас эди.

Бу орада кўрни¹ отряд, яланг оёқ отряд деганлари чиқди, начайлик² ва командирлардан Соттихон, Ҳасан-Ҳусан Эрматовлар, Султон Абдурахмонов, бизнинг маҳалладан тақачи Қўзиной Раҳимов, Тошкентда командирликка ўқиган ва Ашхобод урушига бориб келган Нишон Ризаев ва бошқалар чиқиб шаҳарда донг таратди. Шундан кейин амаким хархаша қилмай кўйди. Аям ҳам кўникди.

Кузнинг бошида дадам мени Ўрданинг рўпарасидаги сойдан нари, Қаландархонада очилган «Урфон» деган янги мактабга берди, аямни янги шаҳардаги «Мандалак» деган пилла заводи-га ишга жойлаб кўйди. Умри мусофирчиликда ва тўрт девор орасида ўтган, иш деганда оғир темирчиликнигина биладиган аямга завод маъқул бўлиб қолди: «Нуқул хотинлар ишлар экан, иши ҳам ишга ўхшамайди, ўйнаб-кулиб ишлайди киши»,

¹ Конный отряд — отлиқлар отряди.

² Начальник.

дер эди. Унга нон-книшка, керосин-книшка, балиқ-книшка беришибди.

Мен «Урфон» мактабига биринчи борган куним кўзимга жуда иссиқ кўринган Мелибой домла деган йигит ҳаммамизни каттакон бир синфга йиғиб шарқий деган ашула ўргатди. Ашулани ёзиб олдик.

Қалқинг, ишчилар, оёққа,
Бизникидир бу замон.
Йўқ энди бизни эзувчи,
Золимлара ҳеч омон!

Мен бу йигитни кейинчалик танидим: бир вақтлар Гаффоржон ўқиган Абдуваҳоб домланинг мактабида кўрган экаиман, Абдуваҳоб домланинг суюкли шогирди, найманчалик қишлоқи бола Мелибой экан.

Бу мактабда бир ойча ўқидим, холос. Бир куни дарс вақтида Шайхулислом гузари томонда қасур-қусур бўлиб қолди. Уқиш тўхтади. Болаларга жавоб берилди. Домлаларимизнинг ҳаммаси милтиқ кўтариб, отишма бўлаётган томонга чопишди. Домлаларимизнинг ҳаммасида милтиқ бўлиб, милтиқлар ҳайъати таълимияда¹ турар экан.

Бу гапни аямга айтмай қўя қолсам ҳам бўлар экан, дадам балога қолди. Аям йиғлаб, ўзини уриб дадамга дашном берди: «Биттаю, битта боламни шунақа нотинч мактабга берасизми! Домлаларнинг ҳаммаси аскар экан-ку! Босмачи мактабни боеганда нима бўларди!» деди.

Дадам гап қайтариб ўтирмади. Икки кундан кейин мени «Истиқбол» деган мактабга берди. «Истиқбол» уйимиздан бир маҳалла нари Бақақуриллоқда бўлиб, бир бойнинг бутун маҳалани энлаб ётган каттакон иморатида экан. Бола кўп, ўзимизнинг маҳалладан қизил соқчи Қулматнинг ўғли — ўртоғим Мамажон, Темирбой боққолнинг ўғли Пўлатжон, Расул маҳсидўзнинг ўғли Салимжон, Рўзимат ёғчининг ўғли Ҳусан, Хандон нўғойнинг ўғли Ҳасан, Гаффоржонлар ҳам бор экан. Бу мактабда домла кўп, буларнинг ичида энг зўри Абдуваҳоб домлада ўқиган, кейин ўзи мактаб тутган Ҳакимжон домла экан. Бу домла новча, қўнғиз нусха мўйлаб қўйган, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараган, қиррали шим ва қоп-қора ботинка кийган киши эди. Ҳакимжон домла мактаб мудири, табиёт муаллими, ўрта ёшлардаги Пўлатжон домла ҳисоб, жуғрофия, Абдувосе Қаюмий ҳисоб ва шарқий, Абдуллажон Қаримов бадан тарбия, Носир Зокирий она тили, Карпова деган рус хотин рус тилидан дарс берар, булардан ташқари центр

¹ Уқитувчилар хонаси.

шапка кийган тўртта татар муаллим бўлиб, буларнинг ҳаммаси ҳарбий кийимда эди.

Қиш чиқди деганда бир куни мактабга ўн-ўн бешта саллали қариялар келишди. Ҳақимжон домла буларни ҳужрасига олиб кирди. Домла қариялар билан суҳбатлашгандан кейин, уларни жўнатиб, бизнинг синфга кирди. Бир татар муаллими бизга табиётдан дарс бериб, ҳаво борлигини исбот қилмоқда эди. Ҳақимжон домла дарсни тўхтатиб, қариялар нима учун келганини гапириб берди. Қариялар: «Қуръондан хат кўтарилаётгани, мактабда қуръон ўқитсанг ўқитганинг, бўлмаса болаларимизни мактабдан чиқариб оламиз», дейишибди. Домланинг айтишига қараганда, қарияларни ваҳимага солган нарса Тошкентда қўзғалган «янги имло» масаласи экан. Янги имло тарафдорлари ўқиш — савод чиқаришни осонлаштириш учун эски имлода «мкѣб», «мѣлм» шаклида ёзиладиган сўзларни «мактаб», «муаллим», шаклида ёзишни таклиф қилишар экан. Бу, албатта, қуръон хатига ҳеч тўғри келмас эди. Ҳақимжон домла қайта-қайта тайинлаб: «Ота-оналарингга бориб айтинглар: биринчидан, бизнинг мактабда янги имло йўқ; иккинчидан, эртадан бошлаб сизларнинг синфларингга ҳафтасига икки марта қуръон дарси бўлади», деди.

Мактабдан кетиб қолган болалар бор экан, шундан кейин ҳаммаси қайтиб келди. Ҳар шанба ва сешанба куни қуръон ўқийдиган бўлди. Қуръонни муаллимларимиздан Носир Зокирий ўқитар, шу билан бирга ўқиган сатрларимизнинг маъносини ҳам айтиб беради.

Мен Оққўрғонда қуръонни «Таборақ»гача ёд олганимда унинг ҳар бир сўзи, хусусан, «сабъа самовотун тибоқо» дегани этимни жимирлатиб юборган эди, бу ерда кўп сураларнинг маъносини, хусусан «сабъа самовотун тибоқо» дегани «етти қават осмон» дегани эканини билганимдан кейин кулгим қистади, назаримда, қуръоннинг салобати йўқолди.

Бир куни мактабга новча, бўғма тўр кўйлак, шинель кийган бир йигит келди, дарсдан кейин юқори синф талабаларини йиғиб, «Иштирокиюн ёшлар иттифоқи» тўғрисида гапириб берди. Унинг айтишига қараганда, иштирокиюн ёшларни Ленин «ўғлим» дер экан. Йигит гапириб бўлгандан кейин варақа — анкета тарқатди. Анкетани тўлдириб бердик. Йигит кетди.

Орадан уч-тўрт кун ўтгандан кейин татар муаллимларимиздан бири анкета тўлдирганларни эски шаҳардаги семун иморатга бошлаб борди. Икки қаватлик, сер ойна кул ранг иморат каппон, раста ва бошқа иморатларнинг харобаси устида қаққайиб турар эди.

Иккинчи қаватга чиқдик. Каттакон залда биз тенги, биздан

каттароқ болалар кўп экан. Бир йигит ўртага чиқиб уруш, босмачилик, очлик тўғрисида ваъз айтди; ундан кейин бу ерга тўпланган «Иштирокиюн ёшлар»нинг вазифасини уқтириб, ҳаммага оқ тунука қутича улашди ва билагимизга қизил боғлади. Биз гузарларга, бозорга бориб, эрта-индин бўладиган Биринчи май байрами кунларида халқ орасига кириб очларга «иона» тўплашимиз керак экан.

Тарқалдик.

Мен шаҳарни билмаганим, ҳануз камгап бўлиб, бировдан иона сўраб олишимга кўзим етмагани учун Мамажонга эргашдим. Физиллаганимизча Катта Чорсуга бордик. Бу ерда тикланган, омонат қурилган самоварларда одам кўп экан. Мамажон жоменинг олдидаги самоварга бошлади. «Иона» деган сўз икковимизнинг ҳам эсимиздан чиқиб қолибди, одамларга қути тутганимизда нима дейишимизни билмай бир-биримизга қарадик. Йўқ, хайрият, Мамажон гап топди, қутини тутганида: «Очларга пул беринг», деди. Одамлар икковимизнинг ҳам қутимизга пул ташлашар эди. Бир даврада ўтирган серсоқол бир чол ёнини кавлар экан, кулиб: «Очларга пул беринг эмас, очларга ёрдам қилинг, денглар», деди.

«Очларга ёрдам қилинг» деб Чорсуни айландик, ундан нари ўтгани қўрқдик — босмачи босиб қолиши мумкин эди. Тароқчиликка, Фишткўприкка, ундан Ёғ бозорига бордик. Кечга яқин қутиларимиз пулга тўлди, тўлган қутиларни семун иморатга топшириб, эртага дарсдан кейин яна ёрдам пули тўлагани бўш қути олдик.

Май байрамини халқ уч-тўрт кун ҳайит қилди. Мамажон икковимиз бу кунларда икки-уч қутидан пул йиғдик. Ундан кейин фақат бозор кунлари, баъзан кечалари томошахоналарга кириб пул йиғадиган бўлдик.

Бир куни Ҳакимжон дэмла иштирокиюн ёшлардан олти болани Ёғ бозоридаги дорилмуаллиминга юборди. Мен бу зўр мактабнинг мақтовини кўп эшитган эдим. Бу мактабнинг талабалари — ўспирин йигитлар бўйсир¹ бўлиб, шарқий мақомига гурс-гурс қадам ташлаб ўтганда кўчанинг икки юзини одам тутиб кетар эди.

Биз ишчимиз, меҳнатчимиз,
Биз ҳам инсон ўғлимиз;
Уйлашайлик бизлар на деб
Золим бойлар қулимиз?..

Каттакон ҳовлининг узун айвонида биз тенги ва биздан каттароқ болалар кўп экан. Дорилмуаллимнинг талабаларидан

¹ Саф.

бири — новча, сариқроқ, кўзлари кўк Ҳожиқурбон Қосимий деган бир йигит айвоннинг бир чеккасига қўйилган столнинг орқасида ўтириб, ҳаммага гувоҳнома ва ҳар уч болага биттадан сопол ҳуштак улашмоқда эди. Мен, Мамажон, Шарифхон деган бола учовимизга битта ҳуштак тегди.

Гувоҳномани ўқидим.

«Берилди ушбу гувоҳномани Абдулло Қаҳҳорийга шул хусусдаким, мазкур ўртоғни Хўқанд эски шаҳар иштирокиюн ёшлар иттифоқи меҳнаткаш ёшларни рўйхатга олиш учун вакил қилингандир. Гувоҳнома тубандаги муҳр ва имзолар билан тасдиқланади. Раис. Саркотиб».

Гувоҳнома ва ҳуштакларни олганимиздан кейин эски шаҳар иштирокиюн ёшлар иттифоқидан келган ёш, мўйлаби энди сабза урган йигит бизга вазифаларимизни тушунтириб берди. Ҳар уч бола бир команда бўлиб, бунинг бири командир бўлар экан. Команда маҳалларни кезиб, ҳовлиларга кириб қарол ва хизматкор бўлиб юрган ўн тўрт ёшдан ўн саккиз ёшгача ҳамма ёшларни ҳамда кўкнорихона ва такяларни рўйхатга олиши, ёш қизлар эрга берилаётганидан дарак топса, бетўхтов штабга маълум қилиши, командага биров қаршилиқ қилса, командир ҳуштак чалиб қизил соқчини ёрдамга чақириши керак экан. Ёш қизларни эрга бериш тўғрисида сўз кетганда дарров кўз олдимга Омина келди, Гаффоржонни ёмон кўрган им учун бўлса керак, шу ердаёқ воқеани айтиб бергим келди, бироқ ота-онамдан истиҳола қилиб, амакимдан кўрқиб, индамадим¹.

Билагимизда қизил, қўлимизда гувоҳнома, ҳуштак — шаҳарда биздан зўр одам йўқ эди.

Биз маҳалла кезгани жума кунлари чиқишимиз керак эди. Бошқа командаларни-ку билмайман, қарол, хизматкор, ёш қизлар масаласида ишимиз ўнгмади — жума кунни бир неча маҳаллани кезиб Исфара гузардан битта қарол топдик, холос; эрга бериладиган ёш қизлардан дарак топмадик; лекин кўкнорихонаю такядан сероб экан — Жоменинг орқаси ва Катта Чорсу атрофидан бешта такя, тўртта кўкнорихона топиб хатга олдик.

¹ Хайрият индамаганим, кўнглимга келган гапни аямга айтганимда, аям: «Бизни амакинг билан юз кўрмас қилмоқчимидинг!» деб уришиб берди. Гаффоржон билан Омина воқеаси дилимда қолиб кетган экан, орадан олти етти йил ўтиб, ёзувчиликка ҳавас пайдо қилганимда дастлаб шуни қаламга олдим. «Ёш қизлар ўгай ота қўлида» деган ҳикоя ёздим. Ҳикоя хотин-қизлар газетаси «Янги йўл»да босилиб чиқди. Икки-уч йилдан кейин шу ҳақда яна бир ҳикоя ёздим. Бу ҳикоя «Бошсиз одам» сарлавҳаси билан «Ёр юзи» журналада босилди. Бу ҳикояда Гаффоржонни — Фахриддин, Оминани — Меҳри деб атадим.

Шу орада мактабимиз «Истиқбол» интернатга айланди. Ғаффоржон, Темирбой боққолнинг ўғли Пўлатжон, Оқдомланинг ўғли Обиджонлар интернатга кирмай кетиб қолишди. Мамажон ҳам кўринмай қолди. Мен бу ҳақда ота-онамдан сўрашни ҳам лозим кўрмай интернатга ёзилдим. Амаким уйимизга келиб дадам билан жанжаллашибди: «Биттаю битта ўғлингни боқолмай ҳукуматга бердингми!» дебди. Аям амакимнинг тарафини олган экан, дадам: «Болам ҳукуматга керак бўлса интернатда ўқимаса ҳам олиб кетаверади», деб икковини энгибди.

«Истиқбол»нинг мудирини Ҳакимжон домлани инқилобий кўмита ишга олиб қўйди. Интернатга Ҳакимжон домланинг домласи Абдуваҳоб домла мудир бўлиб келди. Болаларга кўк бўздан «форма» ва қалпоқ беришди.

Абдуваҳоб домла интернатда қаттиқ интизом ўрнатди: дарвоза олдида ўзимиздан навбатчи қўйиб, болаларни ҳеч қачон чиқармайдиган бўлди; бирон гуноҳ қилган болаларга жазо бериш учун талабалардан «муфаттиш комиссияси» тузди. Болалар бир-бирини сизлаши, муаллимларга мурожаат қилганида аввал ҳеч бериб «афандим» дейиши, овқатхонага бўйсира бўлиб кириши, овқат вақтида гапирмаслиги, овқатдан кейин бир оз дам олгач, бўш вақтни дарс тайёрлаб, шарқий ўрганиб, муаллимларнинг ҳар хил лекцияларини эшитиб ўтказиши керак эди. Иона йиғиш, маҳаллаларни кезиб рўйхат қилиш ишлари қолиб кетди. Бу ҳақда бизга ҳеч ким ҳеч нарса демай қўйди. Биз иштирокион ёшларнинг йиғилишига ҳам Абдуваҳоб домла ижозат берсагина борар эдик.

Болалар интизомга ўргангандан кейин ота-онаси бор болаларга ҳар пайшанба куни уйга бориб ётиб келгани жавоб бериладиган бўлди.

Бир пайшанба куни ҳовлига бориб, шодлик устига шодлик устидан чиқдим. Аям мени қучоқлаб гоҳ кулиб, гоҳ йиғлаб хурсандчилигини изҳор қилди:

— Ҳукумат дадангни аскарликдан бўшатиб дўкон очиб берди. Ҳозир ҳукуматга аскардан ҳам кўра ўроқ керак экан. Темир, кўмирни ҳам ўзи берар экан. Сайдали деган йигитни босқончи қилиб берди. Ҳа, ундан ҳам қизиғи: ҳукумат бизга, ўз-ўзимизга ҳовли берди. Рўзимат ёғчининг кичик ҳовлисини берди. Даданг оқ қоғоз олиб келди. Эртага кўчамиз. Даданг Сайдали билан ҳозир шу ҳовлининг у ёқ-бу ёғини тузатяпти...

Ҳақиқатан эртасига, жума куни ўша ҳовлига кўчдик. Ҳовли Миртоҳир маҳалласи билан Галабоққоллик ўртасидаги кўчанинг бошида экан. Бир чеккасидан зовур ўтадиган кичкина ҳовлича, бир уй, айвон, каттакон тол. Дадам кўчимизни келтириб ташлаганидан кейин аямга тегишиб:

— Қозикни маҳкам қоқавер, энди суғурмайсан!— деди ва ишга кетди.

Дукон шу кўчанинг рўпарасида экан.

Аям икковимиз куни бўйи тиним билмадик. Мен кечки пайт кетишим керак эди, аям қўймади, назаримда, ўз уйимизда бир-икки кеча ётишимни хоҳлар эди. Ётиб қолдим.

Эртасига дарсга кечикдим. Ҳовлиқиб кетаётган эдим. Бақа-қуриллоққа қайрилишда синфдошимиз Назир деган болани куриб қолдим. Икковимиз чопдик. Интернат ҳовлисига кириб, чап томондаги дарсхонага бурилдик. Эшикдан аввал мен кирдим. Узун йўлакда қўлини орқасига қилиб юрган Абдуваҳоб домлани кўриб қолдим. Домла бармоғи билан имлади. Югуриб бордим, ғоз туриб «афандим» деганимни биламан, қулоғимнинг остига тарсаки тушди. Гангиб қолдим. Домла боши билан ишора қилиб синфни кўрсатди... Назир менинг шапалоқ еганимни кўриб қочиб қолган экан, домла уни «муфаттиш комиссия»га топширибди. «Муфаттиш комиссия» уни суд қилиб «қаттиқ жазога мустаҳиқ» қилди: болалар овқат егани кирганда Назир бир чеккага қўйилган курсига чиқиб, ҳамма овқат еб бўлгунча иккала қўлини кўтариб турди...

Таътил кунлари бошланди. Бу кунларда бош қашигани қўлимиз тегмас эди. Қаёқдандир бир татар қиз келиб яхши ўқийдиган болалардан кашшофлар отряди ташкил қилди. Бунинг ҳам ўзига яраша машғулоти кўп экан. Жума кунлари саёҳат қилиб шаҳардан ташқари Пишқороқ кўли атрофи Найманча сойи бўйлари, шаҳар қўрғони, Солиҳжон бойвачча ва бошқа бойларнинг боғларига чиқардик. Бу вақтларда шаҳар атрофи босмачилардан тинчиб қолган, узоқ қишлоқлардангина турли хабарлар келар эди.

Яна қаёқдандир бир йигит келиб интернатда «санойи нафиса»¹ тўгараги ташкил қилди. Ичимизда ашула айтадиган болалар бор экан, янги шарқийлар, хор ва декламациялар ўргандик.

Шаҳардаги бир қанча мактабнинг «санойи нафиса» тўгараклари иштирокида эски шаҳардаги мусулмон театрида беш пардали катта концерт берилди. Биз концертда уч номер — гимнастика, битта шарқий, битта декламация билан қатнашдик. Номерларимизни ижро қилганимиздан кейин залга чиқдик. Иккинчи парда ёпилганда сахнанинг олдига соқол-мўйлаби қоп-қора, қайтарма ёқа камзул кийган Аҳмадхонов деган киши, учинчи пардадан кейин ўзимизнинг Ҳакимжон домла чиқди. Аҳмадхонов «башарият», «мустабид», «шарқ озодлиги» деган гапларни кўп қайтарди, Ҳакимжон домла эса «маориф», «хуррият» деган гаплардан кейин икки оғиз сўзининг бирида

¹ Нафис санъатлар.

«хоин Абдуваҳоб» деяверди. Биз ҳайрон бўлиб бир-биримизга қарадик. Назаримда Ҳакимжон домла Абдуваҳоб домлани «золим» дейиш ўрнига нуқул «хоин» дер эди.

Биз ётоққа қайтиб келгунча «хоин Абдуваҳоб» деган гап аллақачон болаларнинг қулоғига етибди. Ётоқларда шовқин-сурён, болалар бир-бирини йиқитган, минган... Навбатчи мураббийнинг қўлидан ҳеч нарса келмай қолди. Ҳамманинг оғзида:

Ҳур бўлиб яша, бир бўлиб яша,
Жумла хобингни энди сен ташла...

«Анархист» деган гап пайдо бўлди. Ҳамма ўзини анархист ҳисоблар, анархистлигини бир-бирига исбот қилиш учун куракда турмайдиган ишларни қилар эди. Шунда Абдуваҳоб домладан бир шапалоқ еганимни эслаб мен ҳам бир номаъқул иш қилдим, бу қилмишим кейинчалик маориф ходимларининг мажлисида, ундан кейин музофот фирқа қўмитасининг ижроия бюросида оғизга олинбди.

Абдуваҳоб домла кетиб қолди. Унинг ўрнига ўрта ёшлардаги, чўққи соқол, юзидан табассум аримайдиган Пўлатжон домла вақтинча мудир бўлди.

Болалар «ҳур» бўлиб, ўқишлардан футур кетди. Бунинг акси муаллимларга ҳам урди. Баъзан дарс соатлари бўш ўтар эди.

Акаси фирқа-шўро мактабида ўқийдиган Акрам деган бола она тили дарсида «ф» ҳарфига қарши чиқиб домла билан олишди, танаффус вақтида дарслар жадвалидаги ҳамма «ф»ни ўчириб, устига «п» ёзиб чиқди; яна бир дарсда домлага: «Нима учун она тили деймиз, ота тили десак бўлмайди?» деб савол берди. Шу масала Тошкентда бўлиб ўтган имло конференциясида ҳам кўтарилган, бунга Фитрат деган киши: «Биз онамиздан туғилганимизга шубҳа йўқ, лекин отамиздан бўлганимизга шубҳаланиш мумкин», деб жавоб берган экан. Домла шуни айтди.

Ез ўтди. Қузнинг ўрталарида пайшанба кунини уйга келсам, аям мени хафароқ қарши олди. Уйга кирдим ва қозикларга осиглиқ учта бешотар милтиқ, шода-шода ўқ, токчада турган иккита ялтироқ тўппончани кўриб ҳайрон бўлдим, кейин суюниб кетдим.

Аям дадамдан нолиди.

— Топиши яхши эди, уйимиздан чакса-ярим чакса ун, гуруч узулмасди, хумчада ёғ... Буни кўрмайсанми, дўконни топшириб Мелибой аминга йигит бўлиб ўтирибди!— деди, кейин ўзига тасалли берди:— Лекин кўпроқ иши шаҳарда: ўқ, яроқ олгани келган босмачиларнинг одамини тутишар экан. Ҳа, айтгандай эсингда борми, Оққўрғонда Толиб деган қўшнимиз бўлар эди,

уйи дўконимизнинг орқасида эди, шу йигит ўқ олгани келган экан, қўлга тушай деганда қочиб кетибди... Лекин мана бунақа қишлоққа чиққан ёмон, ўтган куни Мелибой амин бошқа йигитлар билан қишлоққа кетганича ҳали дараги йўқ. Қайси қишлоққа кетганини билмасам...

Кўз олдимга дарҳол Валихон сўфи келди.

— Бувайдига кетишгандир! Дадам Валихон сўфини топиб отиб ташлайди. Сўфи дадамни аламон қилдириб юборишига сал қолган эди,— дедим.

— Ҳа, сўфи ўлгурни отиб ташласин!— деди аям худди ҳозир ўзи отмоқчи бўлгандай кўрсаткич бармоғини ўқталиб.— Қудашга бориб Розик вофурушни ҳам отсин! Булар бизга озмунча азоб бердим! Яйпанга ҳам борсин! Лекин Олим бува дадангни сўккан, ҳовлисидан ҳайдаб солган бўлса ҳам ўзи яхши одам эди...

Норғул, қорачадан келган Мелибой аминни бир-икки кўрган эдим, унинг ҳовлиси кўчанинг нариги юзи, муюлишида бўлиб, милтиқли одамлар кириб-чиқиб юрганига кўзим тушган эди. Дадамдан эшитиб аямнинг айтишига қараганда бу одам асли аллақайси қишлоқдан бўлиб, «ҳукуматга тил берган», босмачилар бунни фаҳмлаб қолгандан кейин шаҳарга қочган, босмачилар унинг уйига ўт қўйган экан. Унинг йигитлари ҳам Авғонбоғ, Яйпан, Қирқкетмон, Аргамчиқишлоқ, Оқтепа, Чилгижийда, Найманча ва бошқа қишлоқлардан, шаҳарликлардан дадам билан бир аравақашу аллақим деган бир созанда бор экан. Мелибой амин: «Мен Лениннинг ўғлиман, Ленин Кўқонга келади, келмаса ўзим бориб олиб келаман», деганмиш.

Аям бора-бора дадамнинг бу ишига ҳам кўникди, дадам отряд билан тез-тез қишлоқларга чиққанда, бир-икки кун йўқ бўлиб кетганда ҳам кўп ташвиш тортмайдиган бўлди. Бироқ қишда рўй берган катта фожиа аямнигина эмас, мени ҳам ваҳимага солиб қўйди.

Бир кун дарсдан кейин татар муаллимларимиздан бири болаларни катта залга йиғиб марсия ўргатди:

Туғонлар, шаҳидлар, қурбон бўлдингиз.
Азиз халқ учун тортишқонда...

Шу кун дув-дув гап бўлди: Носир махсумни босмачилар ўлдиришган эмиш; ўн учта қизил соқчи сўйилибди; булар ўттиз икки киши экан...

Носир махсум шаҳарда машҳур муаллимлардан бўлиб, Тароқчиликда катталарга мактаб очганини эшитган, унинг соқол-мўйлабли «талаба»лари Биринчи май намойишига духовой музика чалиб чиққанини кўрган эдим.

Эртасига тушга яқин Пўлатжон домла бутун интернатни бўйсира қилиб Жомега олиб борди. Кўчаларга, Жоме ва унинг атрофига одам сиғишмас эди. Мотам маросимига шаҳардаги ҳамма мактаблар, интернатларнинг талабалари, меҳнаткашлар иттифоқи қора лента боғланган қизил байроқлар кўтариб келган эди. Қурбонлар Жоменинг саҳнига қўйилган экан, бизнинг интернат орқароқда туриб қолди. Қурбонлар қўйилган ерда йиғи-сиғи, дод-фарёд.

Кимнингдир баланд товуши янгради. Мотам митинги очилди. Жимлик ҳукм сурди. Бу жимликда аввал босиқ, кейин қизғин нутқлар эшитила бошлади.

Шу чоқ орқамизда турган мактабнинг кекса муаллими бизнинг Пўлатжон домла билан гаплашиб қолди ва шивирлаб фожианинг тафсилотини гапириб берди.

Булар Носир махсум бошлиқ, қишлоқ шўросига сайлов ўтказгани Чилгижийдага чиқишган экан. Сайлов ўтибди. Сайловдан кейин ош тортилибди. Ошга гиёҳ солинган экан, ош еган одамларнинг ҳаммаси тарракдай қотиб қолибди. Шунда қишлоқни босмачи босибди-ю, Носир махсум бошлиқ ҳамма қурбонларни қиличдан ўтказибди. Кекса муаллим Қулмат деган соқчи тўғрисида кўпроқ гапирди. Қулмат сайлов мажлисида кўпроқ гапирган эканми ё босмачилар шаънига бир нима деган эканми, унинг аввал тилини кесшибди, кейин қиблага орқасини ўгириб, бўйнидан сўйишибди. Бу Қулмат ким экан, десам, ўртоғим Мамажоннинг дадаси экан! Мен беихтиёр қурбонлар томонга қарадим, лекин Мамажонни кўрмадим. Қурбонлар дафн қилинаётганда биз қабрдан яна ҳам узоқда қолдик. Милтиқлар отилди. Марсиялар ўқилди.

Мен ўша кун кечқурун Мамажонни кўргани, кўнгил сўрагани унинг уйига бормоқчи бўлиб Пўлатжон домладан жавоб сўрадим. Пўлатжон домла менинг бу ниятимдан хурсанд бўлиб, ёнимга беш болани қўшиб берди. Қипчоқариққа бордик. Қийшиқ кўча эшиги олди ва йўлнинг икки томонини одам тутиб кетган, буларнинг ичида қизил соқчилар ҳам кўринар эди. Одамга лиқ тўла кичкинагина ҳовлигача киролмадик. Пастаккина, горга ўхшаган қоронғи уйдан дод-фарёд эшитилар эди. Мамажонни тополмадик, эшик олдида бирон соат туриб қайтдик. Эртасига ўзим якка борсам одам бир оз сепселипти, лекин Мамажонни яна кўролмадим. Бир неча кундан кейин уни ўз қишлоғи Боғдонга кетганини эшитдим. Шу-шу Мамажон билан бошқа кўришолмадим. Шу воқеадан кейин аям чўп-устихон бўлиб кетди, дадамнинг таскин тасалли бериб айтган гаплари унга кор қилмас эди. Аям бир ҳафта «Мандалак»ка бормай қўйди, яна бора бошлаганидан кейин ишга алаҳсиб, хотин-халаж билан бўлиб бир оз овунди, ранги киргандай бўлди.

Бир пайшанба куни уйга келсам, аям мени жуда хурсанд қарши олди:

— Қонхўр гумдон бўлибди-ку! Дўзахда кўзидану қулоғидан аланга чиқадиған бўлибди-ку! Қон кимларни тутмайди!

Мен тушунолмадим.

— Ҳали эшитганинг йўқми? Нима янги хабар бўлса аввал «Мандалак»ка келади ўзи. «Мандалак»да дув-дув гап. Эргаш қўрбошини бир кампир доскалла билан чопиб ташлабди. Эргаш ўша кампирнинг биттаю битта ўғлини отиб ташлаган экан. Кампир арзга борибди. Эргаш «айт арзингни» деган экан, кампир паранжисининг тагидан доскалла чиқарибди-ю, «мана арзим, мана арзим» деб калласига ураверибди.

Мен бу гапга унча ишонмадим, лекин аямнинг жон-жаҳони ёришган, гўё бутун босмачиларнинг жони Эргашда-ю, Эргаш ўлиши билан ҳаммаси қирилиб кетгандай эди. Шундан кейин унга дадамнинг таскин-тасаллиси керак бўлмай қолди.

Шундан кейин, ҳақиқатан, босмачилар ҳақида ҳар хил хабарлар кела бошлади: фалон қўрбоши қўлга тушибди; фалон қўрбоши ҳукуматга яроғ-аслаҳасини топширибди; фалон қўрбоши йигитлари билан тоғ оралиғида кетаётган экан, кўчки босиб қолибди... Лекин, шу билан бирга узоқ қишлоқларда жанг бўлгани, босмачилар қишлоқни талагани, қишлоқ шўросига ўт қўйгани, қўрбошилар бир-бирини ўлдиргани ҳақида ҳам хабарлар келиб турар эди. Шарқий Бухорога Туркия пошшоларидан Анварбек келган эмиш, деган гап ҳам чиқди.

Баҳор кирганда интернатимиз «Коммуна мактаби»га айла-ниб, бутхонанинг олдидаги бир бойнинг жуда ҳам каттакон иморатига кўчди. Иморат бутун маҳаллани эгаллаган; ичкари босдан-оёқ мевазор боғ эди. Мактабга аскарликдан бўшаган Бисиров деган бир татар йигит мудир бўлди. Тошкентдан иккита муаллим, иккита туташ-мураббия келди.

Иморат ва боғ не аҳволда эди. Бисиров домла ҳар куни дарсдан кейин ўзи бош бўлиб талаба ва муаллимларни ишга солар, дарсхона ва ётоқларни тозалатар, боғни чоптирар, гуллар эктирар эди. Клуб очилди. Муаллимларимиз иона қилган китоблардан кутубхона ташкил этишди. Клубда янги шарқийлар ўргандик. Май байрамига тайёргарлик кўрдик.

Май арафаси куни ҳаммамизга янги форма берилди. Эртасига бўйсира бўлиб, шарқий мақомига қадам ташлаб намойишга чиқдик. Янги форма ва янги шарқийларимиз билан биз ҳам одамларнинг диққатини жалб қилдик. Намойиш бўладиган Ўрда майдонига кирганимизда ер-кўкни тутиб ётган халқ бизни кўриб гувиллади, чапак чалди. Халқ орасидан ўтиб бориб, майдоннинг ўртасига қурилган минбардан анча берида туриб

қолдик. Бир оздан кейин майдонга ер-кўкни ларзага солгундай шарқий айтиб дорилмуаллимин талабалари кириб келди:

Инқилоб, инқилоб, эй шонли ёр,
Даҳшатинг тебратур тоғу тошни;
Зулм элин, жабр элин айладинг хор,
Берамиз, яшагил, жону бошни;
Нурларинг ўчмасин бу жаҳонда,
Сўнмагил, эй муборак чароғ,
Яшагил, кўп замон бўл амонда,
Зулм элин, жабр элин айладинг доғ;
Роҳат олмақдалар янчилганлар,
На қадар шафқат бордир соянгда;
Шафқатинг, роҳатинг истаганлар,
Кеча-кундуз сенинг хизматингда.

Саф бизнинг орқа томонимизга келиб бир оз «еринда сой» қилиб турди-да, команда берилгач, таққа тўхтади. Бутун митинг давомида шулардан кўзимизни олмадик. Бир мен эмас, назаримда ҳар бир бола тезроқ товуши йўғон бўлишини, дорилмуаллимин талабалари сафида шарқий айтиб, шулардай қадам ташлаб, шаҳар кўчаларини ларзага келтириб юришни орзу қилар эди.

Байрам ичи болалар орасида: «Коммуна» мактаби дорилмуаллиминга қўшилар эмиш», деган гап юриб қолди. Ез бўйи бу гап гоҳ йўқолиб, гоҳ яна чиқиб юрди-ю, ўқишлар бошланишидан бирон ҳафта олдин «дорилмуаллимин «Коммуна» мактаби талабаларидан йигирмата болани танлаб олар эмиш», деган янги гап чиқди. Ҳақиқатан, бир-икки кундан кейин Пўлатжон домла биздан эликка яқин болани бўйсира қилиб дорилмуаллиминга бошлаб борди. Бунгача дорилмуаллимин бутхонанинг ёнбошидаги собиқ хотин-қизлар гимназияси биносига кўчган экан. Бошқа мактаблардан ҳам бола кўп эди. Ҳаммани каттакон бир синфга олиб киришди. «Ҳозир дорилмуаллиминнинг катта домласи Қори Ниёзий келармиш, Қори Ниёзий бўладиган болани кўзидан билармиш», деган гап юриб қолди. Ҳамма кўзини катта очиб, тақдири нима бўлишини кутиб жимгина ўтирар эди. Катта домла деганда менинг кўз олдимга новча, йўғон, оппоқ соқоли кўксига тушган нуроний чол келган эди. Пўлатжон домла ўрта бўйли, чуваккина, қопқора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараган, пиджак ва қирраси чиққан шим кийган бир йигитни бошлаб кирди. Қори Ниёзий қўлини орқасига қилиб, парталар орасида нари-бери юрди-да, бирдан тўхтаб, ўрта ерда ўтирган бир болага бармоғини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бола ирғиб ўрнидан турди. Пўлатжон домланинг амри билан синфдан чиқиб кетди. Қори Ниёзий болаларга зеҳн солиб яна юрди, яна бир болага бармо-

ғини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бу бола ҳам чиқиб кетди. Қори Ниёзий учинчи тўхташида мени кўрсатди.

Шундай қилиб, юздан ортиқ боладан эллик олти бола танлаб олинди. Булар ҳаммаси Фарғона музофот таълим-тарбия билим юрти, яъни дорилмуаллимни қошидаги намуна-татбиқот мактабининг талабаси бўлди. Бу мактабдан дорилмуаллимнинг бар қадам эди.

Шанба кунни тушки овқатдан кейин уйга бориб ётиб келгани болаларга жавоб берилди. Мен овқатни чала-чулпа еб, физиллаганимча уйга қараб кетдим. Назаримда оёғим ерга тегиб-тегмай борар эдим.

Аям керосин, болиқ кўтариб янгитта ишдан келган экан, анчагина паришон кўринар эди. У менинг қувончдан энтиқиб айтган гапларимга «Мунча яхши, мунча яхши» деб турди-ю, назаримда, ҳеч ҳам суюнмади. Дадам Меливой амин бошлиқ отряд билан қишлоққа чиқиб кетганича тўрт кундан бери бедом-дарак экан. Амаким келди, аямга таскин-тасалли бериш ўрнига уни хўп уришди, «йиғлама, касофат, биратўла йиғлайсан!»— деди-ю бир шиша керосин олиб чиқиб кетди.

Дадам эртаси жума кунни пешиндан кейин келди. Унинг олдинги битта тиши тушган, бир қоши паст, бир қоши баланд— хийлагина тажанг кўринар эди. Аям унинг тишига ҳам, менга келтирган чиройли сариқ этикчасига ҳам эътибор қилмади, ҳол-аҳвол сўраш ўрнига йиғи бошлади.

— Бу қуриб кетгурлар қачон гумдон бўлади-ю, қачон юрт тивчийди!

Дадам менга этикни кийгизиб кўрар экан, хуноб бўлиб:

— Босмачи ҳали-бери йўқолмайдиганга ўхшайди, буларга Урданинг ўзи яроғ-аслаҳа чиқариб турибди-ю,— деди ва Урдан гўнг ортиб чиққан бир бричка Ойдинбулоқ атрофида қўлга тушганини, гўнг остидан иккита бешотар милтиқ, беш юзга яқин ўқ чиққанини айтди, кейин бешбаттар бўғилди: — Хўп, Урдада биронта никалайвачча бўлса бордир, лекин босмачилар ичида Халпаэрим нима қилиб юрибди дегин!

Аям кўз ёшини дарров артиб, дадамга қараганича анграйиб қолди. Мен ҳам ҳайрон бўлдим, Халпаэрим деганда кўз олдимга жуда каттакон кўк гумбаз устига ўрнатилган олтин тахтада ўтирган нуроний мўйсафид — ер юзидаги ҳамма мусулмонларнинг подшоси келар, лекин унинг қаерда, қайси мамлакатда подшолик қилишини билмас эдим. Дадам тушунтириб берди. Унинг айтишига қараганда Туркиядан Шарқий Бухорога келиб босмачиларга қўшилган ва қизил аскарлар билан урушда ўлган Анварбек Халпаэримнинг ўзи ёки унинг ўнг қўли бўлиб, аслида Халпаэрим эмас, Халифай Рум экан. Мен тасаввуримдаги чолнинг босмачиларга қўшилишини ақлимга сиғдиролмадим. Бу

гапга аям мутлақо ишонмади, калака йўсинидаги гаплар гапирди. Дадамнинг аччиғи келди. Шундай қилиб, орага бошқа гап сиймади-ю, қувончим ичимда қолаверди. Кечқурун мактабга кетдим.

Мактабда рўй берган икки ҳодиса Халпаэрим тўғрисида дадам куйиб-пишиб айтган гаплар рост эканини тасдиқлагандай бўлди.

Бир куни дорилмуаллимин ва намуна-таъбиқот мактабининг мудирин ва жуғрофия муаллимин Субҳий афанди шарқий ўргатгани болаларни йиғди. Бу киши жаҳон урушида асир тушган, ҳануз ҳарбий кепатасини йўқотмаган собиқ зобитлардан бўлиб, муаллим ва мураббийларимиз орасида хийлагина мўътабар эди. Субҳий афанди бизга «Турк элининг доғи-доши оғликур»¹ деб бошланадиган бир шарқий ўргатди. Бу шарқий Турк-Инглиз муҳорабаси вақтида чиққан экан. Субҳий афанди шу муҳораба, Турк ўрдуси Чаноқ Қалъа қирғоқларини ўз қонига бўягани, машҳур Турк саркардалари тўғрисида гапириб, Анварбекдан сўз очди ва «Турк ўғли турк Анварбекни руслар ўлдирмишлар» деди. Шунда мен «Анварбек Халпаэримми?»— деб сўрагим келди-ю ботинолмадим.

Яна бир куни Муҳаммаджон Холиқий деган домламиз она тили дарсида араб алифбеси дунёдаги ҳамма алифбелардан чиройли эканини, бунга сабаб унинг ҳамма ҳарфи мусулмон одамнинг юзидан олинганлигини, мусулмон одам қандай қиёфага кирмасин, дарҳол таниб олиш мумкин эканини айтди, бунга мисол қилиб, кеча бўлиб ўтган бир воқеани гапириб берди. Кеча Субҳий афандининг олдида рус қиёфасидаги бир мусофир келиб, бир кеча тунгани жой сўрабди. Субҳий афанди уни Муҳаммаджон домлага «Ўз тилини йўқотган мусулмон» деб таништирибди ва бирон ётоқдан жой беришини сўрабди. Муҳаммаджон домла Субҳий афанди айтмасданоқ меҳмон мусулмон эканини дарров билибди: юзидан шундоққина фаршда та ёғилиб турган эмиш.

Шу куни «Субҳий афандичи Особий Отдел олиб кетибди» деган гап тарқалди, лекин эртасига эрталаб Субҳий афанди дарсга кирди.

Шу воқеадан кейин дорилмуаллиминнинг асосий синфида ўқийдиган бир бола «Субҳий афандининг Исҳоқ афанди деган бир ўртоғи босмачига чиқиб кетган экан, кечалари бир кўзини боғлаб Субҳий афандининг олдида келиб турар эмиш», деб қолди. Уни кимдир ўз кўзи билан кўрибди.

Янаги шанба куни уйга борганимда Халпаэрим тўғрисида дадам айтган гаплар рост эканини тасдиқламоқчи бўлиб, мак-

¹ Турк элининг тоғи-тоши йиғлайди.

табда бўлиб ўтган воқеалар, юрган гапларни аямга айтиб бердим. Аям аччиғи келиб: «Дадангнинг иши бунақа, энди бошимга мактабинг ҳам борми!»— деди.

Якшанба куни овқатдан кейин болаларга кузги пахталик нимча берилди. Навбатим келганда омборга кирдим. Қоп-қора, барваста хўжалик мудиримиз Носиржон Ҳожи менга лойиқ нимча қидирар экан, йўғон, ғалдираган товуш билан: «Дадангга нималар дединг? Сен унақа гап ташиб юрмагин!»— деди. Юрагим шиг этиб кетди: демак аям менинг гапларимни дадамга айтибди-да!

Носиржон Ҳожи узатган нимчани наридан-бери кийдиму, эшикка отилдим. Эшик олдияда турган болалар «қуллуқ бўлсин» қилишди шекилли, лекин биронтасининг гапи қулоғимга кирмади, юрагим ғаш эди: дадам мактабга қачон кела қолди, кимларга учраб нималар деди экан?

Энди нима бўлади?

1965.

МУНДАРИЖА

Кўк конверт	5
Бемор	8
Ўғри	10
Анор	13
Даҳшат	17
Йиллар	23
Асрор бобо	27
Ўтмишдан эртақлар (қисса)	41

На узбекском языке

АБДУЛЛА КАХХАР
СКАЗКИ О БЫЛОМ

(повесть и рассказы)

Издательство „Ёш гвардия“
Ташкент — 1976

Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриётида
1967 йилда нашр этилган олти томлик „Асарлар“
тўпламининг I—II томларидан олинди

Редактор М. Мирзоев, Рассом К. Алиев, Расмлар редактори Э. Алиев, Техн. редактор Л. Жирская, Корректор Ш. Шоумарова Теришга берилди 20/XI 1975 й. Босишга рухсат этилди 11/II—1976 й. Қозғоз № 3. Формати 60×84¹/₁₆. Босма листи 9,0. Шартли босма листи 8,37. Нашр листи 8,8
Тиражи 60 000.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети „Ёш гвардия“ нашриёти, Тошкент, 700129. Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 117-75. Баҳоси 38 т.

Ўзбекистон Министрлар Совети нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари буйича Давлат комитетининг 1-босмаҳонаси, Ҳамза кўчаси, 21.
Заказ № 897.